

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

36

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

36

Belgrade 2014

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОГРАФИЈУ

АРХЕОГРАФСКИ
ПРИЛОЗИ
36

Београд 2014

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

СВЕТЛАНА ЈАНЧИЋ, главни и одговорни уредник (Београд)
Проф. др Татјана Суботин-Голубовић, уредник (Београд)
Владан Тријић, секретар Одбора (Београд)
Проф. др АКСИНИЈА ЏУРОВА (Софија), инострани члан САНУ
АНАТОЛИЈ ТУРИЛОВ (Москва), инострани члан САНУ
РАДОМАН СТАНКОВИЋ (Београд)
КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ (Београд)
Др Јасмина НЕДЕЉКОВИЋ (Београд)
Доц. др ДРАГАНА НОВАКОВ (Београд)
Мр ДРАГАН ПУРЕШИЋ (Београд)

EDITORIAL BOARD

SVETLANA JANČIĆ, editor-in-chief (Belgrade)
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Associate Professor, editor (Belgrade)
VLADAN TRIJIĆ, secretary of the board (Belgrade)
AKSINIJA DŽUROVA (Sofia), SASA foreign member
ANATOLY TURILOV (Moscow), SASA foreign member
RADOMAN STANKOVIĆ (Belgrade)
KATARINA MANO-ZISI (Belgrade)
JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D. (Belgrade)
DRAGANA NOVAKOV, Ph.D. Assistant Professor (Belgrade)
DRAGAN PUREŠIĆ, MA (Belgrade)

РЕЦЕНЗЕНТИ

АНАТОЛИЈ ТУРИЛОВ, инострани члан САНУ
Др Јасмина Грковић-Мејџор
Др Гордана Јовановић
Др Војин С. Давић
Др Татјана Суботин-Голубовић
Др Зоран Ракић
Др Ирена Шпадијер
Др Јасмина НЕДЕЉКОВИЋ
КАТАРИНА МАНО-ЗИСИ

REVIEWERS

ANATOLY TURILOV, SASA foreign member
JASMINA GRKOVIĆ-MEJDŽOR, Ph.D.
GORDANA JOVANOVIĆ, Ph.D.
VOJIN S. DAVIĆ, Ph.D.
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D.
ZORAN RAKIĆ, Ph.D.
IRENA ŠPADIJER, Ph.D.
JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D.
KATARINA MANO-ZISI

Публиковање овог броја *АРХЕОГРАФСКИХ ПРИЛОГА*
остварено је уз финансијску помоћ Министарства културе и информисања Републике Србије

САДРЖАЈ/CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Сергей Ю. Темчин

ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО КАНОНА НА ПЕРЕНЕСЕНИЕ МОЩЕЙ НИКОЛАЯ МИРЛИКИЙСКОГО (9 МАЯ) В КАНОН НА ПЕРЕНЕСЕНИЕ МОЩЕЙ САВВЫ СЕРБСКОГО (6 МАЯ)... 11

Serijej J. Temčin

ПОЗАЈМИЦЕ ИЗ СТАРОРУССКОГ КАНОНА ЗА ПРЕНОС МОШТИЈУ НИКОЛЕ МИРЛИКИЈСКОГ (9. МАЈ) У КАНОНУ ЗА ПРЕНОС МОШТИЈУ САВЕ СРПСКОГ (6. МАЈ) 18

Yannis Kakridis

OLD DATIVE OR NEW LOCATIVE?

THE SYNTAX OF THE PREPOSITION “PO” IN DEČANI 88, FOL. 1r–81r 21

Јањис Какридиџ

СТАРИ ДАТИВ ИЛИ НОВИ ЛОКАТИВ?

СИНТАКСА ПРЕДЛОГА „ПО“ У РУКОПИСУ ДЕЧАНИ 88, Л. 1r – 81r 37

Вячеслав М. Загребин

«БЕЖ ЊЕГА» И «Ш ЊИМ» В СЛАВЯНСКИХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ РУКОПИСЯХ 41

Вјачеслав М. Заїребин

„БЕЖ ЊЕГА“ И „Ш ЊИМ“ У СЛОВЕНСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ РУКОПИСИМА 47

Јована Станојловић

АТРИБУЦИЈА РУКОПИСНИХ ФРАГМЕНАТА ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ ЉУБОМИРА КОВАЧЕВИЋА 49

Jovana Stanojlović

ATTRIBUTION OF MANUSCRIPT FRAGMENTS FROM THE LEGACY OF LJUBOMIR KOVAČEVIĆ 68

Татјана Г. Попова

СКИТСКИЙ ПАТЕРИК КАК ИСТОЧНИК СВЕДЕНИЙ

О ЖИЗНИ ПРЕПОДОБНОГО ИОАННА ЛЕСТВИЧНИКА 71

Tatyana G. Popova

SKITSKII PATERIK AS THE SOURCE OF INFORMATION ABOUT THE LIFE

OF THE SAINT JOHN KLIMAK 77

Драјана Новаков

НЕКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОСОБИНЕ У ЧЕТИРИ СТАРА СРПСКА ПОМЕНИКА 83

Драгана Новаков

НЕКОТОРЫЕ ДИАЛЕКТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ЧЕТЫРЕХ СТАРЫХ СЕРБСКИХ СИНОДИКАХ 90

<i>Мирослав Лазић</i> ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ШТАМПАРСТВА ДИМИТРИЈА ЉУБАВИЋА. ИЗДАЊА АПОСТОЛА ИЗ 1547. ГОДИНЕ У СВЕТАУ ПРИМЕРАКА ИЗ БИБЛИОТЕКЕ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА.....	93
<i>Miroslav Lazić</i> THE PRINTING ART OF DIMITRIJE LJUBAVIĆ AND THE ISSUES OF THE APOSTLES (1547) IN LIGHT OF THE COPIES KEPT AT THE HILANDAR LIBRARY: A CONTRIBUTION.....	102
<i>Бранислав Цветковић</i> КАНОНИК МСПЦ 321 И АКАТИСТНИК БМС РР I 16: ГОРУБИ ГРМ КАО ПРЕПЛЕТ	115
<i>Branislav Cvetković</i> CANON BOOK MSPC 321 AND AKATHISTOS BOOK BMS PP I 16: THE BURNING BUSH AS INTERLACE.....	137
<i>Љиљана Пузовић</i> СИНЂЕЛИЈА ВЛАДИКЕ МОЈСИЈА ПУТНИКА ИЗДАТА ПАНЧЕВАЧКОМ ПРОТОПРЕЗВИТЕРУ АНДРЕЈУ АРСЕНИЈЕВИЋУ	147
<i>Ljiljana Puzović</i> CERTIFICATE OF MOJSIJE PUTNIK, SERBIAN ORTHODOX BISHOP OF TIMISOARA, GRANTED TO PROTOPRESBYTER ANDREJ ARSENIJEVIĆ.....	161
ИЗ СЛОВЕНСКЕ АРХЕОГРАФИЈЕ	
<i>Јована Станојловић</i> РАД ЉУБОМИРА КОВАЧЕВИЋА НА САКУПЉАЊУ И ПРОУЧАВАЊУ СРПСКОГ РУКОПИСНОГ НАСЛЕЂА	167
<i>Jovana Stanojlović</i> WORK OF LJUBOMIR KOVAČEVIĆ ON COLLECTING AND RESEARCHING SERBIAN MANUSCRIPT HERITAGE	188
<i>Татјана Субојин-Голубовић</i> АЛЕКСЕЈ ОЛЕЊИН И РАЂАЊЕ СЛОВЕНСКЕ ПАЛЕОГРАФИЈЕ.....	193
<i>Tatjana Subotin-Golubović</i> ALEKSEI OLENIN AND THE BIRTH OF SLAVIC PALEOGRAPHY	217

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

UDC 821.163.41.09-1"04/14"

821.161.1.09-1"04/14"

271.2-535.7"04/14"

**ЗАИМСТВОВАНИЯ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО КАНОНА
НА ПЕРЕНЕСЕНИЕ МОЩЕЙ НИКОЛАЯ МИРЛИКИЙСКОГО (9 МАЯ)
В КАНОН НА ПЕРЕНЕСЕНИЕ МОЩЕЙ САВВЫ СЕРБСКОГО (6 МАЯ)**

*СЕРГЕЙ Ю. ТЕМЧИН**

Абстракт: Статья посвящена четырем текстовым заимствованиям из древнерусского канона на перенесение мощей Николая Мирликийского (9 мая) в канон на перенесение мощей Саввы Сербского (6 мая). Их наличие в сербской службе, составленной около 1237 года, представляет *terminus ante quem* для датировки указанного древнерусского канона, домонгольское происхождение которого недавно было поставлено под сомнение. Новые данные обогащают представления о первом восточнославянском влиянии на балканскую книжность и о творческом использовании южнославянскими (сербскими) авторами конкретных древнерусских текстов домонгольского происхождения при написании собственных произведений. Кроме того, поскольку заимствованные тропари находятся в составе обоих канонов указанной сербской службы, то последние были, очевидно, составлены одновременно одним книжником для праздника высокого ранга, т. е. служба сразу создавалась как двуканонная.

Ключевые слова: церковнославянская литература, гимнография, канон на перенесение мощей Николая Мирликийского, служба на перенесение мощей Саввы Сербского, первое восточнославянское влияние на балканскую книжность

Славянский канон 4-го гласа на перенесение мощей святителя-чудотворца Николая Мирликийского (9 мая; перенесение состоялось в 1087 г.) с зачином «Просвети ми душу и сердце...» традиционно считается древнерусским произведением раннего периода, созданным около 1091 года.¹ Его авторство гипотетически приписывается инок

* С. Ю. Темчин, профессор, габилитированный доктор гуманитарных наук, ведущий научный сотрудник Института литовского языка (Вильнюс), sergejus.temcinas@flf.vu.lt

Искренне благодарю А. А. Турилова за предварительное обсуждение результатов настоящего исследования.

Григорию, творцу канонов (известен по Киево-Печерскому патерику), переяславскому епископу Ефрему († между 1091 и 1101 гг.) либо даже киевскому митрополиту Иоанну II (не позднее 1077–после 14.08.1089).

На фоне ранней восточнославянской гимнографии этот канон выделяется наличием акростиха, значительно разрушенного во всех ответвлениях текстологической традиции, но недавно мною полностью восстановленного: *ПРЕНЕСЕНИЕ МОЩЕИ СТАГО НИКОЛЫ ПОЮ (проведен, с некоторыми орфографическими отклонениями, по всем тропарям, включая богородичные). При этом богородичен 8-й песни участвует в создании акростиха двумя первыми буквами.²

Акростих реконструирован на основании трех рукописных источников, представляющих три структурно и содержательно различные редакции этого произведения,³ известные в восточнославянской и сербской книжности:

У = восточнославянский сборник минейных служб второй половины XV в. (Москва, Государственный исторический музей, собр. А. С. Уварова, № 341–4^о, л. 82–101);⁴

Т = восточнославянская праздничная минея на май–август XV в. (Москва, Российская государственная библиотека, собр. Троице-Сергиевой лавры (ф. 304. I), № 613, л. 31–33 об.);⁵

А = сербская праздничная минея начала XVI в. (Вена, Австрийская национальная библиотека, Cod. slav. 69, л. 62–81).⁶

Считается, что древнерусская служба Перенесению мощей Николая Мирликийского проникла в сербскую традицию относительно поздно благодаря второму восточнославянскому влиянию на балканскую книжность (конец XV–первая четверть XVIII в.).⁷

¹ Никольский 1906, 461–466; Спасский 2008, 49–50; Подскальски 1996, 383–384; Смыка 2003, 159–169; Smyka 2005; Легких 2011; Черкасова 2011, 238–251.

² Темчин 2014.

³ Две из них были выделены ранее, см: Легких 2011, 187–188.

⁴ Список опубликован, см.: Леонид (Кавелин) 1888, 62–74.

⁵ Фотографии рукописи доступны на сайте Троице-Сергиевой лавры (www.stsl.ru). Инципиты песнопений службы на перенесение мощей свт. Николая, включая тропари 1-й песни канона «Просвети ми душу и сердце...», по этому списку опубликованы, см.: Голубинский 1904, 517–518.

⁶ Список опубликован: Суботин-Голубовић 2005, 225–233.

⁷ Турилов 2007, 169.

Недавно ранняя датировка акростишного канона «Просвети ми душу и сердце...» (XI–XIII вв.)⁸ была поставлена под сомнение на том основании, что оригинальная древнерусская гимнография на перенесение мощей святителя Николая встречается в сохранившихся рукописях лишь со второй половины XIV в., причем интересующий нас канон появляется с начала XV века, позже иного древнерусского канона тому же празднику с зачалом «Песнь устен моих приими...».⁹

Тем не менее можно утверждать, что, вопреки показаниям дошедших до нас рукописей, древнерусский канон «Просвети ми душу и сердце...» был написан ранее 1237 г., когда была составлена служба Перенесению мощей Саввы Сербского († 14 января 1235 г.) из болгарской столицы Тырново в рашский монастырь Милешево (состоялось 6 мая).¹⁰ Два канона этой сербской службы (4-го и 6-го гласа) содержат четыре тропаря, заимствованных из указанного древнерусского канона.

Приводимые ниже данные позволяют определить, какая именно из известных редакций канона Перенесению мощей Николая стала источником заимствования для сербской службы. Вот инципиты четырех заимствованных тропарей с указанием их наличия в упомянутых выше трех рукописных источниках, представляющих три редакции древнерусского канона:

Просвети ми душу и сердце... (1-й тропарь 1-й песни) У, Т, А
 Радостно повинуюся... (2-й тропарь 1-й песни) У, А
 Славны Николае... (2-й тропарь 3-й песни) У, Т, А
 Блаженне святителю Христов... (3-й тропарь 6-й песни) А

Как видим, восточнославянская традиция, представленная источником Т, содержит лишь два из указанных песнопений, восточнославянская традиция У – три, и лишь сербская традиция А (известная в единственном списке начала XVI в.) древнерусского канона Николаю Мирликийскому содержит все четыре тропаря, заимствованные в канон Перенесению мощей Саввы Сербского (значимые различия текстов выделены):

⁸ Спасский 2008, 49–50; Турилов 2006, 498.

⁹ Смыка 2003, 166–167; Смыка 2005, 168–171, 176, 193, 246–247; Легких 2011, 188, 194–195.

¹⁰ Я пользуюсь изданием древнейшего списка 1600 г., см.: Ковачевић 1885, 19–40.

Служба на перенесение мощей свт. Саввы Сербского (6 мая) по опубликованному списку 1600 г.	Служба на перенесение мощей свт. Николая (9 мая) по источнику А (с избранными вариантами по У)
1-й канон, 1-я песнь, 1-й тропарь: Просвѣти ми доушоу и сръце молю те светодавче и твари здателю, дарь подавь ми и въспѣваніємъ пѣти твоего оугодника чьстнаго <u>свѣтителя</u>, <u>идже отыѣство его</u> отъ скръби избави.	1-я песнь, 1-й тропарь: Просвѣти ми д(оу)шоу. и ср(ъ)д(ъ) це м(о)лю ти се. свѣтодавче твари и съдѣтелю. дарь подавь ми въспѣваніємъ. подав ми пѣти твоего згодника ч(ъ)ст(ъ) наго. <u>идже днрь ѿ</u> скръби <u>избави</u> се.
1-й канон, 1-я песнь, 3-й тропарь: Радосно повиноуе се божіемъ повѣленіємъ морюу съшъставникъ бистъ тако слънце къ западомъ твое мошти пришаль еси, просвѣштае <u>отыѣство си</u>, <u>саво блаженіе</u>.	1-я песнь, 2-й тропарь: Радос(ть)но повиноуе се. б(о)жіемъ повѣленіємъ <u>мироу</u> [мироу – У] шъставник(ъ) <u>бис(ть) тако</u> [add слънце – У] къ западом(ъ) твое <u>мошти</u> <u>с(ве)т(н)е)лю</u> пришь еси, <u>просвѣщаем(ъ)</u>.
1-й канон, 3-я песнь, 1-й тропарь: Славныи <u>саво</u>, божа оуста бивъ, изъ оустъ вьлка неприазниаа людѣи <u>отыѣства</u> <u>си</u> <u>избави</u> и <u>прѣведи на радость и веселіе</u> <u>поюште пѣснь светаа</u>.	3-я песнь, 2-й тропарь: Славнии <u>Николае</u>. б(о)жіа оуста бивъ изъ оустъ вьлка непріазньнаа люд(н) <u>избави(ъ)</u> еси <u>славне</u>. <u>привель еси дарь</u> <u>дне</u> [творцю, дары даа – У] и <u>исцѣленіа</u> <u>всѣмъ</u>.
2-й канон, 3-я песнь, 2-й тропарь: Свѣтителю блаженне Христовъ <u>саво</u>, <u>иногда</u> <u>въ Іероусалимъ</u> и въ Синаю <u>шъствовавъ</u> и ныниа въ <u>отыѣство свое</u> пришаль еси, <u>тюдѣса</u> <u>творе дивнаа</u> на спасеніе <u>мироу</u> <u>всѣмоу</u>.	6-я песнь, 3-й тропарь: Бл(а)жене с(ве)т(н)е)лю Х(ри)с(то) въ. <u>мирсѣи</u> <u>житель</u> <u>иногда</u> <u>бивъ</u>. н(ы)ниа же пришь еси <u>въ баръ</u>. <u>тюд(е)</u> <u>са</u> <u>творе прѣславнаа</u> на сп(а)сеніе <u>всѣмъ</u> <u>езиком(ъ)</u>.

Направление заимствования – из древнерусского канона Николаю Мирликийскому в каноны Савве Сербскому, а не наоборот – определяется вполне однозначно: перенос тропарей из акростишного канона в безакростишные легко осуществим, тогда как обратный процесс затруднителен и требовал бы специальной переделки инципитов заимствуемых тропарей, которой в данном случае не наблюдается.

Подчеркнутые фрагменты представленных выше текстов отражают содержательную адаптацию песнопений, заимствованных из

постороннего источника: имя Николай заменено именем Савва, местное название Бар – топонимами Иерусалим и Синай в соответствии с житием Саввы Сербского, а географически нейтральные песнопения дополнены национально ориентированным выражением *отыѣство єго/сн/своє*, подразумевающим Сербию.

Использование песнопений на перенесение мощей Николая Мирликийского при составлении службы Перенесению мощей Саввы Сербского имеет сразу несколько оснований: календарная близость (9 и 6 мая соответственно), общий для обоих святых чин святителя, направление перемещения мощей – с востока на запад.¹¹

Поскольку заимствованные тропари находятся в составе обоих канонов этой сербской службы, то последние были, очевидно, составлены одновременно одним книжником для праздника высокого ранга, т. е. служба сразу создавалась как двуканонная. Однако в первый сербский канон (4-го гласа) заимствованы три тропаря, а во второй (6-го гласа) – лишь один тропарь древнерусского канона. Это обусловлено сознательной ориентацией первого сербского канона на указанный древнерусский канон: оба они составлены на тот же (4-й) глас, причем ориентация подчеркнута заимствованием инципитного тропаря древнерусского канона, который помещен в самое начало сербского канона, что весьма символично и равносильно декларации.

Более того, первый сербский канон написан на те же ирмосы, что и древнерусский. Правда, в сербской текстовой версии А древнерусского канона ирмосы двух заключительных песней отличаются от ирмосов тех же песней сербского канона (соответственно *Руце распростер...* и *Отроки благочестивые...* в 8-й песни; *Ева убо преслушания...* и *Всяк земнородный...* в 9-й песни), однако две иные текстовые версии (У и Т) древнерусского канона Николаю содержат в последних песнях указание на те же ирмосы, что и сербский канон Савве.

Это значит, что при составлении канонов Перенесению мощей Саввы использовалась более ранняя сербская версия канона на перенесение мощей Николая Мирликийского, еще не знавшая замены

¹¹ Примечательно, что в кодексе 1600 г., содержащем древнейший список служб Перенесению мощей Саввы Сербского, расположенный после всего цикла майских служб (на л. 117–130), сразу за ней выписана служба на перенесение мощей Николая Мирликийского, см.: Трифуновић 1970, 273.

ирмосов двух заключительных песней, отразившейся в единственном списке А этой текстовой традиции, датируемом началом XVI века.¹²

Данный вывод дополнительно подтверждается иным обстоятельством. Во всем акростихе одна буква была восстановлена по смыслу. Первая литера акростишной словоформы СТАГО требует песнопения с начальным С, но соответствующий гимн (3-й тропарь 6-й песни канона), известный по единственному списку сербской текстовой версии А (в восточнославянской книжности этот тропарь не обнаружен)¹³ имеет инципит Бл(а)жене с(вѣ)т(и)лю Х(ри)с(то)въ.... Можно думать, что здесь имела место инверсия первых двух слов. И действительно, тот же тропарь, заимствованный в службу Перенесению мощей Саввы, имеет искомый инципит ѿсвятителю бжжненъ Христовъ... (см. выше). Безусловно, это отражает более раннюю стадию текстового развития по сравнению со списком А, являющимся единственным представителем сербской редакции канона на перенесение мощей святителя Николая.

С другой стороны, приведенные выше данные свидетельствуют в пользу значительной древности обоих канонов службы Перенесению мощей Саввы Сербского, известной по относительно поздним спискам 1600 и 1630 годов.¹⁴ Это вполне естественно, ведь службы на перенесение мощей писались в связи с самим воспеваемым событием, а не много лет спустя. Однако структура этого конкретного произведения, соответствующая требованиям Иерусалимского устава, заставляет думать, что первоначальный набор ее стихир позже был значительно расширен.

В результате приходится констатировать, что древнерусский канон «Просвети ми душу и сердце...» оказался в Сербии гораздо раньше, чем предполагалось – еще во время первого восточнославянского влияния на балканскую книжность (последняя четверть XII–середина XIII в.), ведь иначе он не мог быть использован в службе, составленной в связи с перенесением мощей Саввы Сербского 1237 г.

¹² Кстати, этот сербский список, начиная с 3-го тропаря 7-й песни, содержит не исконные гимны этого никольского канона, а тропари преп. Георгию Малеину (4 апреля), вторично переадресованные Николаю Мирликийскому (однако новые ирмосы, кажется, взяты из иного источника), см.: Темчин 2014.

¹³ Ср. отсутствие этого тропаря в своде материалов по восточнославянским спискам канона: Smyka 2005, (Teil 2: Edition (auf der beiliegenden CD-ROM), 379–384).

¹⁴ Трифуновић 1970, 273.

После использования хиландарским иеромонахом Доментианом (начало XIII в.–после 1264 г.) похвалы князю Владимиру из «Слова о законе и благодати» киевского митрополита Илариона (в Житии Симеона Сербского)¹⁵ это – второй случай творческого использования южнославянскими (сербскими) авторами конкретных древнерусских текстов домонгольского происхождения при написании собственных произведений.

Опыт проведенного исследования наглядно показывает, что при плохой сохранности средневекового рукописного фонда, от которого до наших дней дошли единичные экземпляры, археографический критерий (возраст древнейшего списка из числа сохранившихся) позволяет установить лишь *terminus ante quem* для датировки того или иного церковнославянского произведения. Реальное же время его создания может быть значительно более ранним, поскольку нижняя хронологическая граница остается открытой.

¹⁵ Петровский 1909, 81–133.

ПОЗАЈМИЦЕ ИЗ СТАРОРУСКОГ КАНОНА ЗА ПРЕНОС МОШТИЈУ
НИКОЛЕ МИРЛИКИЈСКОГ (9. МАЈ) У КАНОНУ ЗА ПРЕНОС МОШТИЈУ
САВЕ СРПСКОГ (6. МАЈ)

СЕРГЕЈ Ј. ТЕМЧИН

Рад је посвећен разматрању четири текстуалне позајмице из староруског канона на пренос моштију Николе Мирликијског (9. мај) које су ушле у канон преносу моштију светог Саве Српског (6. мај). Њихово присуство у српској служби која је састављена око 1237. године, представља *terminus ante quem* за датирање поменутог староруског канона. Нови подаци обогаћују знања о првом источнословенском утицају на књижевност балканских Словена, као и о креативној употреби конкретних староруских текстова, насталих у време пре монголске најезде, од стране српских аутора приликом писања сопствених састава.

Кључне речи: Црквенословенска књижевност, химнографија, канон преносу моштију Николе Мирликијског, служба за пренос моштију Саве Српског, први источнословенски утицај на балканску књижевну традицију

ЛИТЕРАТУРА

- Голубинский 1904:** Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: Период первый, киевский или домонгольский, 2-я половина тома, 2-е издание, исправленное и дополненное, Москва 1904, 517–518.
- Ковачеввић 1885:** Љ. Ковачеввић, *Неколико ђрилоја за црквену и ђолийичку истђорију Јужних Словена*, Гласник Српскога ученог друштва 63 (1885) 19–40.
- Легких 2011:** В. И. Легких, *Службы на преставление и перенесение мощей святителя Николая Мирликийского в славянской рукописной традиции XII–начала XVII в.: текстология гимнографии*, Москва–Санкт-Петербург, 2011.
- Леонид (Кавелин) 1888:** *Посмертные чудеса святителя Николая, архиепископа Мирликийского чудотворца: Памятник древней русской письменности XI века. Труд Ефрема, епископа Переяславского*, (Памятники древней письменности и искусства, № 72), Санкт-Петербург 1888, 62–74.
- Никольский 1906:** Н. К. Никольский, *Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.)*, Санкт-Петербург 1906, 461–466.
- Петровский 1909:** М. П. Петровский, *Иларион, митрополит Киевский, и Домениан, иеромонах хиландарский (Библиографическая заметка)*, Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук XIII/4 (за 1908 г., 1909) 81–133.
- Подскальски 1996:** Г. Подскальски, *Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.)*. Subsidia Byzantinorossica, t. 1, Санкт-Петербург 1996, 383–384. (Издание второе, исправленное и дополненное для русского перевода.)
- Смыка 2003:** Е. А. Смыка, *Праздник перенесения мощей св. Николая: ранняя русская гимнографическая традиция, Церковное пение в историко-литургическом контексте: Восток – Русь – Запад (к 2000-летию от Рождества Христова): Материалы Международной научной конференции (15–19 мая 2000 г.)*. Ред. И. Лозовая, Москва, 2003, 159–169. (Гимнология, вып. 3.)
- Smyka 2005:** E. Smyka, *Die Offizien des Heiligen Nikolaus in der russischen Kirchenmusik des 12. bis 17. Jahrhunderts*, Musikwissenschaft an der Technischen Universität Berlin 6 (2005).
- Спасский 2008:** Ф. Г. Спасский, *Русское литургическое творчество*, Москва 2008, 49–50. (Новое издание работы 1951 г.)
- Суботин-Голубовић 2005:** Т. Суботин-Голубовић, *Празновање ђреноса мошћију свейђа Николе (9/22. мај) ђрема срђским рукописима*, Старобђлгарска литература 33–34 (2005) 225–233. (Филологически изследвания в чест на Климентина Иванова за нейната 65-годишнина.)
- Темчин 2014:** С. Ю. Темчин, *Славянский канон на перенесение мощей святителя Николая Мирликийского: реконструкция акростиха*, КАЛОФΩΝΙΑ: На-

уковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії, ч. 7, Львів 2014 (в печаті).

Трифуновић 1970: Ђ. Трифуновић, *Белешке о делима у Србљаку*. О Србљаку, Београд 1970, 273.

Турилов 2006: А. А. Турилов, *Гимнография. Ранняя русская гимнография* (XI–XIII вв.) // Алексий II (ред.), *Православная энциклопедия*, т. 11, Москва, 2006, 498.

Турилов 2007: А. А. Турилов, *Древнерусские влияния* // Алексий II (ред.), *Православная энциклопедия*, т. 16, Москва 2007, 169.

Черкасова 2011: С. А. Черкасова, *О русской гимнографии праздника на Перенесение мощей святителя Николая, Добрый кормчий: Почитание святителя Николая в христианском мире: Сборник статей*. Ред. А. В. Бугаевский, Москва 2011, 238–251.

OLD DATIVE OR NEW LOCATIVE? THE SYNTAX OF THE PREPOSITION “PO” IN DEČANI 88, FOL. 1r–81r

YANNIS KAKRIDIS*

Abstract: The preposition по governs the Locative case in Dečani 88. With o/jo-stems, the old Locative in -ě/-i (по дѣстѣ) is used alongside the new forms in -u (по языкѣ). The new forms, however, are limited to the cases where по means ‘according to, after the fashion of, due to’ (“по of correspondence”); they are never used when по carries a meaning of (temporal or logical) succession (“по of succession”). The Slavonic translation of the *Corpus Areopagiticum*, whose language resembles in many respects the language of the translations of Dečani 88, shows a similar pattern. The limitation of the new Locative to the “по of correspondence” in these two texts was probably inherited from the Dative which originally followed the preposition in these instances.

Key words: Old Serbian, Church Slavonic, Dečani 88, *Corpus Areopagiticum* Slavicum, prepositional syntax

o. Manuscript Nr. 88 of the library of the Monastery of Visoki Dečani was written in the seventh decade of the 14th century. Its contents are translations from Greek into Serbian Church Slavonic: six theological treatises and two homilies. Numerous corrections (erasures, additions, overwritings) show that Dečani 88 is a translator’s autograph. The translators – to judge from the handwriting, there were at least two of them – also provided the text with commentaries (scholia). Even if they often echo the main text, these commentaries allow a comparison between the language of the translation (which, according to the translation technique of the time, is teeming with lexical and syntactic calques) and the translator’s own linguistic usage.¹

* Yannis Kakridis, University of Bern, Institute of Slavic Languages and Literatures, kakridis@issl.unibe.ch

¹ For detailed descriptions of this manuscript, see Kakridis 1988, 7–19, Bogdanović et al. 2011, 352–356 and Scarpa 2012, 72–76. On the corrections, see Kakridis 1988, 218–235 and Kakridis 2013; on the commentary, Kakridis 1988, 150–176.

Between 2010 and 2013, an edition of the first part of Dečani 88 was prepared by Prof. Lora Taseva and myself.² This part, which represents about half of the manuscript (fol. 1r–81r), consists of four treatises on the procession of the Holy Spirit. Two of them were written by Gregory Palamas, perhaps the most famous Byzantine theologian of the 14th century, and two by his contemporary and later adversary Barlaam the Calabrian. All four treatises defend the Orthodox position that the Holy Spirit proceeds solely from the Father (*a patre solo*) against the Latin contention that it proceeds from the Father and the Son (*a patre filioque*).

The edition of the Church Slavonic translation of the anti-Latin treatises of Gregory Palamas and Barlaam the Calabrian will be supplemented by two bilingual indices (Slavonic-Greek and Greek-Slavonic). In what follows, I shall examine a problem that arose in connection with the Slavonic-Greek index. This index contains all lexemes found in the translations of the four treatises and in the corresponding scholia; for each lexeme (lemma), all occurrences in the text are listed. The occurrences are grouped according to their Greek counterparts:

- ΔΑΡЬ (3)
 – δωρεά: 65v19
 – δώρημα: 18v25
 – χάρισμα: 72r1

In the entries of prepositions, the occurrences are also grouped by case. For example, the occurrences of на + Accusative are separated from the occurrences of на + Locative (Prepositive). In the entry of the preposition на, however, this grouping cannot be made in a straightforward manner. In Slavic, this preposition governs the Accusative, the Locative and the Dative. It is the only preposition with such a combination of cases, and already in the OCS monuments there is a certain degree of overlap between them, mostly between the Dative and the Locative.³ Over the course of time, in most Slavic languages (with the notable exception of Russian), the Dative receded before the Locative. This process may well have started with constructions of the type χοΔΗΤΗ πο μοροу аки по соуχοу, where the dominating

² Kakridis, Taseva [in print]. Some problems connected with this edition are discussed in Kakridis, Taseva 2013.

³ *Slovník jazyka staroslověnského* s.v.; Gerodes 1963, 332–335; Chodova 1971, 77–78, 80–83, 121–123, 133, 150–151; Vaillant 1977, 149–152.

idea is not movement *towards* a goal, but *within* the boundaries of a certain space.⁴ In Serbian, the replacement of the Dative by the Locative after *по* must be very old: the earliest examples date from the middle of the 13th century, and one might even question whether the Dative has ever been in use in the dialects or whether its sporadic appearance is solely due to OCS influence. In view of examples such as *ДА ХОДѢ ПО ЗЕМЛАМЬ ПРОДАЮКЪ* (1253) this doubt, however, does not seem justified.⁵ The exact chronology of the phenomenon is obscured by the large-scale syncretism between the Dative and the Locative case in Slavic. In Serbian (as in other languages), the syncretism of the two cases was reinforced by the expansion of the ending of the Locative Singular of the *ŭ*-stems: from the 13th century onwards, *градѹ* tends to replace *градѣ, вѣкѹ – вѣцѣ, мѣстѹ – мѣстѣ* etc. Due to differences in accentuation, the expansion of *-u* did not always create a full homonymy between the Locative and the Dative; even so, it contributed to the similarity (and eventually, the merger) of the two cases.⁶ As M. Ivić observed in her seminal article on this question, the exact relationship between the two processes (change in the government of the preposition *по*, syncretism of Dative and Locative) cannot be established in Serbian until the relevant linguistic material from the medieval monuments has been thoroughly analysed.⁷

1. The first thing to notice about the syntax of *по* in Dečani 88, 1r–81r is the relatively large number of occurrences (75 out of 424) for which the case after the preposition cannot be determined. These occurrences fall into two groups:

1.1. The first group is formed by the equivalents of the Greek expression *πρὸς δύναμιν* ‘as much as (we) can, as much as possible’: *по ѿаѿка сѿла* (15v1, 30r13) and *по ѿаѿко сѿла* (38v22). The origins of this odd construction are better understood if we turn to the *Corpus Areopagiticum Slavicum*, the first complete Slavonic translation of the works of Ps.-Dionysius

⁴ This is the explanation suggested by M. Ivić (1951–52: 175–176); for further discussion, see Dilparić 2003.

⁵ Toporov 1961, 232–234.

⁶ Daničić 1874, 49–50. Daničić’ theory that the *-u* of the Locative stems from the Dative was refuted by Rešetar 1898, 129–130 (§ 102) and has now been largely abandoned; for a well-balanced discussion of the whole question, see Svane 1958, 27–43.

⁷ Ivić 1951–52, 176.

Areopagita. This translation was made by the famous Athonite monk Isaija of Serrhai, who finished his work in 1371. The language of the *Corpus Areopagiticum Slavicum* is very close to the language of the translations of Dečani 88; Isaija of Serrhai may have taken part himself in the translation of the works of Gregory Palamas and Barlaam the Calabrian.⁸ In the *Corpus Areopagiticum Slavicum*, πο ιεληκα сηла is used alongside ιεληκα сηла as an equivalent of ὁση δύναμις (πο ιεληκα сηла: 216v14–15, 244v21, 110r9–10, ιεληκα сηла: 229v22).⁹ We can assume that πο ιεληκα сηла arose as a combination of ιεληκα сηла, which is an exact syntactic *calque* of ὁση δύναμις, with the genuine Slavic turn πο сηлаѣ. As it stands now, πο ιεληκα сηла is best interpreted as a head-internal relative, i.e. a relative clause with an internal antecedent (head). The corresponding head-external relative would be *πο сηлаѣ, ιεληκα ιεсть. Head-internal relatives are very common in Classical Greek (Ἡριππίδας ἐπορεύετο σὺν ᾗ εἶχε δυνάμει = *σὺν τῇ δυνάμει, ἣν εἶχε); they are also attested in Old Church Slavonic, e.g. еленко вѣема сѣ собою ѿ нмѣтъ жєннхѣ. нє нмѣтъ поστήти сѣ.¹⁰ In spite of the presence of the preposition, the translator puts not only the relative pronoun ιεληκα but also its antecedent сηла in the Nominative, i.e. the case required by the construction of the relative clause (*attractio inversa*). The construction πο ιεληκα сηла creates thus the wrong impression that πο can govern the Nominative. Perhaps this is why ιεληκα was in the end replaced by uninflected, adverbial ιεληко: πο ιεληко сηла (38v22).¹¹

1.2. The second group comprises many more examples. Here πο is combined with же, the former Nominative/Accusative Singular Neuter of the relative pronoun нже. Since πο never takes the Accusative with other

⁸ See Jovanović 1975, 281–282, fn. 18; Tachiaos 1975, 100–101; Trifunović 1980, 53; Kakridis 1988, 262–270; Scarpa 2012, 52, 57–58, 73–74. The exact relationship between the two translations and the corresponding manuscripts (Dečani 88 and Gil’ferding 46) has yet to be established.

⁹ The *Corpus Areopagiticum Slavicum* is quoted throughout this paper according to the oldest extant manuscript, Gil’ferding 46, which was recently edited by S. and D. Fahl under the supervision of H. Goltz and G. M. Prochorov (Goltz, Prochorov 2010–2013).

¹⁰ Jagić 1883, 122 (Mc 2, 19). For relative clauses introduced by ιεληка in Old Church Slavonic, see Večerka 1989–2003, vol. 4, 186–190, for head-internal relatives *ibid.* 202–204.

¹¹ Again, the *Corpus Areopagiticum Slavicum* offers a close parallel: ιεληко πο сηлаѣ (41r12; 48r25; 45v27–46r1; 63r6–7).

Under the influence of examples like по ѣже ГЬ посла ме н ДХЬ ѣго, “ѣже laudativum” was also used in the following instance where it introduces not the quotation itself but an expression that refers to it:

17v25-26 πο ἑξ ἡ πνευματοῦ = κατὰ τὸ γεγραμμένον (cf. 14v2-3 πο πνευματικῶς)

In the last example of this group, *ѣже* is from the Slavic point of view redundant, as *ѣдѣньство* and *тождѣство* are already nouns:

9V31 πο εφε εδνηστω η τοζδρστω βζτω. = κατὰ τὸ ἓν καὶ ταῦτόν
τῆς θεότητος

1.2.2. In the second subgroup (64 instances), $\pi\alpha$ and $\kappa\epsilon\epsilon$ are fused into a new unit, $\pi\alpha\kappa\epsilon\epsilon$, which – like the older $\pi\alpha\kappa\epsilon\epsilon\epsilon$ – has to be regarded as a conjunction.

As a relative pronoun, **нже** regularly takes the case required by the structure of the relative clause:

14V20-22 βελανησημεου̅ жнвотъны̅ слоноу̅ • ꙗгоже̅ γ̅λυ̅тъ нн̅к̅γ̅а па-
 ΔΑΤΗ̅ К̅Ъ̅ Ζ̅ЕМΛΗ̅ • = τῷ μεγίστῳ τῶν ζῶων ἐλέφαντι, ὃν φασὶ μηδ' ὕπνου
 καιρὸν ἐπ' ἐδάφους ἀνακλίνεσθαι

The same holds true after prepositions:

60V22-25 ΙΕΔΗΝΘ ΒΘ Η ΣΑΜΟ ΠΑΥΕΛΟ $\overline{\omega\psi}$ $\overline{\psi\alpha}$ ΚΟΖΕ ΓΛΥΤΨ $\overline{\omega\psi}$ Η· $\overline{\omega}$ ΗΙΕΓΟΖΕ Η
ΚΨ ΗΙΕΜ8ΖΕ ΒΥΒΩΔΕΤΨ ΣΕ ΗΑΖΕ $\overline{\omega}$ ΤΟΓΟ· = ἔξ οὗ καὶ πρὸς ὃν ἀνάγεται

Here $\bar{w}$ is combined with the Genitive and κ with the Dative of $\eta\kappa\epsilon$. By the same rule, $\pi\theta$ requires the Locative:

36v23 послѣднѣ, ꙗвлѣннѣ, по нѣже и сѣнь прѣхвѣщнѣ сѣ ѿцѣ. = τὴν
ὑστερον φανέρωσιν, καθ' ἣν καὶ ὁ υἱὸς κοινωνήσῃ τῷ πατρὶ

Cf. the Locative Plural $\text{no } \widehat{\text{H}}\text{Ж}\epsilon$ in 51r19–20 and 79r2.

But in the following example, the pronoun (?) after *no* is not inflected:

23V1-2 по ѣзе ѿ грѣгоριѣ гл҃ѣтъ нже въ богословнѣхъ велѣнкы. = καθὰ καὶ Γρηγόριος ἐκλαμβάνειν ἀξιοῖ σοφῶς ὁ ἐν θεολογίᾳ πολὺς¹⁴

It is still possible to classify this as a relative clause, with $\kappa\epsilon\epsilon$ as a constituent of the subordinate (object of $\Gamma\lambda\lambda\Gamma\omicron\lambda\lambda\tau\eta$). If we follow this analysis, we should say that π_0 is not required by the structure of the subordinate, but by

the infinitive, but εἶασε παραδοθῆναι as a whole: ἀντὶ τοῦ “εἶασε παραδοθῆναι”. In Slavic, the substitution of ἀντὶ by *имѣнь* and the transposition εἶασε παραδοθῆναι ~ *прѣдѣлѣна ѡтѣри* creates the impression of a nominalized infinitive.

¹⁴ Similar constructions are found in 33r7-8 (по еже гн҃гоуиѣ бѣгослѣ г҃иѣть) and 9v13 (по еже ты г҃иѣши).

the structure of the main clause (*attractio relativi*), and that head of the relative has been omitted: по еже ты ꙗвиши = *по томъ, еже ты ꙗвиши. But in fact, по еже is here – similar to its Greek counterpart, καθά (< καθ' ἃ) – no longer a combination of preposition + relative pronoun, but a conjunction. The origins and the history of this conjunction, which is not registered in the major dictionaries of Church Slavonic, would merit a separate study. In the present context, we can only give a brief illustration of its use in Dečani 88 where it appears as an equivalent not only of καθά, but also of καθὸ and καθάπερ:

38r2 по еже всакъ крѣпакѣмы ражаѣт се ѿ Δχα = καθὸ πᾶς ὁ βαπτιζόμενος γεννᾶται ἐκ πνεύματος¹⁵

81r1 по еже ꙗѣ се = καθάπερ εἴρηται

Even if it arose probably as an calque of these conjunctions, по еже (поѣже) was in the language of the translators of Dečani 88 a stable lexical unit that could also be used as an equivalent of ὡς, ὥσπερ, ἥ and οἷον. It even makes an appearance in a scholium which seems not to have been translated from Greek:

41r53 ст҃ѣдено ѿвещ(а)ниѣ ꙗѣт' се х҃҃до н нем҃с҃до • п(о) ѣже въ велѣн(ѣ) ст҃ѣненіи мѣстѣхъ мно҃гаци в(е)щѣ бывають л҃҃дн ѡбѣци л҃҃дѣхъ же ѡбѣкъ х҃҃до н л҃҃до ѿвещаниѣ еже рѣци ст҃ѣдено • 'A cold answer (ψυχρά ἀπολογία) is a bad and stupid one, insofar as (= because) in large, cold places people are frequently insane; and insane people give bad and insane, i.e. *cold*, answers'.

That по еже (поѣже) was no longer felt to contain a relative pronoun is further demonstrated by the following example, in which it is itself combined with one (ѣанка):

78r18 Таже по еже ѣанка ꙗѣт' се снѣ ѡц҃҃хъ ѣдннѣсѣствѣнѣ, по снѣ = εἶθ' ὅτι καθ' ὅσα λέγεται ὁ Υἱὸς τῷ πατρὶ ὁμοούσιος, ταῦτα...

The story of по еже doesn't stop here. As both the subject and the copula after it are frequently omitted, it develops into a conjunction that marks circumstantial predicate nominals, like English *as* or Russian *как*. Compare

¹⁵ In 51v16–17 н ѣдннѣ снѣ вѣрѣтъ, по еже нно нмѣтъ бытнѣ своѣ ѿ нно҃го = ἕνα τούτων εὐρών, καθ' ὃν τὸ ἕτερον ἔχει τὴν ὑπαρξιν ἐκ τοῦ ἑτέρου the translator misread καθ' ὃν as καθό. This mistake was perhaps facilitated by the translation of ἕνα by ѣдннѣ. The translator used ѣдннѣ because he misinterpreted ἕνα as Accusative Neuter (which it can also be in Modern Greek) instead of Masculine. He should have used ѣдннѣ, since the underlying noun ѡбразъ is, exactly as its Greek counterpart τρόπος, of Masculine gender.

41V13 аще бо ѿцѣ и снъ по ѿже сѣтъ ѿдннѣ бѣ, ѿдннѣ сѣтъ прохзложитель 'if God the Father and God the Son are one processor of the Holy Spirit insofar as [literally: according to the fact that] they are one God'

With

41V4 не разнѣствѣиеть ѿцѣ ѿ снѣ по ѿже прохзложитель, понеже ни по ѿже бѣ разнѣствѣиеть того 'The Father is not distinct from the Son as Processor, because he is not distinct from Him as God'

And

75V19 по ѿже гл҃иет' се дхъ = καθὸ λέγεται Πνεῦμα
with

75V16 по ѿже прохзложительнѣ и вѣнчѣствѣно = καθὸ προβλητὸν καὶ αἰτιατόν

In such cases по ѿже approaches the meaning of ѿко, with which it sometimes enters into combination:

46V24 смотрѣште ѿко по ѿже мѣдѣи и бл҃говѣднѣл'ни ѿ ѿже ѿбѣтѣти коѿгождѣ нѣмаго нагѣла = ἐσκέψασθε ὡς σοφοὶ καὶ εὖποροι περὶ τὸ εὐρίσκειν ἐκάστου τῶν ζητουμένων ἀρχάς

75I27 дхъ бо гл҃иет' се прѣноснѣ ѿ вѣздѣшнаго дхѣ, ѿко по ѿже тѣнѣко и невестѣвно и всѣ прохѣдѣн = Πνεῦμα γὰρ λέγεται ἐκ μεταφορᾶς τοῦ ἀερίου πνεύματος, ὡς οἶονεῖ λεπτόν καὶ ἄυλον καὶ διὰ πάντων διήκον

Control, however, seems not to be possible; in fact, in the following example по ѿже is best analysed as introducing an elliptical clause and not a predicate nominal:

78V13–14 по ѿже бо нагѣло (*нагѣлѣ) не прѣклѣуѣиет' се снѣ по ѿ ѿцѣ быти = καθὸ γὰρ ἀρχή, οὐ συμβαίνει τὸν Υἱὸν ὑπὸ τὸν Πατέρα ἀνάγεσθαι

In view of all this, one might ask if the conjunction по ѿже should not be written as one word, to distinguish it from the cases where it is a combination of по with the pseudo-article ѿже. (This is the solution adopted by the editors of the *Corpus Areopagiticum Slavicum*.)

2. These were the examples in which the case after по cannot be determined.¹⁶ But in the majority of occurrences of this preposition (349), the

¹⁶ Midway between the two groups stands не нѣмѣиѣ ѿвѣтѣ ѿ ѿже нагѣ слоѣа ꙗко слоѣѣ вѣднѣмнѣ (62r2–3) where по was erased and the noun following it put into the Instrumental (*по слоѣѣ > слоѣѣмнѣ).

noun phrase that follows it bears an overt case marker. This seems to be either Dative or Locative:

58rSa12–14 жнвотнѣ бо съборно и родъ по аристотелю ѱлѣкъ же ѱестъ
55r24–26 ѿ велнѹства и добротнѣ жданен по достоианню, бытнааго
съдѣтелиа размѣвати (cf. Sap. 13,5)

18r14–15 снѣ же еже по вебразоу тоже рѣци. аще ли волншь и по
пѣбню. (cf. Gen. 1,26)

57r2 снѣ же и по въсприѣти плѣти еднно ѿ аще

12r30–32 по дѣѣ принажна абѣе положивше сѣа

20r16–17 по възнѣти къ нѣсѣмъ

2.1. At closer sight, however, serious doubts arise about the use of the Dative. If we do not take into consideration the cases where there is no formal contrast between Dative and Locative (as in по истинѣ or по нѹждан), we see that the (old) Dative is used exclusively with Masculine and Neuter Nouns in the Singular; in the Plural we find always the Locative:

61vS3–8 нѣ моци ѿ двонце быти еднница по ѹнслаициѣ

42r12–13 дѣлаше того сѣа по ачѹннѣ свѣствѣ

The Locative is also found in the sole example with Dual number:

28rSa1–4 ѿць 8бо неѣинновнѣ глѣт' се по двѣѹ вебразъ.

The Locative is further used invariably with pronouns, adjectives (including participles) and Numerals, independently of number; in the example which was just quoted, the rest of the sentence reads:

28rSa4–7 по <ѣ>дномъ же за <ѣ>же ни ѿ ког'о быти. по двѣѹгомъ же,
за <ѣ>же не быти<ѣ> неѣесо радн.

51r18–20 еже бо азъ и ѿцѣ еднно есмы приѣмліе мы ѣко ѿца и сѣа
еднноѣ сѣѣ по тѣхъже по нѣе и дѣхъ сѣи.

Finally, the translators write always по васъ (11v27, 41v24, 43v5, 43v23, 44r6) and по насъ (10v30, 22r3, 33r, 15).¹⁷

¹⁷ The rule that the (old) Locative is used with Pronouns, Adjectives and Numerals knows no exception. In по аплѣ глѹциѣ (5r6) the translator had probably a Dativus absolutus in mind; alternatively, -и may be the new ending of the Locative (cf. Svane 1952, 98 about its use in the indefinite declension of adjectives and participles). – The reading по сѣѣмъ 8ѣѣ ѡбразѣ (9v6) is not reliable. It occurs in the part of Dečani 88 which was added in the 16th century to replace some lost pages of the original manuscript, and all other witnesses have the Locative снѣмъ. – In the purely artificial forms по тоѣѣствѣ 57r17 and по томъѣствѣ 58v19, томъ was corrected from томъ. (At its first occurrence in the text, по тоѣѣствѣ 56r18–19 didn't undergo correction. The manuscript tradition

We could still maintain the Dative thesis if we assume that the Dative is used with Singular Nouns and the Locative everywhere else. That the case required by a preposition varies according to morphological categories such as number and word class is typologically quite possible (cf. Baerman, Brown, Corbett 2005, 15–16); but the Locative prevails in Dečani 88 not only with plural forms and pronouns, but also with the singular of masculine and neuter nouns (feminines always demonstrating ambiguity between the two forms): по ѡбразоу, quoted above, is found only once more (46v7), the usual form being по ѡбраѣ. In the same vein, we find по глаѣ, по роуѣ, по внаѣ, по унаѣ, по соуцѣствѣ, по ражнѣствѣ etc.:

47v2–3 нсхоѣеннѣ ... по вбраѣ ражнѣствѣ хотѣннѣ

57rS1–3 глаѣтѣ архитотѣль ѡко тоѣѣство троннѣнѣ глаѣтѣ се• рекше тоѣѣство по роуѣ• тоѣѣство по внаѣ• н тоѣѣство по унаѣ•

In the light of the preponderance of such forms we might ask whether the occasional по ѣствѣстоу, по слоуѣаю, по унаѣ etc.¹⁸ should not also be regarded as instances of the expansion of the ending of the ū-stems, i.e. as new Locatives instead of old Datives. This is certainly the case in the following example, where an apparent Dative is preceded by a pronoun in the Locative:

56v6–8 по нѣ бо по вашѣ ѣзыкѣ н при роѣѣствѣ глаѣтѣ се• при нсхоуѣннѣ•

Not accidentally, the stem of the noun ends in a velar – alongside monosyllables, these nouns were among the first to appear with the new ending which had the advantage of reducing allomorphy because it didn't trigger the second palatalization.¹⁹ Locatives with -u are occasionally found

of the Church Slavonic translation of the Dialectic of John the Damascene also shows traces of the internal inflection of тоѣѣство, see fol. 64b5 and 87a8 with var. lect., Weiher 1969, 150 and 200.) – There are also three occurrences of по тѣмѣжѣ: по тѣмѣжѣ 43v12 (referring back to ѣже быти ѣнь 11–12), по тѣмѣжѣ вбраѣ 58r19 (ѣ corrected from ѡ!), по тѣмѣжѣ вбраѣ 60r25. Although there exist sporadic examples of the use of the Instrumental after по (see Rječnik JAZU s.v. and Ivić 1951–1952, 206–207), the по тѣмѣжѣ in Dečani 88 is best explained as an instance of hypercorrection, since in the definite adjectival declension, the scribes had to replace their native Serbian –омѣ (e.g. 36r27–28, 46v19, 52v19, 53r21–22; cf. Svane 1952, 100) by the Church Slavonic ending –ѣмѣ (e.g. 8v20, 12r8, 30r22–24; both endings with the same adjective: 16rSc4 and 12). Dative (Plural) is, in any case, excluded.

¹⁸ 39 forms, including the curious по внаѣ 70rSa2, also from the new part of Dečani 88 (the other manuscripts have по внаѣ).

¹⁹ Svane 1952, 36–37 doubts whether this was a decisive factor in the expansion of -u.

after some other prepositions in Dečani 88: *при* (*при ѿлѣкоу* 13vS1, *при сѣѡ ѿхѡ* 45v22), *на* (*на ѿлѣкоу*, *и коню* 17rSa7–8), *въ* (*въ богословнѣ* 23v2, *въ ѿннѣ*, 12r2; since *ѿннѣ* is an old *ŭ*-stem, this is the original Locative).

It is worth noting that exactly the same situation as in Dečani 88 was found by Milan Rešetar in the Čakavian coastal lectionaries of the 15th century: *-u* in stems ending in a velar and nouns depending on the preposition *по*; Locative in the Plural and in the pronominal and adjectival declension. Rešetar draws the conclusion that the *-u* is in these cases the ending of the Locative, not the Dative.²⁰ Should we follow him in this?

2.2. Unfortunately, this solution also has certain disadvantages. If we regard all forms with *-u* as Locatives, then we are forced to accept that the choice between *-u* and *-ě/i* is not a choice between two cases, but between two case endings; not between morphemes, but between allomorphs of the same morpheme. Consequently, it should be devoid of semantic content. If we turn to the semantics of *по*, we see that this is not the case.

По is a very flexible preposition with a great variety of usages. For our purposes, it is sufficient to distinguish two broad zones of meaning, which will be labelled “*по* of correspondence” and “*по* of succession”. To the first zone belong examples like *по апостольскому глаголю*, *земля же добраа павъдъ по търпѣннѣ въздасть*, *по жестосръднѣ вашемоу*, *по бѣдѣ и по ноужн престоупниа сѡуть клатѣѣ* (OCS) *ог по архистотелю*, *по вѣразоу* (*по вѣраѣ*), *по ѿнсалъницѣ*, *по лнѿннѣ сѡнствѣ* (Dečani 88); to the second, examples like *народи по нѣмь ндоша*, *въстанѣте по сѣдѣннѣ*, *по мнозѣх же лѣтѣхъ* (OCS) *ог по въсприѣтн павътн*, *по ѿсѣ прнбавнѣна дѣѣ положнвшѣ сѣна*, *по възнѣтн къ нѣсемь* (Dečani 88). In OCS, the Dative is used primarily after the “*по* of correspondence” and the Locative after the “*по* of succession”.

If we look at the distribution of the endings *-u* and *-ě/i* among these two meaning zones in Dečani 88, we notice something rather surprising: *all* examples with *-u* are instances of the “*по* of correspondence”. In other words, the old Locative can be used both with the “*по* of succession” and the “*по* of correspondence”; but the new Locative (if it is indeed a Locative) is used exclusively with the “*по* of correspondence”. There even seems to be one case where the scribe replaced one ending with another to achieve the right meaning:

²⁰ Rešetar 1898, 128–130 (113–115, § 101, 102).

22Г7-8 по сѡѡѣ же възнесѣннѣ [sic! instead of възнесѣннѣ], послаа при-
хѡдѣмаго •

After възнесѣннѣ the manuscript shows traces of an erasure. The erased letter cannot be read with the naked eye, but it was very probably a ю.²¹ Forms ending in -нѡ are far more frequent in Dečani 88 than forms ending in -нн, but възнесѣннѣ was obviously felt to be incompatible with the meaning of temporal succession, which is here the right one (cf. по послѣднѣ трѡѣ рѣн посправленнѣ 40V541, where both meanings are possible: ‘according to / after the last correction you made in your words’). Since the ending -нн appears in Dečani 88 mostly in its contracted form -н (usually with Kendema: -н; but cf. по ѡблѣннѣ а не по бытнѣ прѡнзъшьствѣн 36Г27-28 without it), the place of the erased letter was left empty.

In another sentence, the scribe, on the contrary, replaced the preposition to avoid the ambiguity of the Locative: in 33Г14 he had written originally по нѡ, which can mean both ‘according to us (i.e. in our opinion)’ or ‘after us (i.e. after we came into existence)’. The first meaning looks more natural in the context of a polemical treatise, but it is the second that was intended. To make this clear, the scribe added слѣн above the line to transform the primary preposition по into the secondary (and more specific) preposition послѣднѣ.

The limitation of the ending -u to the “по of correspondence” seems not to hold for the coastal lectionaries; at least, Bernardin Splićanin writes *po smučenju vode* (Joh 5,4) = post motionem aquae, *po uskrsnjutju њegovu* (Mt 27,53) = post resurrectionem ejus.²² There is, however, a text with a very similar distribution of the two endings. We have already had occasion to mention it: it is the *Corpus Areopagiticum Slavicum*, the translation of the works of Ps.-Dionysius Areopagita by Isaija of Serrhai.

Isaija of Serrhai, too, sporadically uses -u as the ending of the Locative Singular of o/jo-stems: Ѧ ѡнѡа ѡлѣомѡ прѣѣмнѣкоу рѣкше коумѡу (222V, S

²¹ The expression по вѡшѣ ѡзѡкѣ, quoted above, shows that the form of the pronoun, сѡѡѣ, would not preclude by itself the appearance of възнесѣннѣ.

²² Maretić/Bratulić (eds.) 1885/1995, 32 and 74. I had no access to the lectionaries edited by Rešetar (Lekcionar zadarski i Ranjinin. Za štampu priredio Milan Rešetar. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1894. Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti = Opera Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium; knj. 13).

22–27), на пѣскѣ (181r, T 3), въ еже о оумныи же н ѹбоѣственнѣхъ съписанію (217r, T 18–19).²³ As a consequence, most noun phrases after по in the *Corpus Areopagiticum Slavicum* are either ambiguous between Locative and Dative (495 occurrences) or unambiguously Locative (985).²⁴ Only a handful of noun phrases (14) have a clear Dative.²⁵

As for the the distribution of -ě/-i vs. -u after the preposition по, the *Corpus Areopagiticum Slavicum* exhibits almost the same pattern as Dečani 88: there are altogether 463 Locatives with -ě or -i²⁶ and 228 with -u; but the ending -u is almost nonexistent after the “по of correspondence” (only 6 occurrences out of a total of 58).²⁷

Table 1. Endings of the Locative Singular of o/jo-stems after по in the *Corpus Areopagiticum Slavicum*

	-ě/-i	-u
“по of correspondence”	411	222
“по of succession”	52	6

This table includes eight occurrences of по ѹннѣ (seven: “по of correspondence”, one: “по of succession”), since ū-stems do not constitute a

²³ According to Sabine and Dieter Fahl, in the last example, the “Serbian” Locative was used to avoid confusion with the Genitive Plural, see Goltz, Prochorov (eds.) 2010–2013, Bd. 5, 384. Коумь is the vernacular equivalent for приѣмьныи/ἀνάδοχος, so it comes as no a surprise that it also has a vernacular ending; приѣмьныи and пѣськѣ both end in a velar.

²⁴ Goltz, Prochorov (eds.) 2010–2013, vol. 4,2, 930–936.

²⁵ Goltz, Prochorov (eds.) 2010–2013, vol. 4,2, 930. по прѣмыслѣ ѿбоу (202r, T 20–21) does not belong to this group, however, since by the second half of the 14th century the new ending had also spread to adjectives (see Svane 1952, 99 and the example по приѣмьныи прѣданіи in the CAS itself, fol. 223v, T 7–8).

²⁶ Including an isolated occurrence of -у (по ѿ соуществна нзышъствы, 163r, T 9 – 164v, T 1). This ending is regular with the old s-stem slovo (по словесы, e.g. 76r, T 22–23), especially when it appears as an equivalent of Greek λόγιον.

²⁷ These cases are: 17r, T 1; 33v, M 5–6 (but ѹннь is an old ū-stem); 77r, T 4–6 (a dubious example, see below on the use of the marginal note послѣдолѣтнѣ); 155r, M 6; 261v, T 16; 301r, M 13.

separate declension in the Serbian language of the 14th century (Svane 1952, 25). Consonantal stems like *врѣмє* or *имє* were not counted, *слово* only when it appeared as an o-stem.

This pattern of the distribution of the endings of the Locative Singular found in the *Corpus Areopagiticum Slavicum* (and in the first part of Dečani 88) means that when he encounters the preposition *по* followed by a noun ending in *-u*, the reader can be (almost) certain that this is a case of the “*по* of correspondence”. The old Locative Singular of the o/jo-stems, on the contrary, is ambiguous (as too are all other Locatives in the text): a prepositional phrase like *по вѣзѣ* / *по сѣлахъ* can mean either “according to God” (as in 11r, M 24 or 301v, T 8) / “according to (their) forces” (as in 120v, M 12) or “after God” (as in 47r, T 1 or 49v, T 7) / “after the (angelic order of the) strongholds” (as in 43v, T 5). The translator, Isaija of Serrhai, was aware of this ambiguity and devised an ingenious way to solve it: the marginal note *послѣдѣтиє* (ὕστεροχρονία, “posteriority”).²⁸ This note accompanies mostly Locatives in *-ě/-i*, which are ambiguous, but also one of the rare instances where a Locative in *-u* is used after the “*по* of succession”: *по вѣсѣмѣ ѿ насѣ бѣгоуѣдѣнїи рѣзѣмѣнїи* (77r, T 4–5) = μετὰ πᾶσαν τὴν καθ’ ἡμᾶς τῶν θεοειδῶν νόησιν. (The Locative in *-u* was obviously chosen here in order to avoid the repetition of *-(ѣн)їи*.) Even if Isaija himself was hardly aware of the pattern he was observing in the distribution of the Locative endings, he must have felt that the combination of a Locative in *-u* with the “*по* of succession” had something unusual about it and added in the margin the note *послѣдѣтиє*.²⁹

3. At the end of this paper, we want to ask two questions: a) why is the use of the new Locative ending *-u* in our texts limited to the “*по* of correspondence”? and b) how shall we handle it in the index?

3.1. The limitation of the new Locative ending to the “*по* of correspondence” is the result of the combination of two factors: the “*по* of correspondence” was the original domain of the Dative; and the Dative ending of the o/jo-stems was homonymous with the new ending of the Locative. This had already been observed by August Leskien in his grammar of Serbocroatian.

²⁸ Sabine and Dieter Fahl were the first to draw attention to this and similar devices used by Isaija of Serrhai; see Goltz, Prochorov (eds.) 2010–2013, vol. 5, 403–404.

²⁹ Of course, there is always the possibility that Isaija added the note at a later stage because he mistook *бѣгоуѣдѣнїи* as Locative Singular (instead of Genitive Plural).

Noting the preponderance of *-u* after *po* in the coastal lectionaries, Leskien writes: “das ist eigentlich der Dativ, mit dem *po* von alters her in solchen Wendungen verbunden war, die Form ist aber empfunden als Lokativ, denn *po* wird beim Pronomen mit dem Lok. verbunden.”³⁰ In the light of our material we may add: not only did the new Locatives lead to a reanalysis of the Datives that originally followed the preposition *no*; the Datives also imposed their stamp on the newcomers, since the new Locative inherited from the Dative a restriction that the old Locative after *no* did not know. For a certain period of time and for certain speakers or dialects, the new Locative was restricted to the “*no* of correspondence”, i.e. the functional domain of the Dative. In other words, the new Locative entered first the functional domain of the Dative before spreading to the other functional domains of the old Locative.

Two changes are involved in the process we are dealing with: a syntactic change (switch from Dative to Locative after *no*) and a morphological change (appearance of a new Locative ending). These changes were gradual and overlapping. If they didn't overlap, the observed pattern could not have arisen: the old Datives must have stayed in place long enough to influence the new Locatives when they came onto the scene. Our texts point to an important factor that slowed down the replacement of the Dative by the Locative after *no*: some combinations of *no* with a Dative phrase survived because they were not produced during the process of speech, but reproduced as part of the literary tradition. So, in Dečani 88 we find regularly *no* ... *weβazъ* ‘after the fashion of’ in the context of a trinitarian argument (43r21, 43v2, 4, 14, 15, 44r28, 47v11), but *no* *weβazouъ* ... *n po* *pъbъny* (18r, 14–15) in a passage devoted to the exegesis of Gen. 1, 26. In the *Corpus Areopagiticum Slavicum*, *no* *doctōianny* is a frequent formulaic expression, in which *-u* is never replaced by *-i*. A nice illustration that it was lexicalized are the instances where it is written with suspension of the *Δ*: *pōctōianny*.³¹ The new Locatives led to a reanalysis of these forms and took over their range of application.

³⁰ Leskien 1914, 423 (§ 717). Cf. Toporov 1961, 223: “В дальнейшем подобные дативные конструкции были переосмыслены как локативные.”

³¹ 313r, T 26; the other instances are noted in Goltz, Prochorov (eds.) 2010–2013, vol. 4, 1, 338.

Still, there remain many open questions: what was the rôle of the ŭ-stems? Expressions like * π_0 $\tau\rho\epsilon\gamma\omega\gamma$ ‘after the (visit to) the market’ must have been possible all the time; were they not numerous enough to prevent the limitation of $-u$ to the “ π_0 of correspondence”? Moreover, there is evidence that the presence of a pronominal or adjectival attribute also influenced the choice of the Locative ending. These issues, however, lie beyond the scope of this paper.

3.2. We can turn now to our last question: how should we group the occurrences of noun phrases after the preposition π_0 in the index? In particular, where should we put the forms in $-u$? Strictly speaking, they are neither Dative nor Locative: they are not Dative, because π_0 in Dečani 88 governs the Locative; and they are not Locative, because this case is not restricted to the “ π_0 of correspondence”. We may be tempted to regard these forms as a kind of second Locative – a case with a very limited range of application: it is restricted with respect to gender (only masculine and neuter) and number (only singular); it appears almost exclusively after the preposition π_0 , and even there it is optional; and its sole function is to limit π_0 to the meaning of “correspondence”, i.e. to exclude its interpretation as “ π_0 of succession”. The sporadic appearance of the Locative with $-u$ after other prepositions in Dečani 88 (and even after the “ π_0 of succession” in the *Corpus Areopagiticum Slavicum*), however, is a strong argument against its interpretation as a separate case. The best solution is therefore to mark the occurrences of the Locative in $-u$ in the index with an asterisk, but not to put them into a separate group.

СТАРИ ДАТИВ ИЛИ НОВИ ЛОКАТИВ? СИНТАКСА ПРЕДЛОГА „ПО“
У РУКОПИСУ ДЕЧАНИ 88, Л. 1r – 81r

Јањис Какридис

У рукопису Дечани 88 предлог *по* захтева локатив. Код *о/јо* основа стари локатив на *-ѣ/-и* (по дѣстѣ) користи се упоредо са новим обликом на *-и* (по кѣзыкѣ). Нови облици су, међутим, ограничени на случајеве где *по* има значење „према, на начин, услед“ (“*po of correspondence*”); они се никад не користе када *по* има значење (темпоралног или логичког) следа (“*po of succession*”). Словенски превод *Corpus Areopagiticum*, чији језик у великој мери подсећа на језик превода Дечани 88, показује сличан модел. Ограничавање новог локатива на “*po of correspondence*” у ова два текста вероватно је наслеђено од датива који је у овим случајевима пратио предлог.

Кључне речи: старосрпски језик, црквенословенски језик, Дечани 88, *Corpus Areopagiticum Slavicum*, синтакса предлога

REFERENCES

- Baerman, Brown, Corbett 2005:** M. Baerman, D. Brown, G. G. Corbett, *The syntax-morphology interface: a study of syncretism*, Cambridge 2005.
- Bogdanović et al. 2011:** D. Bogdanović, Lj. Štavljanin-Đorđević, B. Jovanović-Stipčević, Lj. Vasiljev, L. Cernić, M. Grozdanović-Pajić, *Opis ćirilskih rukopisnih knjiga manastira Visoki Dečani. Knj. 1*, Priredila Nadežda R. Sindik, Beograd 2011.
- Chodova 1971:** K. I. Chodova, *Padeži s predlogami v staroslavjanskem jazyke. (Opyt semantičeskoj sistemy)*, Moskva 1971.
- Daničić 1874:** Đ. Daničić, *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijek*, Beograd 1874.
- Dilparić 2003:** P. Dilparić, *Neki aspekti upotrebe predloga po sa dativom i lokativom u staroslovenskim spomenicima*, Peti lingvistički skup „Boškovićeve dani“. Ed. B. Ostojić, Ž. Stanojčić, R. Jovičević, B. Čorić, Podgorica 2003, 329–338.
- Gerodes 1963:** S. Gerodes, *Staroslavjanskije predlogi*, Issledovanija po sintaksisu staroslavjanskogo jazyka. Contributions to Old Church Slavonic syntax. Ed. J. Kurz, Praha 1963, 313–368.
- Goltz, Prochorov (eds.) 2010–2013:** H. Goltz, G. M. Prochorov, *Das Corpus des Dionysios Areiopagites in der slavischen Übersetzung von Starec Isaija (14. Jahrhundert)*. Bd. 1–5, Freiburg i. Breisgau 2010–2013.
- Ivić 1951–1952:** M. Ivić, *O predlogu po u srpskohrvatskom jeziku*, Južnoslovenski filolog 19 (1951–1952) 173–212.
- Jagič [Jagić] 1883:** V. I. Jagič, *Mariinskoe četveroevangelie s primečanjami i prilozhenijami*, Berlin 1883.
- Jovanović 1975:** B. Jovanović, *Obnavljanje književnog jezika uoči propasti srpskih zemalja, O knezu Lazaru*. Naučni skup u Kruševcu 1971. Ed. I. Božić, V. J. Đurić, Kruševac – Beograd 1975, 277–287.
- Kakridis 1988:** I. Kakridis, *Codex 88 des Klosters Dečani und seine griechischen Vorlagen. Ein Kapitel der serbisch-byzantinischen Literaturbeziehungen im 14. Jahrhundert*, München 1988.
- Kakridis 2013:** Y. Kakridis, *Zur Systematisierung der Übersetzerkorrekturen von Dečani 88, Hagiographia slavica*. Ed. J. Reinhart (= Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 82), München 2013, 99–107.
- Kakridis, Taseva 2013:** Y. Kakridis, L. Taseva, *Die kirchenslavische Übersetzung der antilateinischen Schriften von Gregorios Palamas und Barlaam von Kalabrien – eine Herausforderung für die Editionsphilologie*, Contributions suisses au XVe congrès

- mondial des slavistes à Minsk, août 2013. Ed. E. Velmezova (= Slavica Helvetica 83), Bern 2013, 117–133.
- Kakridis, Taseva** [in print]: *Gegen die Lateiner. Traktate von Gregorios Palamas und Barlaam von Kalabrien in kirchenslavischer Übersetzung*, Freiburg i. Breisgau.
- Kurz et al. 1958–1997**: J. Kurz et al. , *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae*, Tom I–IV, Praha 1958–1997.
- Kurz 1963**: J. Kurz (ed.), *Issledovanija po sintaksisu staroslavjanskogo jazyka. Contributions to Old Church Slavonic syntax*, Praha 1963.
- Leskien 1914**: A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, Heidelberg 1914.
- Maretić, Bratulić 1885/1995**: T. Maretić, J. Bratulić, J (eds.), *Lekcionarij Bernardina Splićanina po prvom izdanju od god. 1495*. Priredio i predgovor napisao Tomo Maretić. Pretisak priredio i pogovoro napisao Josip Bratulić, Split 1885/1995.
- Pentkovskaja 2013**: T. V. Pentkovskaja, *Bolgarskij perevod Tolkovogo Apostola kak predstavitel' novozavetnykh redakcij XIV v. (k postanovke problemy)*, Pis'mennost', literatura, fol'klor slavjanskich narodov. Istorija slavistiki. XV meždunarodnyj sjezd slavistov. Minsk, 20–27 avgusta 2013 g. Doklady sovetsoj delegacii, Moskva 2013, 229–245.
- Rešetar 1898**: M. Rešetar, *Primorski lektionari XV. vijeka*. (= Rad Jugoslavenske akademije 134, 136). Zagreb.
- Rječnik JAZU**: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1880–1976.
- Scarpa 2012**: M. Scarpa, *Gregorio Palamas slavo. La traditione manoscritta delle opere. Recensione dei codici*, Milano 2012.
- Tachiaos 1975**: A. -E. Tachiaos, *Isihazam u doba kneza Lazara*, O knezu Lazaru. Naučni skup u Kruševcu 1971. Ed. I. Božić, V. J. Đurić. Kruševac – Beograd 1975, 93–103.
- Toporov 1961**: V. N. Toporov, *Lokativ v slavjanskich jazykach*, Moskva 1961.
- Trifunović 1980**: Đ. Trifunović, *Pisac i prevodilac inok Isaija*, Kruševac 1980.
- Vaillant 1977**: A. Vaillant, *Grammaire comparée des langues slaves. Tome V: La Syntaxe*, Paris 1977.
- Večerka 1989–2003**: R. Večerka, *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*. Bd. 1–5. Freiburg i. Breisgau 1989–2003.
- Weiher 1969**: E. Weiher (ed.), *Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung*, Wiesbaden 1989–2003.

«БЕЖ ЊЕГА» И «Ш ЊИМ» В СЛАВЯНСКИХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ РУКОПИСЯХ

Вячеслав М. Загребин*

Абстракт: В статье описываются примеры фонетической ассимиляции согласных С и З в предложениях *из, без* и *с* перед мягким Н', встречающиеся в средневековых славянских письменных источниках (старославянских, русских, сербских, хорватских), в сербской литературе и современных говорах на территории распространения сербского и хорватского языков. На основании представленного материала делается вывод, что предлоги в виде *без* и *иж* с заменой З на Ж перед мягким Н' в памятниках старославянской и русской письменности являются сербохорватизмами и свидетельствуют либо о сербском протографе, либо о сербском происхождении писцов. А написания типа *ш ним, ш ними* обнаружены автором только в сербских письменных источниках.

Ключевые слова: старославянские, русские и сербские рукописи, диалекты сербского и хорватского языков, фонетические явления, ассимиляция

В древнейших славянских текстах, которые мы называем старославянскими, изредка встречаются сочетания предлогов *без* и *из* с указательными местоимениями, ставшими впоследствии личными местоимениями 3 лица, с результатом изменения конечного звонкого щелевого З в Ж перед мягким согласным Н': *без него, иж него, иж неѧ*. Таких примеров всего семнадцать, и отмечены они в шести памятниках:

* Текст представляет собой полную версию доклада, прочитанного заведующим Сектором древнерусских фондов Отдела рукописей Российской национальной библиотеки (РНБ) в Петербурге В. М. Загребиным (1942–2004) на международной научной конференции в Санкт-Петербургском государственном университете в 2001 г. Ранее вышли в свет только его тезисы: Загребин 2002. Рукописный и машинописный текст всех авторских материалов по данной теме хранится в РНБ, в архиве В. М. Загребина (ф. 1483). Данная публикация подготовлена Ж. Л. Левшиной (Санкт-Петербург, старший научный сотрудник Отдела рукописей РНБ; zhanna.leo.lev@gmail.com).

1. Ассеманиево евангелие — *беж него* (1 раз).
2. Зографское евангелие — *беж него* (1 раз), *иж него* (6 раз), *иж неѧ* (2 раза).
3. Киевские глаголические листки — *беж него* (1 раз).
4. Клоцов сборник — *иж него* (1 раз).
5. Мариинское евангелие — *иж него* (2 раза), *иж неѧ* (1 раз).
6. Супрасльская рукопись — *иж него* (1 раз), *иж неѧ* (1 раз).

Хотя из восемнадцати старославянских памятников *беж* и *иж* находим только в шести, да и то в небольшом количестве, тем не менее, Н. Ван-Вейк в своей истории старославянского языка» говорит, что «эти формы для всех старославянских текстов являются фонетически обязательными, а такие формы как *из него* <...> представляют собой более поздние образования по аналогии»¹. Однако на фоне громадного количества неассимилированных щелевых *З* в указанных предлогах (они приведены в «Старославянском словаре»²) отмеченные нами семнадцать примеров выглядят скорее исключением, чем правилом.

Таковыми же исключениями являются ассимилированные сочетания и в древних русских рукописях:

1. Архангельское евангелие 1092 г. — *иж него* (3 раза), *иж неѧ* (1 раз).
2. Галицкое евангелие 1144 г. — *беж нѣго* (1 раз), *иж нѣго* (1 раз).
3. Изборник Святослава 1073 г. — *беж нѣго* (1 раз).
4. Изборник 1076 г. — *иж него* (1 раз).
5. Иоанн Дамаскин «О православной вере», XIII в. (ГИМ, Син. 108) — *беж него* (1 раз), *иж него* (6 раз).
6. Поучения Константина, пресвитера Болгарского, XIII в. — *беж него* (1 раз).
7. Успенский сборник — XII–XIII в. — *иж него* (2 раза).

Также в сербских и хорватских письменных источниках обнаруживаются (и также в виде исключения) написания с *Ж* вместо *З*:

1. Требник, написанный в годы правления сербского короля Драгутина, в 70–80-е гг. XIII в. — *иж него* (РНБ, О.п.I.14; 1 раз), *иж неж* (РНБ, Гильф. 70; 1 раз).
2. Грамота 1387 г., написана в Приштине Вуком Бранковичем (содержит привилегию дубровчанам) — *беж негова хтении* (1 раз).

¹ Ван-Вейк 1957, 77–78.

² Старославянский словарь 1994.

3. В произведениях писателей XVI–XVII вв — Динко Ранина из Дубровника (1536–1607) — *беж ње* (1 раз); Матия Дивкович (1563–1631), первый боснийский писатель — *беж ње* (1 раз), *иж њега* (1 раз).

Если во всех перечисленных древних книжных текстах (старославянских, русских и одном сербском — Требник XIII в.) для *беж* и *иж* можно предположить влияние какого-то протографа то в случае с грамотой и авторскими произведениями, наиболее вероятным представляется отражение в них живого произношения.

Действительно, если мы обратимся к материалам современных сербских и хорватских диалектов, то увидим, что изменение *ЗН'* в *ЖН'* представлено во всех наречиях — штокавском, кайкавском и чакавском — в большинстве говоров, которые охватывают всю территорию функционирования сербского и хорватского языков.

Примеры:

дуготочские чакавские говоры (Б. Финка³) — *bež njega*;

озальские чакавско-кайкавские говоры (С. Тежак⁴) — *ž njim*;

туропольские кайкавские говоры (А. Шоят⁵) — *ž njimi*;

западнобоснийские икавско-шчакавские говоры (А. Пецо⁶) — *иж ње*;

говор (штокавский) хорватов в южной Баране (С. Секереш⁷) — *brež njega*;

и др.

Ни в болгарском, ни в русском языках перехода *З* в *Ж* перед *Н'* нам обнаружить пока не удалось.

Поскольку рассматриваемое явление прослеживается последовательно на протяжении веков (с XIII в. и до наших дней) лишь в сербском и хорватском языках, то можно полагать, что в старославянских памятниках с *беж* и *иж* отражены живое произношение сербских писцов или орфография сербских протографов.

В некоторых из названных выше старославянских рукописей, как и почти во всех русских, исследователи находят и другие сербские языковые особенности. Например, в Мариинском евангелии — сербский рефлекс юса большого, мена инициального *въ* на *оу*; рефлекс

³ Finka 1977.

⁴ Težak 1981.

⁵ Šojat 1982.

⁶ Пецо 1975.

⁷ Sekereš 1977.

юса малого и ятя, специфично хорватская лексика (все это известно еще со времен И. В. Ягича). В Киевских глаголических листках — написание *тузим* (дательный падеж множественного числа мужского рода от имени прилагательного), акцентуация и др. (вопрос о происхождении Киевских листков обсуждается уже более столетия).

Наличие сочетаний *иж него* и *беж него* в русских рукописях объясняется сербским протографом их или протографом с сербизмами. В некоторых из них исследователи обнаруживают также различные языковые черты. Скажем, в Изборнике Святослава 1073 г. — сербский рефлекс юса малого, взаимную мену *вѣ* и *оу* в начале слова, смешение *Ы* и *И*. Н. Н. Дурново⁸, кроме Изборника Святослава, называет еще две русские рукописи XI в., испытавшие сербское влияние: Слова Кирилла Иерусалимского и Реймское евангелие. Галицкое евангелие 1144 г. И. Свеницкий характеризует как памятник древнерусской письменности, переписанный с сербохорватского оригинала.⁹ На южнославянскую основу списка сочинения Иоанна Дамаскина «О православной вере» указывают А. В. Горский и К. И. Невоструев.¹⁰ Текст Изборника 1076 г. составлен, по свидетельству писца Иоанна, путем выписок из «многих книг княжных». Среди них могли быть и рукописи сербского извода.

Таким образом, представляется, что предлоги в виде *беж* и *иж* с заменой *З* на *Ж* перед мягким *Н'* в памятниках старославянской и русской письменности можно включить в круг сербохорватизмов. Их наличие в рукописях X–XI вв. (глаголических и кириллических), как и других, явлений, позволяет предполагать существование развитой письменности на сербохорватской языковой территории задолго до этого периода.

Профессор Дж. Трифунович в книге «Ка почецима српске писмености»¹¹ приводит много доводов в пользу того, что сербская письменность существовала задолго до возникновения дошедших до наших дней Мирославова и Вуканова евангелий (оба конца XII в.).

Хотелось бы упомянуть здесь еще одно фонетическое явление того же порядка, что и ассимиляция *ЗН'*–*ЖН'*. Это переход предлога *С*

⁸ Дурново 2000.

⁹ Свеницкий 1920, С. 31.

¹⁰ Горский, Невоструев 1859, 288–307 (описание рукописи № 155 (108)).

¹¹ Трифуновић 2001.

в *Ш* перед *Н'*: *ш ним* вместо *с ним*. Написание *ш ним* (*ш нима*, *ш ними*) встречается, как и указанные выше с предлогами *беж* и *иж*, во многих памятниках древней сербской и хорватской письменности разных жанров, например: в Грамоте последней четверти XIII в. архиепископа Саввы Вранинскому монастырю, в Сборнике апокрифов конца XIII в. (РНБ, Q.п.I.69), в Апостоле 60-х гг. XIV в. (РНБ, Гильф. 13). Имеются случаи дублетного написания предлога: *съ шним*, *съ шними* (в Дубровницкой грамоте 1253 г., в Иванчичевом сборнике 1496 г.).¹²

Q.п.I.69:

л. 25 об. — *иждь ш нимь* и пии;

л. 26 — *въсплака же се и аврамь ш нимь*;

л. 26 — *въсплака се и ть ш нимь*;

л. 27 об. — *възми и лоучоу ш нимь*.

Гильф. 13

л. 6а — *и въниде въ црковь ш' нима*;

л. 8г — *и вси иже ш' нимь*;

л. 9а — *архирѣи иже ш' нимь*;

л. 18в — *въстав же петрь ш' нима иде*;

л. 18г — *юлико творяше ш' ними*;

л. 19г — *иди ш' ними*;

л. 21а — *яко бѣ бѣ ш' нимь*;

л. 22а — *рече же ми дѣхъ сѣти ш' ними ити*;

л. 50а — *оставльше въсадники да идоуть ш' нимь*
и др.

Все писатели XVI–XVIII вв. в тексты сочинений также вносят эту особенность своего произношения (Анчич, Бунич, Далматин, Дивкович, Држич, Главинич, Гучетич, Гундулич, Канижлич, Каванин, Ластрич, Лукаревич, Маргитич, Налешкович, Палмотич, Раднич, Релькович). В изобилии находим ассимилированный предлог *Ш* перед *Н'* в изданиях народных песен и сказок у Вука Караджича.

В современных сербских и хорватских диалектах в живом произношении *ш њим* и *са ш њим* представлены так же широко, как и *беж него* и *иж него*.

Примеры:

дугооточские чакавские говоры (Б. Финка) — *š njin*;

туropolьские кайкавские говоры (А. Шоят) — *š njim*;

¹² См. аналогичные примеры в говорах: Барјактаревић 1977, 253, 331.

западнобоснийские икавско-шчакавские говоры (А. Пецо) — *ш њи*;
говор (штокавский) хорватов в Южной Баране (С. Секереш) — *š njit, š
njot*
и др.

В средневековых памятниках письменности других изводов, помимо сербского и хорватского (старославянских, болгарских, русских) написаний *ш ним, ш ними* и подобных нам встретить не удалось. Поэтому хотелось бы, чтобы коллеги-медиевисты при работе с рукописями по своим темам обратили внимание на эту сербохорватскую фонетическую особенность.

„БЕЖ ЊЕГА“ И „Ш ЊИМ“ У СЛОВЕНСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ
РУКОПИСИМА

ВЈАЧЕСЛАВ М. ЗАГРЕБИН

У чланку се описују примери фонетске асимилације сугласника С и З у предлозима *из*, *без* и *с* пред меким *Н'* у средњовековним словенским писаним изворима (старословенским, руским, српским, хрватским), у српској књижевности и савременим дијалектима на подручју коришћења српског и хрватског језика. На основу тог материјала је закључено да су предлози у облику *иж* и *беж* србокроатизми који у старословенским и руским рукописима указују на српски протограф или српско порекло писаца. Примери комбинација *ш њим* и *ш њима* пронађени су само у српским писаним изворима.

Кључне речи: старословенски, руски и српски рукописи, дијалекти српског и хрватског језика, фонетске појаве, асимилација

ЛИТЕРАТУРА

- Барјактаревић 1977: Д. Барјактаревић, *Дијалектолошка истраживања*, Приштина 1977.
- Ван-Вейк 1957: Н. Ван-Вейк, *История старославянского языка*, Москва 1957.
- Горский, Невоструев 1859: А. В. Горский, К. И. Невоструев, *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. Отдел второй: Писания святых отцов*. Ч. 2: *Писания догматические и духовно-нравственные*, Москва 1859.
- Дурново 2000: Н. Н. Дурново, *Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка. Избранные работы по истории русского языка*, Москва 2000, 391–495.
- Загребин 2002: В. М. Загребин, «Беж њега» и «и њим» в славянских средневековых рукописях. III Славистические чтения памяти профессора П. А. Дмитриева и профессора Г. И. Сафронова: Материалы международной научной конференции (12–14 сентября 2001 года), Санкт Петербург 2002, 101–103.
- Пецо 1975: А. Пецо, *Икавскошћакавски јовори зајадне Босне*. I дио: увод и фонетика, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник. Инститт за език и књижевност у Сарајеву. Одељење за језик, књ. 1, Сарајево 1975.
- Свенціцкий 1920: Свенціцкий І. Нариси з історії української мови. Львів, 1920.
- Старославянский словарь 1994: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI вв.)*. Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова, Москва 1994.
- Трифунувић 2001: Ђ. Трифунувић, *Ка јочецима српске писмености*, Београд 2001.
- Finka 1977: B. Finka, *Dugootočki čakavski govori*, Hrvatski dijalektološki zbornik 4, Zagreb 1977, 7–178.
- Sekereš 1977: S. Sekereš, *Govor hrvata u južnoj Baranji*, Hrvatski dijalektološki zbornik 4, Zagreb 1977, 323–481.
- Šojat 1982: A. Šojat, *Turopoljski govori*, Hrvatski dijalektološki zbornik 6, Zagreb 1982, 317–493.
- Težak 1981: S. Težak, *Ozaljski govor*, Hrvatski dijalektološki zbornik 5, Zagreb 1981, 203–428.

АТРИБУЦИЈА РУКОПИСНИХ ФРАГМЕНАТА ИЗ ЗАОСТАВШТИНЕ
ЉУБОМИРА КОВАЧЕВИЋА

Јована Станојловић*

Апстракт: Методом атрибуције писара дошло се до нових сазнања за пет пергаментних рукописних фрагмената из Приновљене збирке рукописних књига Народне библиотеке Србије. За један фрагмент је установљено из којег је кодекса издвојен, док су по два рукописа атрибуирана двојици неименованих писара.

Кључне речи: Љубомир Ковачевић, Приновљена збирка Народне библиотеке Србије, рукописна књига, фрагмент, *Окѿоих*, *Псалтир*, *Библијске ѿсеме*, *Апокрифни зборник*, *Окѿоих*, писар, дуктус, палеографска анализа, метод атрибуције

У оквиру Приновљене збирке Народне библиотеке Србије, коју чине рукописне књиге приспеле у библиотеку после 1985. године, значајно место заузимају рукописи из заоставштине Љубомира Ковачевића, откупљени од његових наследника 1987. године. На значај ове збирке, коју чине четрдесет две, углавном фрагментарно сачуване, рукописне књиге и две старе штампане књиге, указала је Биљана Јовановић-Стипчевић, која је по њиховом приспећу у библиотеку прва урадила експертизу.¹ Управо је она истакла да „...добити рукописи значе и највећу обнову српског средњовековног наслеђа у поратним деценијама”.

Један део књига које је током живота сакупио Љубомир Ковачевић (1848–1918), историчар, истраживач и проучавалац старина,² откупљен је од његове супруге 1929. године за стару Народну библиотеку.³ Рукописи који су том приликом доспели у библиотеку углавном су били

* Јована Б. Станојловић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, jovana.stanojlovic@nb.rs

¹ Јовановић-Стипчевић 1988–1989, 71–81.

² Станојловић 2014, 167–192.

³ Списак тада откупљених рукописа уп: Станојловић 2014, 187.

сачувани у целини, премда има и оних који представљају веће фрагменте. Нажалост, све те вредне споменике, са многим другим, уништио је пожар изазван немачким бомбардовањем 6. априла 1941. године. Приликом другог откупа, 1987. године, рукописна збирка Народне библиотеке Србије обogaћена је са четрдесет две јединице. Већи део чине делимично сачуване књиге са по једним или два листа, чак и деловима листа, или пак фрагменти са више листова. Две књиге су сачуване повезане, у целини: *Сѣиховни ѣролої за целу ѣодину* из друге половине 14. века (Рс 705) и *Четѣворојеванђеље* из средине 16. века (Рс 734), док је *Зборник житија слова и ѣовесѣи* из средине 16. века (Рс 733) са 154 листа непотпун и без повеза. Иако су фрагментарно сачуване, ове књиге нуде значајну грађу за проучавање историје, историје књижевности, језика, текстологије, уметничког обликовања књиге, скрипторија и др. Приликом проучавања и упоређивања писарских руку, дошли смо до нових сазнања за пет рукописа из ове збирке.

За већину фрагмената из Ковачевићеве заоставштине не знамо одакле потичу, али полазећи од чињенице да је Ковачевић доста путовао по територији Старе Србије, постоји могућност да је многе од књига прикупио управо на овом подручју. Овом приликом утврдили смо да пергаментни фрагмент *Окѣоиха* од девет листова (Рс 718) припада истоименој рукописној књизи из збирке манастира Пећке патријаршије (Пећ 62). Владимир Мошин у свом опису рукописних књига из Пећке патријаршије овај *Окѣоих* датира у другу четвртину 14. века,⁴ док Биљана Јовановић-Стипчевић фрагмент из истог рукописа у Ковачевићевој заоставштини (Рс 718) ставља у седамдесете–осамдесете године 14. века.⁵ На основу палеографских особености Мошиново датирање рукописа у другу четвртину 14. века је прихватљивије, премда је могуће померити га најдаље до средине тог века. Издвојени фрагмент чини цела осма свешчица и први лист двадесет треће свешчице (задњих шест листова ове свешчице налазе се у пећком рукопису). Установљено је да ови издвојени листови одговарају онима који недостају у основном делу рукописа (сл. 1 и сл. 2).⁶ Димензије листова и структура пергамент се у потпуности поклапају, као и трагови хараксала, а такође се подудара и број редова на страни. Обележавање свешчица је исто у

⁴ Мошин 1968–1971, 75.

⁵ Јовановић-Стипчевић, 1988–1989, 77.

⁶ Мошин 1968–1971, 75, 76.

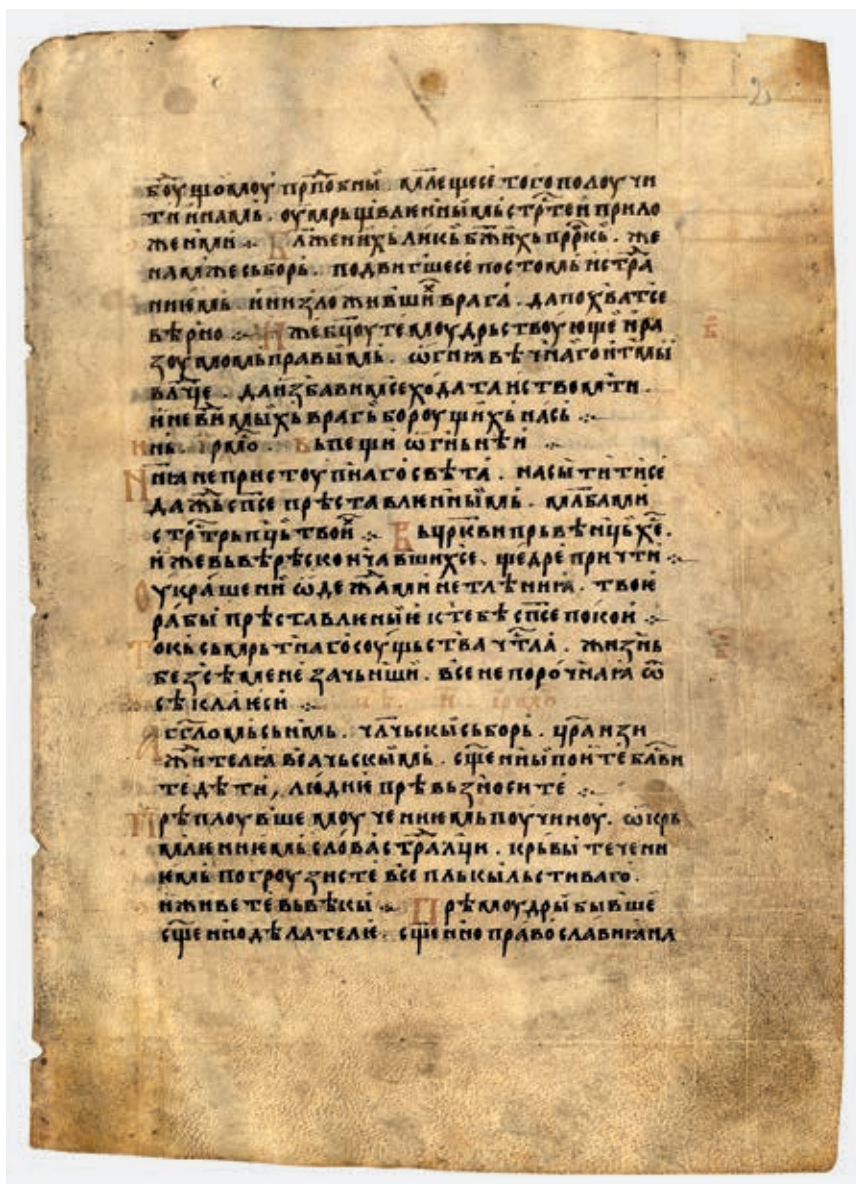
оба случаја: почетак свешчице је обележен у горњем десном углу, док се број на крају свешчице бележи у доњем левом углу (сл. 3 и сл. 4). Број који означава свешчицу писар уоквирује карактеристичним, доследно спроведеним детаљима: поред удвојене титле изнад, са стране додаје по две тачкице и цртицу, а испод броја извијену линију. У фрагменту из Приновљене збирке (Рс 718) сачувана је цела осма свешчица са пуним маргинама, а тиме и број свешчице (**н**) и први лист двадесет треће свешчице са бројем (**кг**). У Пећком рукопису (Пећ 62) једино је за једанаесту свешчицу сачуван број исте и на почетку и на крају (**дл**), док се у доста случајева појављује смо један од бројева (на почетку је сачувано обележје свешчица **ка, кс, л, ла, лв**, а на крају **д, с, дл, сл, кг**).

Основни део *Окѣоиха* из пећке збирке (Пећ 62), као и фрагмент који је доспео у збирку Народне библиотеке Србије (Рс 718), исписао је доследно један писар уставним, уједначеним писмом средње величине. Слово **ч** је ракљасто али већ једнострано, спојница слова **м** прелази у доњи међупростор, на пречки слова **п** налази се тачка, док **з** има вертикални реп које се ломи на линији. Слово **ж** је петопотезно са редуцираном горњом половином као и **в**, док **ш** има спојницу средње висине. Поред уобичајеног слова **о** појављује се и шири облик са две тачке на врху и дну. Од интерпункцијских знакова писар често користи тачку, а нешто ређе запету. Крај појединих текстуалних целина обележава са четири унакрсно постављене тачке. Илуминације нема. Једноставна, црвена иницијална слова стоје ван блока текста. Једини сачувани наслов овог *Окѣоиха*, који најављује почетак шестог гласа, налази се у фрагменту из Приновљене збирке (Рс 718). Исписан је црвеним мастилом и заузима висину од три реда текста.

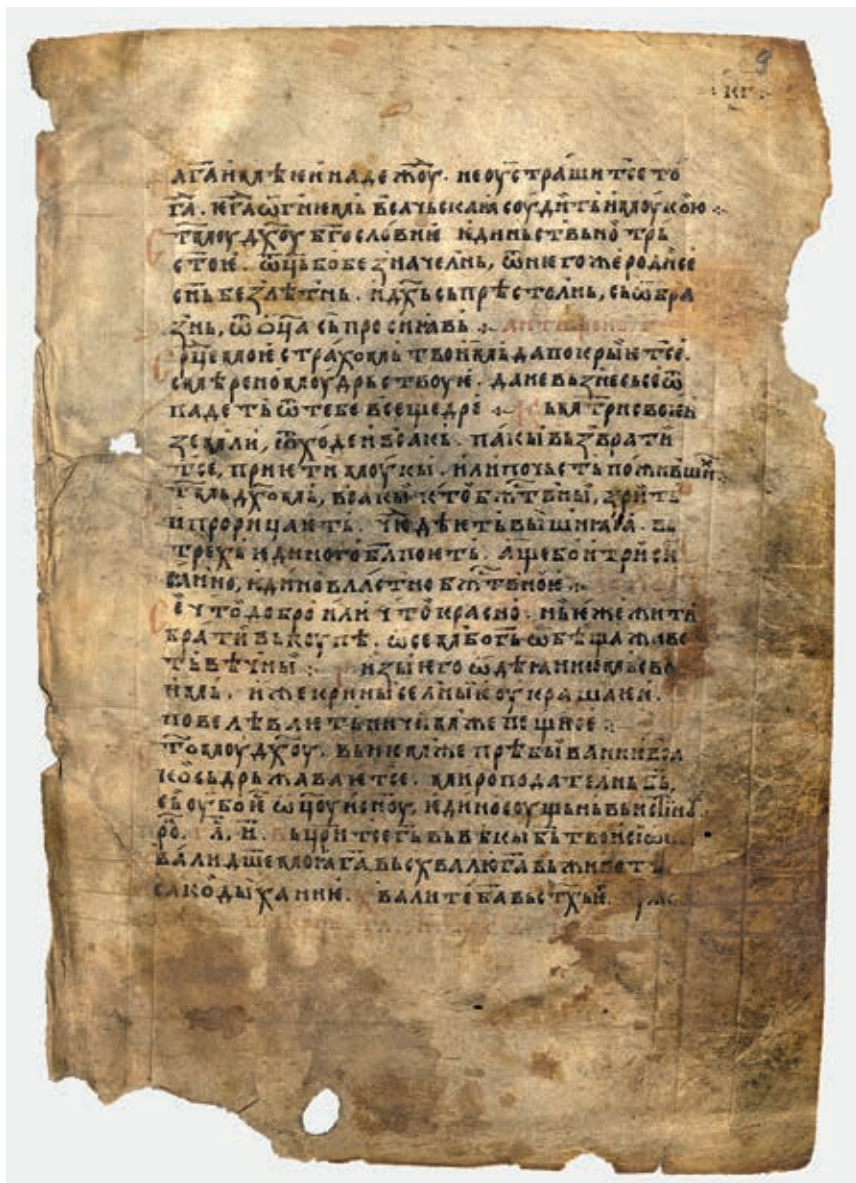
Раније је установљено да су два фрагмента из Ковачевићеве збирке такође припадала рукописним књигама збирке манастира Пећке патријаршије. Биљана Јовановић-Стипчевић уочила је да је пергаментни лист *Јеванђеља* са почетка 14. века (Рс 704) припадао једном кодексу из времена краља Милутина, који се чува у збирци Пећке патријаршије (Пећ 1).⁷ Један лист из збирке Народне библиотеке на коме је почетак текста са заставицом из *Ајосѣола* (Рс 709), Катарина Мано-Зиси је атрибуирала писару анагносту Јовану и констатовала да је издвојен из *Ајосѣола* који се чува у пећкој збирци (Пећ 21).⁸

⁷ Стипчевић, 1988–1989, 75; Мошин 1968–1971, 12.

⁸ Мано-Зиси 1995, 239, сл. 20, 21; Мошин 1968–1971, 36.

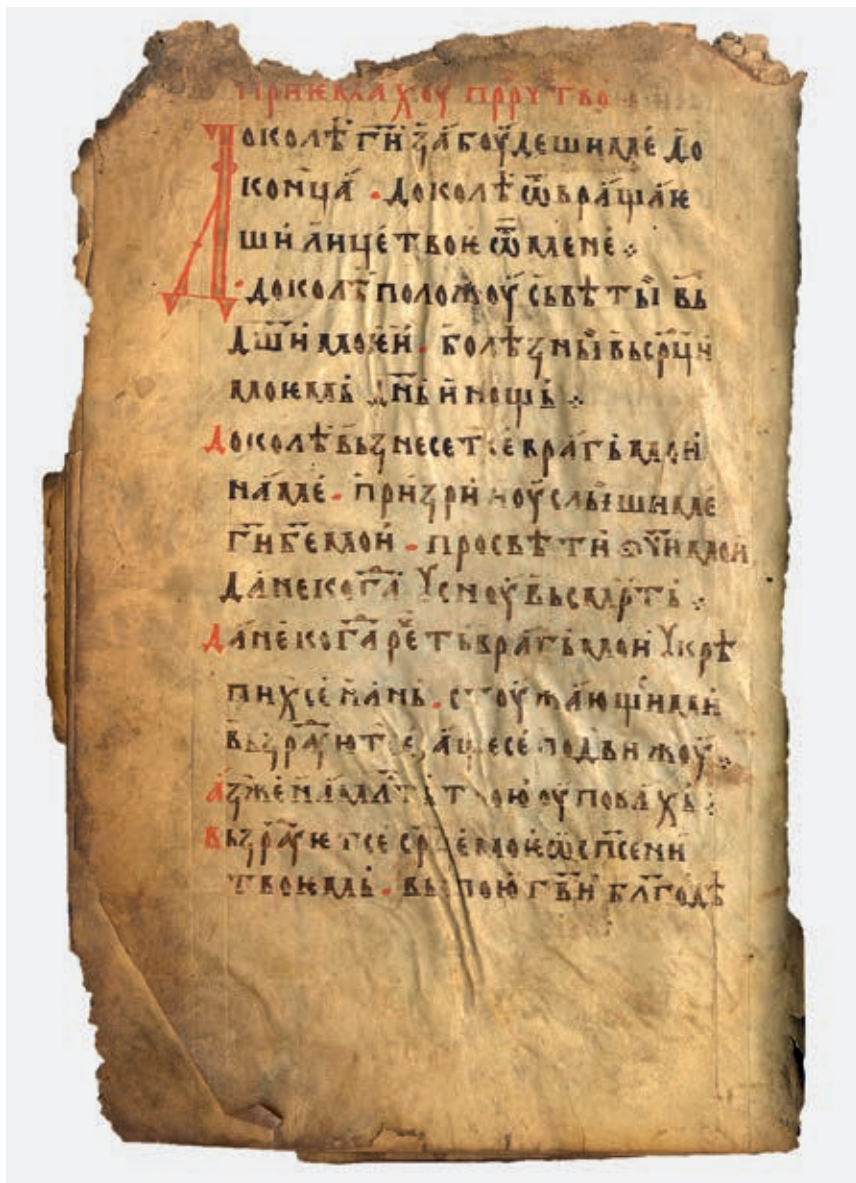
Сл. 1. Окиѡих, друга четвртина 14. века, л. 2а, Рс 718

Сл. 3. Окиѡих, друга четвртина 14. века, л. 9а, Рс 718

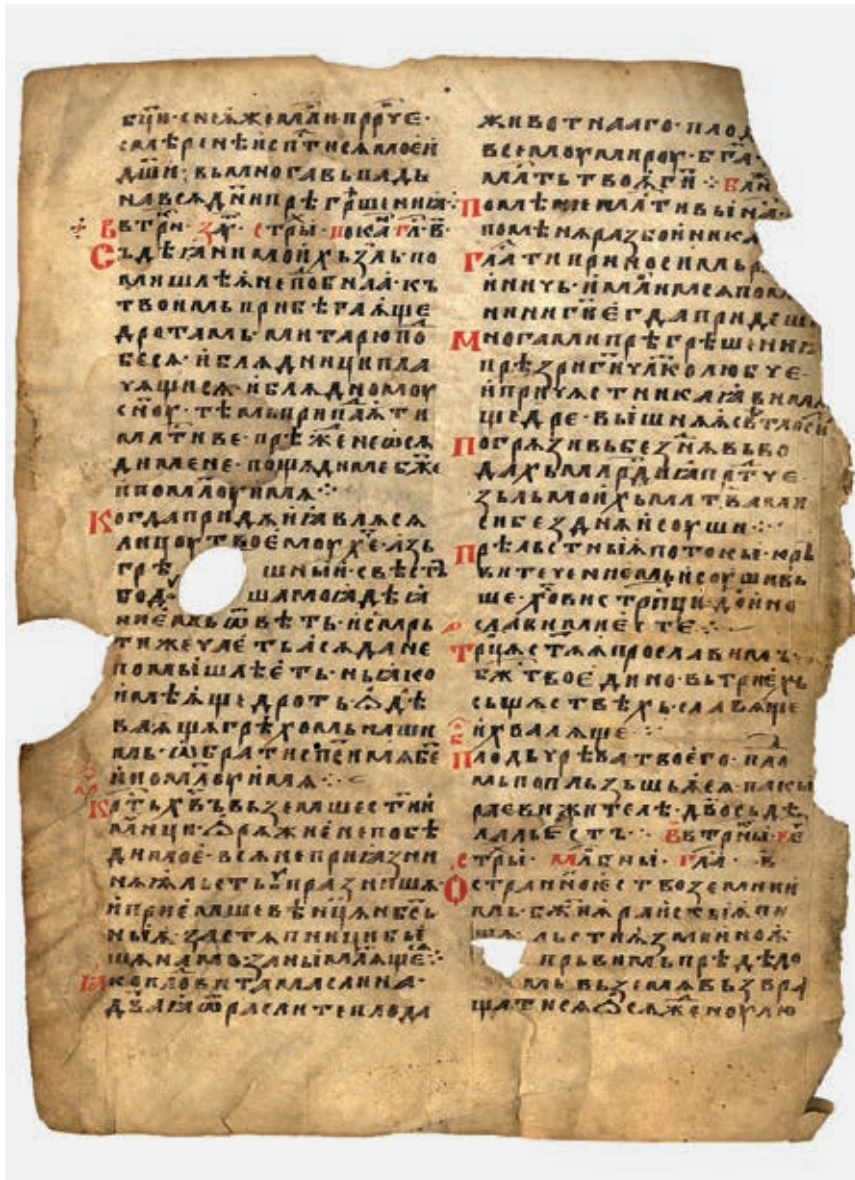
Сл. 6. *Псалтир*, друга четвртина 14. века, л. 3а, Рс 707

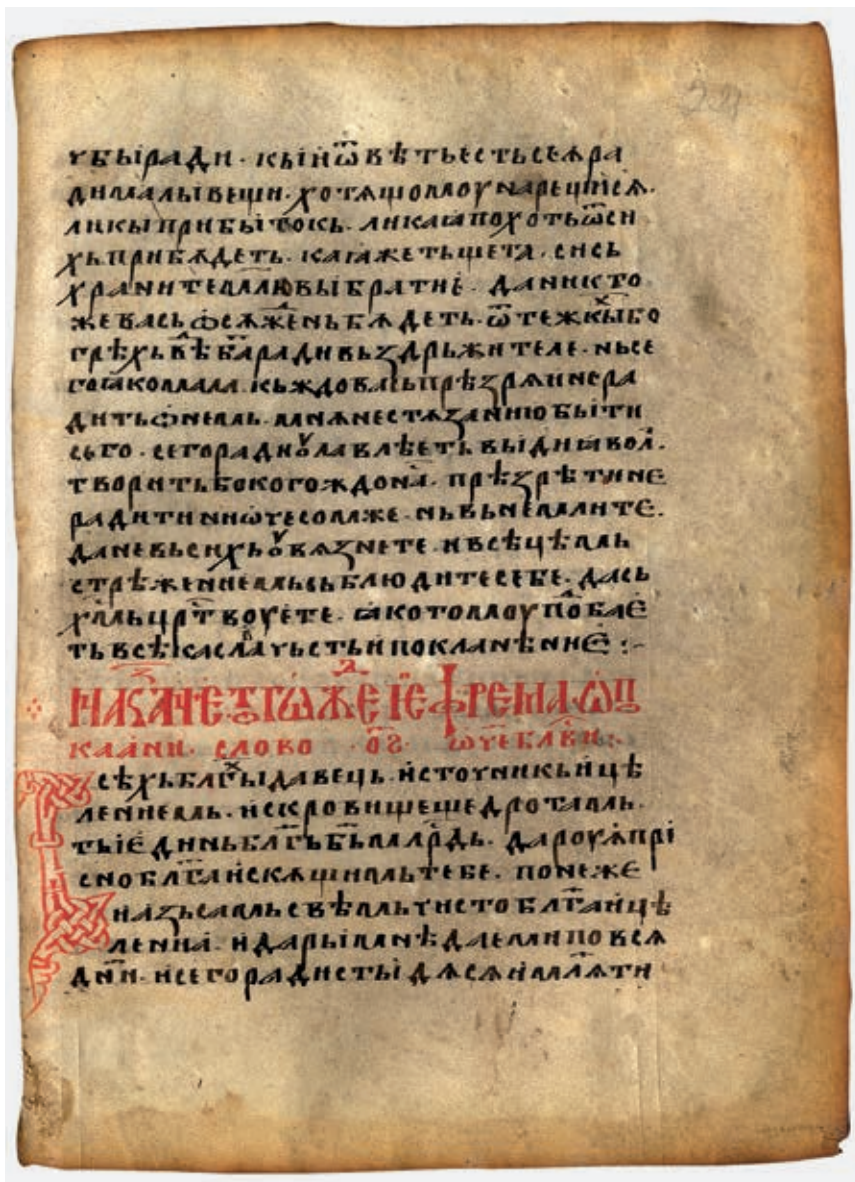
Сл. 7. Псалтир, друга четвртина 14. века, л. 158, Рс 707

Сл. 8. Библијске песме, друга четвртина 14. века, л. 1б, Рс 710

Сл. 10. Окійоих, друга четвртина 14. века, л. 1б, Рс 714

Сл. 11. Паренесис Јефрема Сирина, прва четвртина 14. века, л. 221а, Деч. 77

Можемо претпоставити да је Ковачевић боровећи у Пећи прибавио по неки волантни лист или целу свешчицу из рукописних књига које је тамо пронашао. Део *Окѣиоиха* који данас припада Приновљеној збирци НБС у бољем је стању него главни део рукописа у пећкој збирци, што говори и о чињеници да су рукописне књиге, у периоду после његовог боравка у манастиру, лоше чуване. Вероватно је и стање у којем су се књиге налазиле, наводило Љубомира Ковачевића да неке од њих, или бар њихове делове, понесе са собом, и тиме је поједине књиге сачувао од пропасти. Постоји могућност да и други фрагменти из његове заоставштине, којима се не зна провенијенција, потичу из неког Пећког рукописа који је стицајем околности пропао.

Приликом разматрања рукописних фрагмената Ковачевићеве збирке уочено је да су *Псалтир* (Рс 707), од кога је сачувано петнаест пергаментних листова и *Библијске њесме* (Рс 710), са четири пергаментна листа, исписане руком једног писара. Биљана Јовановић-Стипчевић ова два фрагмента датира у средину 14. века, тачније у шездесете године тог века.⁹ Будући да се временски оквири настанка пергаментних рукописа ослањају већим делом на палеографску анализу, могуће је да су мања слова у књизи *Библијске њесме* створила утисак нешто млађег рукописа. Узимајући све елементе у обзир, рекли бисмо да су ови рукописи настали нешто раније током друге четвртине, а најкасније половином 14. века. Упоређивањем словних облика констатовано је да је оба рукописа исписао исти, неименовани писар особеног дуктуса, изузев једног дела л. 2а књиге *Библијске њесме*, где је други писар исписао део од друге речи у четвртом реду па до краја странице.

Фрагмент *Псалтира*, иако у лошем стању, сведочи нам о једном лепо уобличеном кодексу. Исписан уједначеним уставним писмом, рукопис је био украшен на уобичајеним местима, када је Псалтир у питању. Испред уводне молитве на л. 1б налази се заставица у облику аркаде у оквиру које је најавни текст. Основни полукружни облик подељен је на мања украшена поља, чија је позадина обојена црвеном, зеленом и жутом бојом. Са доњег краја десне стране аркаде излази полупалмета, каква је вероватно постојала и са друге стране, где је лист оштећен, док је на врху заставице крст са флоралним завршецима (сл. 5). Испред почетка текста *Псалтира* на л. 3а црним мастилом изведена је заставица, обликована као портикус од низа међусобно спојених

⁹ Јовановић-Стипчевић, 1988–1989., 75, 76.

ромбоидних карика у два реда. На средини заставице је постоље са флоралним мотивом из кога је вероватно излазио крст, који због оштећења недостаје (сл. 6). Почеци псалама наглашени су двоконтурним, црвеним, геометријским иницијалима висине од три до пет редова текста, од којих су неки украшени и флоралним детаљима.

Будући да је ликовно уобличавање страница појединих рукописних књига условљено, пре свега, садржајем књиге, описани *Псалтир*, сходно томе, исписиван је крупним уставним писмом са развијенијом илуминацијом (сл. 7), док је исти писар текст *Библијских лејенди* исписао ситним уставним словима користећи као декорацију једноставне, црвене, издужене геометријске иницијале (сл. 8). Оба рукописа овај анонимни писар исписује уставним писмом са одликама које указују на средину 14. века. У оквиру општих карактеристика писма тог доба, особени дуктус писара је могуће пратити на појединим словима која у оба рукописа доследно исписује. Карактеристично је слово **з** које се од горње петље извија у обли лук лемећи се под оштрим углом изнад доње линије одакле се спушта вертикални репић, слово **х** је извијено на особен начин са крацима који доста прелазе доњу линију, **ч** је ракласто, старијег типа, док је **ж** петопотезно, са тим да се десна половина слова ломи ниже него лева. Слово **w** има високу спојницу и уже бокове, **м** са косим стаблима има облу или благо преломљену спојницу која делимично залази испод доње линије. У оба рукописа **оу** исписије као и **8** лемећи, при томе, горњи десни крак у оба случаја исто (тај потез уочавамо и код слова **х**), **ѣ** има малу петљу на стаблу које прелази горњу линију. Писар надредна слова **д**, **т** и **х** доследно исписује у оба рукописа, као и интерпункцијске знаке: велику црвену тачку на доњој линији, запету и четири тачке на крају реда или текстуалне целине.

Још једно запажање до ког смо дошли прегледајући рукописе из Ковачевићеве заоставштине, навело нас је да објединимо још два фрагмента. И њих је, као у претходном случају, исписао један писар, који је, међутим, већ раније препознат од стране Анатолија Аркадјевича Турилова.¹⁰ Реч је о *Айокрифниом зборнику* (Рс 711) од кога је сачувано седам листова¹¹ и једном листу из *Окѣоиха* (Рс 714). *Айокрифни*

¹⁰ Турилов 2012, 269, 281–282.

¹¹ Иако овај фрагмент има пагинираних осам листова Турилов је установио да је део листа који је обележен као први, у ствари леви горњи угао осмог листа, тако да фрагмент има седам, а не осам листова: Турилов 2012, 282.

зборник Турилов назива *Зборником жиџија и айокрифа* и атрибуира га писару *Издорној јеванђеља* из Руске националне библиотеке (РНБ Q. п. I. 59 и РНБ Q. п. I. 36)¹² и писару *Паренесиса Јефрема Сирина* чији се највећи део налази у Дечанској збирци (Деч. 77).¹³ Поменуте рукописе из Ковачевићеве заоставштине Биљана Јовановић-Стипчевић датује у трећу четвртину 14. века и одређује језичку редакцију као македонску, највероватније из кратовске области.¹⁴ Турилов, пак, датацију помера у прву половину 14. века, наговештавајући да је можда настао у првим деценијама и наводи да је језичка редакција западнобугарска.¹⁵ На основу доступног материјала,¹⁶ сложили бисмо се са атрибуцијом *Айокрифној зборонику* (Рс 711) писару Дечанског *Паренесиса Јефрема Сирина* (Деч. 77), а тиме и осталих наведених фрагмената из овог рукописа, док за два рукописа из Руске националне библиотеке немамо довољно материјала за упоређивање (РНБ Q. п. I. 59 и РНБ Q. п. I. 36). Овом приликом смо групи од три рукописа које је Турилов објединио као дела једног писара додали и лист *Окџоиха* (Рс 714) из Приновљене збирке. Извесне разлике, пре свега у постојању нешто млађих облика слова у рукописима Ковачевићеве заоставштине (Рс 711 и Рс 714), условљени су, могуће, тиме што је један писар евентуално исписивао књиге у дужем временском периоду. На основу кодиколошких и палеографских карактеристика, рекли бисмо да је овај неименовани писар радио на рукописима у другој четвртини 14. века. У *Айокрифном зборнику* (сл. 9) и *Окџоиху* (сл. 10) појављују се нешто млађи словни облици: **ѡ** са високом спојницом, високо **т** на крају реда или при горњој маргини која даје простора и за извијену полулучну пречку на слову,

¹² Турилов наводи сигнатуру Q. п. I. 38 и 58 и упућује на редне бројеве описа у Сводном каталогу за 14. век № 97 и 98 у којима стоје различите сигнатуре – Q. п. I. 36 и 59. Уп: Турилов 2012, 282; Сводни каталог XIV век 2002, 208.

¹³ Главни део рукописа (321 л.) налази се у Дечанској збирци под сигнатуром 77, једанаест листова налази се у Гиљфердинговој збирци под две сигнатуре (Гиљф. 20 и Гиљф. 60) и један лист у Народној библиотеци Србије – Рс 426. Уп: Опис Дечани 2011, 299–304; ПА Дечани 2012, Табл. 24, Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 266–267; ПА НБС 1991, Табл. 36; Мошин 1966, табл. 84, 85.

¹⁴ Јовановић-Стипчевић 1988–1989, 76.

¹⁵ Турилов 2012, 269.

¹⁶ Прегледан је Паренесис Јефрема Сирина из Дечанске збирке (Деч. 77), као и један лист из тог рукописа у збирци НБС (Рс 426), за два фрагмента из Руске националне библиотеке (Гиљф. 20 и 60) имамо само један репродукован лист: Мошин 1966, табл. 84.

ћ на крају реда са високим стаблом има високо постављену пречку, коју не налазимо у Дечанском рукопису. Међутим, на основу дуктуса писара, али и већине словних облика који се поклапају, извесно је исти писар исписивао и рукописе из Ковачевићеве заоставштине и дечански *Паренесис*: з са репом који се прелама на доњој линији спуштајући се равно са малим повијањем улево, ж је тропотезно са горњим делом који је незнатно мањи од доњег, ѡ са високом спојницом, м има полукружну, широку спојницу, док ч има облик плитке чаше. Слово Ѣ, поред уобичајеног, има и развијенији облик са две тачке при врху и дну, с тим што се код рукописа из Ковачевићеве збирке налази поред округлог и троугаони облик слова Ѣ са тачкама.

У фрагменту *Айокрифној зборника* налазе се два иницијална слова В. Први је зооморфни иницијал, чију горњу петљу чини животињска глава из чијих чељусти излази трака, док је доња петља сачињена од преплета. Друго иницијално слово В, издуженог стабла са омчом и петљама које обликују мањи и већи чвор, исто је као у дечанском *Паренесису Јефрема Сирина* на л. 221а (сл. 11).

Подаци којима располажемо не пружају могућност да утврдимо где су настали разматрани рукописи. Једини податак који имамо су места која помиње Гиљфердинг у записима. За четири листа (Гиљф. 60) наводи да су из манастира Гориоч, а за осталих седам листова (Гиљф. 20), да су из манастира Црна Река. Будући да имамо непосредна Гиљфердингова сведочанства да је на свом путовању по Босни, Херцеговини и Старој Србији 1857–1858. године,¹⁷ боравио у цркви у Црној Реци¹⁸ и манастиру Гориочу,¹⁹ и знајући да је он на својим путовањима прикупљао рукописе,²⁰ можемо закључити да је он ова два фрагмента прибавио у овим црквама. Делови рукописа *Паренесис Јефрема Сирина* (Деч. 77) су вероватно у неком тренутку доспели у манастир Гориоч, иначе дечански метох, недалеко од њега, и у Црну Реку која се налази релативно близу овог подручија одакле их је Гиљфердинг понео за Русију. За два фрагмента из Ковачевићеве збирке немамо никакве

¹⁷ Гиљфердинг 1972.

¹⁸ Говорећи о лошем стању у коме се рукописне књиге из цркве у Црној Реци налазе, он не помиње фрагменте већ само уопштено говори о књигама које је видео, међу којима наводи и „Поменик сопоћанског манастира”: Гиљфердинг 1972, 125–127.

¹⁹ Гиљфердинг 1972, 129–130.

²⁰ Станојловић 2014, 167–192.

податке о пореклу. Чак и када бисмо претпоставили да су ови рукописи настали у Дечанима, или непосредној околини, поставља се питање језичке редакције, јер је извесно да писар није био са српског говорног подручја. Он је, што је вероватније, у неком скрипторијуму српског манастира (можда дечанском) исписивао књиге на свом језику, или су ове књиге доспеле у наше манастирске збирке са неког другог подручја.

Имајући у виду сва наведена запажања до којих смо дошли: да је фрагмент *Окѣоиха* (Рс 718) издвојен из књиге која припада рукописној збирци манастира Пећке патријаршије (Пећ 62), да су *Псалтир* (Рс 707) и *Библијске њесме* (Рс 710) приписани истом анонимном писару, и најзад, да су *Аѣокрифни зборник* (Рс 711) и *Окѣоих* (Рс 714) рад истог неименованог писара, али познатог и помињаног у литератури, можемо потврдити да је сваки осветљен делић прошлости значајан за стварање шире историјске слике. Атрибуције разматраних фрагмената из Ковачевићеве заоставштине део су тежњи да се створи јаснија слика о писарима и скрипторијумима у средњем веку.

ATTRIBUTION OF MANUSCRIPT FRAGMENTS FROM THE LEGACY
OF LJUBOMIR KOVAČEVIĆ

JOVANA STANOJLOVIĆ

During the conducted research of manuscripts from the legacy of Ljubomir Kovačević Additional manuscripts of the National Library of Serbia, new discoveries were made for five manuscript fragments. Nine sheets of the *Octoechos* from the National Library of Serbia – Pc 718, were recognised as a part of *Octoechos* from the collection of the Peć Patriarchy – Peć 62. Paleographical analysis and comparison of scribal hands led to conclusion that *Psalter* – Pc 707, with fifteen pages preserved, and *Bible Songs* – Pc 710, with four parchment sheets preserved, were written by the same hand. In addition to seven pages of *Apocrypha Miscellany* – Pc 711, one page from *Octoechos* – Pc 718 was written by anonymous scribe, but previously known in the literature.

Keywords: Ljubomir Kovačević, Additional manuscripts of the National Library of Serbia, manuscript, fragment, *Octoechos*, *Psalter*, *Bible Songs*, *Apocrypha Miscellany*, scribe, paleographic analysis, method of attribution

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

НБС Рс 426: *Слова Јефрема Сирина*, почетак 14. века, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

НБС Рс 704: *Четиљоројеванђеље*, почетак 14. века, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

НБС Рс 707: *Псалтир*, друга четвртина 14. века, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

НБС Рс 709: *Ајосѿол*, 1360/70, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

НБС Рс 710: *Бидлијске ѿсеме*, друга четвртина 14. века, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

НБС Рс 711: *Ајокрифни зборник*, друга четвртина 14. века, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

НБС Рс 714: *Окѿоих*, трећа четвртина 14. века, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

НБС Рс 718: *Окѿоих*, друга четвртина 14. века, Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије.

Пећ 21: *Окѿоих*, друга четвртина 14. века, Збирка рукописних књига манастира Пећке патријаршије бр. 21.

Деч. 77: *Паренесис Јефрема Сирина*, прва четвртина 14. века, Збирка рукописних књига манастира Дечани

ЛИТЕРАТУРА

Гиљфердинг 1972: А. Гиљфердинг, *Пућовање ѿ Херцеѿовини, Босни и Сѿарој Србији*, Сарајево 1972.

Мано-Зиси 1995: К. Мано-Зиси, *Анаѿносѿ Јован, хиландарски ѿисар груѿе ѿ-ловине XIV века*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 231–243.

Мошин 1968–1971: В. Мошин, *Рукојиси Пећке ѿаѿиријаршије*, Стрине Косова и Метохије IV–V, (1968–1971), 5–136.

Мошин 1966: В. Мошин, *Палеоѿрафски албум на јужнословенскоѿо кирилско ѿисмо*, Скопје 1966.

ПА Дечани 2012: Л. Цернић, Б. Јовановић-Стипчевић, К. Мано-Зиси, *Ојис ћирилских рукојисних књѿа манастира високи Дечани, III, Палеоѿрафски албум*, Београд 2012.

ПА НБС 1991: Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије, I, Палеографски албум*, Београд 1991.

Сводни каталог XIV век 2002: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг хранящихся в России странах СНГ и Балти, XIV век*, выпуск 1, Москва 2002.

Станојловић 2015: Ј. Станојловић, *Рад Љубомира Ковачевићена сакуљању и проучавању српској рукописној наслеђа*, Археографски прилози 36 (2014) 167–192.

Стипчевић 1988–1989: Б. Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића*, Археографски прилози 10/11 (1988–1989) 71–81.

Опис Дечани 2011: Д. Богдановић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић, *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, Београд 2011;

Турилов 2012: А. А. Турилов, *Межславянские культурны связи эпохи средневековья и историкоисследование истории и культуры славян*, Москва 2012.

Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1986.

СКИТСКИЙ ПАТЕРИК КАК ИСТОЧНИК СВЕДЕНИЙ О ЖИЗНИ ПРЕПОДОБНОГО ИОАННА ЛЕСТВИЧНИКА

Татьяна Г. Попова*

Абстракт: В статье наборным и фототипическим способом публикуется фрагмент сербской рукописи Скитского патерика из собрания Хиландарского монастыря (№ 429), написанной в 1420-30-х гг. Текст представляет собой рассказы о преподобном Иоанне Лествичнике, содержащие сведения, отсутствующие в Житии святого, написанного Даниилом Раифским. Текст рукописи публикуется впервые.

Ключевые слова: Иоанн Лествичник, житие Иоанна Лествичника, Скитской патерик, агиография

Сведений о жизни преподобного Иоанна Синайского – автора популярного в Средние века памятника ранневизантийской патристической литературы (Klimax, Scala Paradisi, Лествица) – сохранилось крайне мало. Даже приблизительное время и место рождения святого остаются неизвестными. В научной литературе в качестве места рождения Лествичника могут называться Палестина, Сирия, Константинополь, Греция; годы жизни святого колеблются в диапазоне от 483-го до 680-х гг.¹

Житие Лествичника, написанное монахом Раифского монастыря Даниилом, содержит довольно скудную информацию: в Синайский монастырь Лествичник пришёл в возрасте 16 лет, там он жил 19 лет в послушании у своего учителя, после смерти которого Иоанн выбрал себе в долине при подошве Синая, в двух часах ходьбы от монастыря, уединенное место Фола, в котором провёл 40 лет. В пещере он принимал посетителей, с которыми вёл назидательные беседы. «Некоторые»

* Татьяна Г. Попова, Северный Арктический федеральный университет, Северодвинск, lestvic@mail.ru

¹ Попова 2011, 13–16.

называли его «многоглаголивым и празднословным» – после этого Лествичник дал строгий обет молчания и не произнёс ни одного слова в течение года. Иоанн прославился своими чудесами: спас от верной смерти своего ученика по имени Моисей и исцелил бесноватого по имени Исаакий. По сути, житие Лествичника представляет собой панегирик.

Важнейшим рукописным источником сведений о жизни автора Лествицы является Скитский патерик. В настоящей работе предлагается опыт прочтения рассказа «О святом Иоанне Лествичнике» (из Скитского патерика) по тексту рукописи Хиландарского монастыря, №429.²

Рукопись создана на сербском языке (ресавской орфографии) в 1420–1430-х гг.³ Книга содержит 380 листов, её начало и конец утрачены. Никаких сведений о её судьбе, к сожалению, обнаружить не удалось. Возможно, история её создания и бытования связана только с Хиландарским монастырём, в библиотеке которого она и хранится по сей день. Рукопись не издана и, в целом, недостаточно хорошо изучена⁴.

Текст рассказа о святом Иоанне Лествичнике помещается на 4-х листах рукописи (363, 7 – 364об., 16). Этот рассказ основан на устных преданиях синайских старцев (*Сказания нам неции от отец горы Синайския*). В этих преданиях сохранились сведения о том, что в возрасте 16 лет Лествичник был пострижен аввой Мартирием (363, 9–12; 363об., 4–6). По пострижении учитель и ученик отправились к Иоанну Савваитину, живущему в пустыне со своим учеником Стефаном; Иоанн Савваитин умыл ноги Лествичнику и поцеловал ему руку, не оказав такой чести наставнику юноши – авве Мартирию (363об., 6–14). После того, как гости ушли, Иоанн Савватин объяснил своему *соблазнившемуся* ученику, что увидел в отроке игумена Синайского монастыря (363об., 14–22), что и случилось через 40 лет. Заметим, что в этом месте (363об., 20–22) в Патерике содержится фактическая неточность. Как известно из Жития, Иоанн Лествичник жил 19 лет в

² Автор выражает сердечную признательность Хиландарскому научно-исследовательскому центру (США, Коламбус), благодаря финансовой поддержке которого стало возможным знакомство с названной и многими другими славянскими рукописями.

³ Станковић 2007, 354.

⁴ См. библиографию в книге: Порова 2012, 383 (№66). К этому списку следует добавить работы У. Федера, например: Veder 2003, 358–369.

полном послушании у аввы Мартирия, после смерти которого ушёл в пещеру, в которой провёл 40 лет в уединении, после чего стал игуменом Синайского монастыря. В Синайском патерике значится, что игуменом монастыря Лествичник стал через 40 лет после того, как Иоанн Савваитин умыл ему ноги (363об., 20–22).

Кроме Иоанна Савваитина, будущего игумена Синайского провидели в ученике аввы Мартирия авва Стратигий Затворник и игумен Анастасий (363об., 22 – 364, 13).

Иоанн Синайский был настолько украшен всяческими добродетелями, что окружающие именовали его «вторым Моисеем» (364, 13–16). При игуменстве Иоанна Моисей и лично являлся в Синайскую обитель. Однажды в монастырь пришло 600 паломников; во время обеда Иоанн Лествичник заметил, что все работники монастыря прислуживают *некому* человеку, в иудейском одеянии; после обеда слуги искали этого человека повсюду и не могли найти; игумен Иоанн понял, что это был Боговидец, пришедший *в свое место послужить* (364, 16 – 364об., 3).

Иоанн Синайский предвидел час свой кончины и перед смертью поручил *пасти дружину* своему брату, епископу Георгию, и сказал ему, что Георгий тоже закончит свой земной путь не позднее чем через год после брата; Георгий отошёл к Господу через 10 месяцев (364об., 3–16).

Изложение этих фактов о жизни Лествичника прерывается рассказом об учителе Лествичника. Авва Мартирий некоторое время был послушником монастыря святого Антония, уничтоженного в результате нападения *неких суровых варваров*; при этом было убито 6 монахов, среди них был преподобный Конон из Киликии; убиенные были погребены аввой Мартирием *в некоей пещере*; место захоронения было впоследствии осквернено каким-то зверем, не тронувшим, однако, тела аввы Конона и другого *некоего великого старца* (363, 12 – 363об., 4).

Заметим, что подобные рассказы (о пострижении Лествичника, о пророчестве аввы Стратигия, о явлении Моисея, о предсмертном предвещании Лествичника) прилагаются к очень многим славянским рукописям Лествицы. При этом, однако, в структуру повествования о святом Иоанне в рукописях Лествицы обычно входит рассказ о чуде над елеем в ските Арсалайском, помещённый между рассказом о явлении Моисея и рассказом о предсмертном предвещании Лествичника. В публикуемом тексте этот рассказ отсутствует.

Любые рукописи являются крайне важными источниками для современных исследователей, при этом особенно ценными являются древнейшие памятники письма и языка. Ниже предлагается опыт наборного воспроизведения рассказа о святом Иоанне Лествичнике из Скитского патерика по рукописи собрания Хиландарского монастыря, №429.

	л. 363
7	о сѣмъ іоаннѣ лѣствунницѣ · Сказаше намъ нѣщѣн ѿ ѿцѣ горы сѣанскыє. іако вынѣгда авва мартнріе прѣбнаго
10	ѿца нашего іоанна, нгоумена бывша го- ры сѣанскыѣ. нменованнаго ѿ сѣпнса- ніа лѣствунника, пострнже. прѣбѣ лѣ- та нѣкаа на брѣзѣ стго антоніа, ѿб онь поль урьмнаго мѡра. сѣдецю юмоу тамо,
15	бѣ нашѣствіе нѣкыѣ варварь соуровѣхъ · нже ѿпоустнше все мѣсто ѡно. н оубнше ѿ нѣкыѣ ѿ ѿцѣ · въ ннхже бѣ авва кононь ѿ кѣлкѣе. моужь прозорливъ н даромъ дѡвнын обогащенъ. прнемъ оубо тѣлеса
20	ѣ авва мартнріе, положн въ пещерѣ нѣкоєн н прнвалнвъ къ оустію плоюю велію. н зама- за варомъ · напнсавъ нмена сѣымъ. по врѣ- менн оубо нѣкоємъ, прінде посѣтнтн гробѣ, еда како ѿ лѣвнце нли нного звѣра разрн- тъ бѣ. н прншѣ ѡбрѣте цѣла напнсаніа.
	л. 363об.
	н оутврѣженіе въсе гроба. ѿврѣже н ѡбрѣте двѣ тѣлесн прѣставленѣ ѿ ба. нде же самъ вѣсть. ѿца конона. н дроугаго нѣкоего велнка старца. Егда же тѣже ѿцѣ мартн-
5	ріе пострнже прѣбнаго іоанна нгоумена шестъ на десетымъ лѣтомъ соуца. н пок кѡ нде къ велнкомоу ѿцу. къ авва іоанну ^а савантнноу, въ соудьщѣн поустынн жн- воуцоу. нмоуцоу съ собою оууєннка авва

10	стефана кападокіанна. тако Ѹбо видѣ ѿ старць савантинъ. въставъ вѣліа водоу въ Ѹмвалаинцоу, н оумы нозѣ оуѸеннкоу, н цѣлова ємоу рѸкѸ. аввѣ же мартнрію наста- винкоу не оумы нозѣ. н съблaзни се авва сте-
15	фанъ о вѣци. По ѿшѣствіи оубо авва мартн- ріа. н оуѸеннка єго, окомъ прозорливѣмъ видѣ съблaзнивша се своего Ѹеннка авва іѡаннь, н гла къ нѣмѸ. поуто съблaзни се. вѣрѸю не вѣ ^м азъ кто іѣ отрокъ, нь азъ нгоумена сїанска
20	прнѣ. н ноги нгоуменѸ омы. по уѣтыри дѣ- тнхъ же лѣтѣ. бѣ нгоумень нашъ, по пррѸ- ствѸ старца. не тѸуію же авва іѡаннь сава- нтинъ, нь і авва стратнигѣ зaтворникъ. нже никакoже нсходѣ. въ днь въ н'же по-
25	стрнже тогоже авва іѡанна, анастасіе
	л. 364
	нгоумень, оузрѣ єго ѿ стго врѸха. н призва авва мартнріа н самого Ѹтрока, н гла къ ста- рицѸ. рыци мн авва мартнріе ѿкоу іѣ Ѹтро- къ съ, н кто пострнже єго. н гла къ нѣмоу
5	авва мартнріе, рабъ твои іѣ, оуѸеннкъ же мон, н пострнже єго ѿць анастасіе нгѸ- мень. тогда гла къ нѣмоу авва стратнигѣ. Ѹле авва мартнріе. кто ндѣтъ н рѣ- тъ аввѣ анастасію, тако нгоумена пострн-
10	же сїанскаго днь. Н дѣннѣ тако въ нстн- ноу н праведнѣ, такоже прорекоше прпдо- бнын оци нашн о всепрѣбнѣмъ ѿци на- шемъ іѡаннѣ. тако бо бѣше въ всакон до- бродѣтели оукрашень. н просіа єм ^и лице.
15	такоже втораго єго мѡусѣа нарицаахѸ ^м мѣстнии ѿци. єдинною бо Ѹбо пришѣши здѣ нногда до шѣсть сътъ странный. сѣ- дѣциимъ нмъ н іадоуциимъ, зрнтъ прѣбни ѿць нашъ іѡаннь, нѣкоєго іоуденскы

20	въ срауницѣ, обтѣвлюща н съ властїю по- велѣвающа магкромъ. н нкѣномъмъ. н ккларемъ, н проуїнмъ слоужителкѣмъ. По шшьствїи же людїи, сѣдшїи пастн слоугамъ, нскомъ бѣше тѣ нже повсѣдѣ
25	обтѣвѣе н повелѣвае, н не верѣтенъ бѣ.
	л. 364об.
	Тогда хвѣ рабѣ нгѣмень гла. вставнѣе кго. ннѣтоже уюдно сътвори гнѣ мѣушн. въ сво- емъ мѣстѣ послѣужнѣ. Хотѣшѣ же къ гѣ втнѣтн, новомѣу нашѣмѣу н второмѣу мѣ-
5	у сею. прпѣномѣ авѣа іѣанноѣ нгѣменѣ, въ прѣднѣю годнѣю. прѣстоашѣ кѣмѣу плаѣе авѣа гѣѣргѣ епѣпѣ, свѣи кѣмѣ братѣ, глѣ. се вставляѣшн мѣ н ѣходншн. аз же молаѣх се, да ты менѣ напрѣдѣ послѣкшн. нн
10	бѣ есѣмъ доволнѣ. азъ кромѣ тебе пастн дрѣжнѣю. гла къ нѣкѣмѣу авѣа іѣаннѣ. не пѣчалѣн нн скрѣбн. Занѣ ацѣ верѣцѣ дѣ- зновѣнїѣ къ гѣ, не вставляю тебе сконѣатн лѣто за мною. еже н бѣ. Внѣтрѣ бо дѣсе-
15	тѣ мѣ, отнѣе епѣпѣ въ мнѣрѣ къ гѣу. прѣшѣшнмъ знмнїи днѣмъ.

SKITSKII PATERIK AS THE SOURCE OF INFORMATION ABOUT THE LIFE
OF THE SAINT JOHN KLIMAX

TATYANA G. POPOVA

The article is about a short text from the Serbian manuscript of the Skitskii Paterik from the Library of the Hilandar monastery (№ 429). The text was written in the years 1420–30. It is published with typesettings and phototype method. The text is about Saint John Klimax and it contains information that cannot be found in *Life of Saint John Klimax* written by Daniel of Raithou. The text of the manuscript is now published for the first time.

Keywords: John Klimax, Life of Saint John Klimax, Skitskii Paterik, hagiography

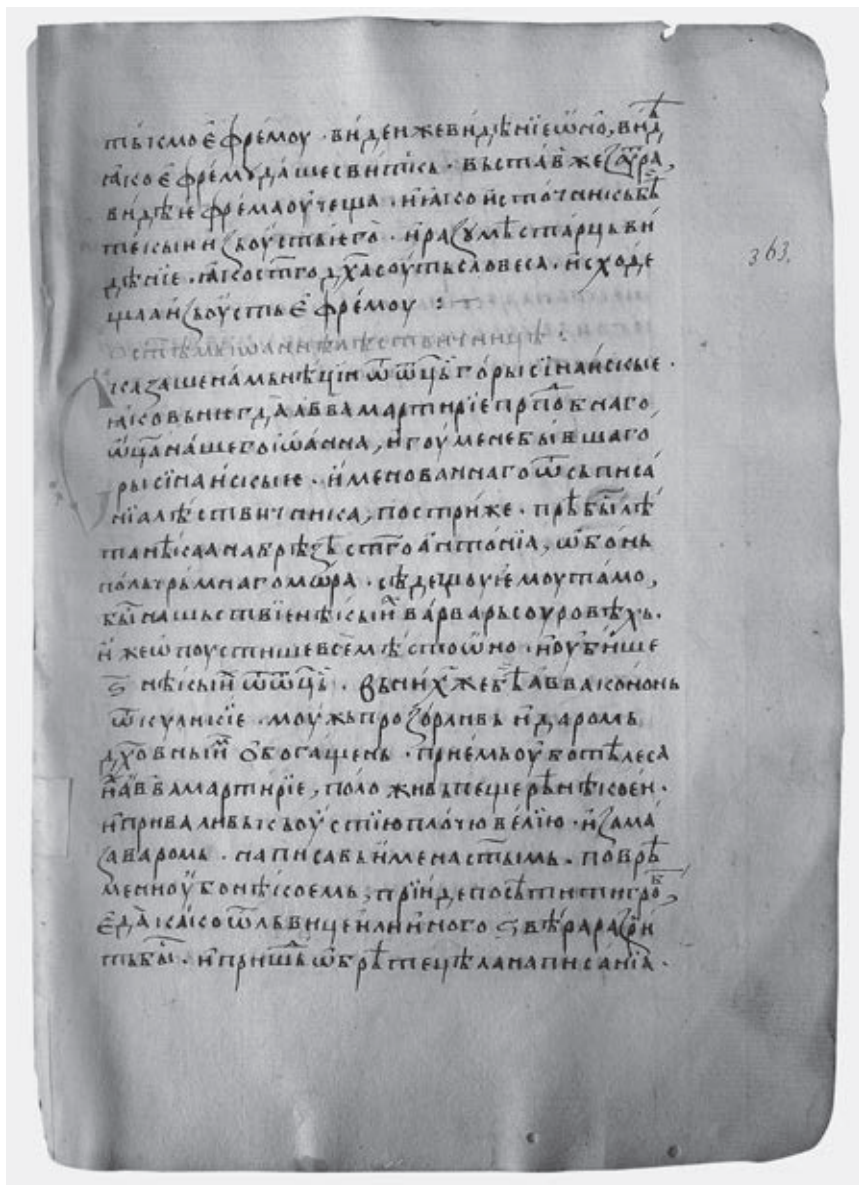
ЛИТЕРАТУРА

Попова 2011: Т. Г. Попова, *Лествица Иоанна Синайского в славянской книжности*, Саарбрюкен 2011.

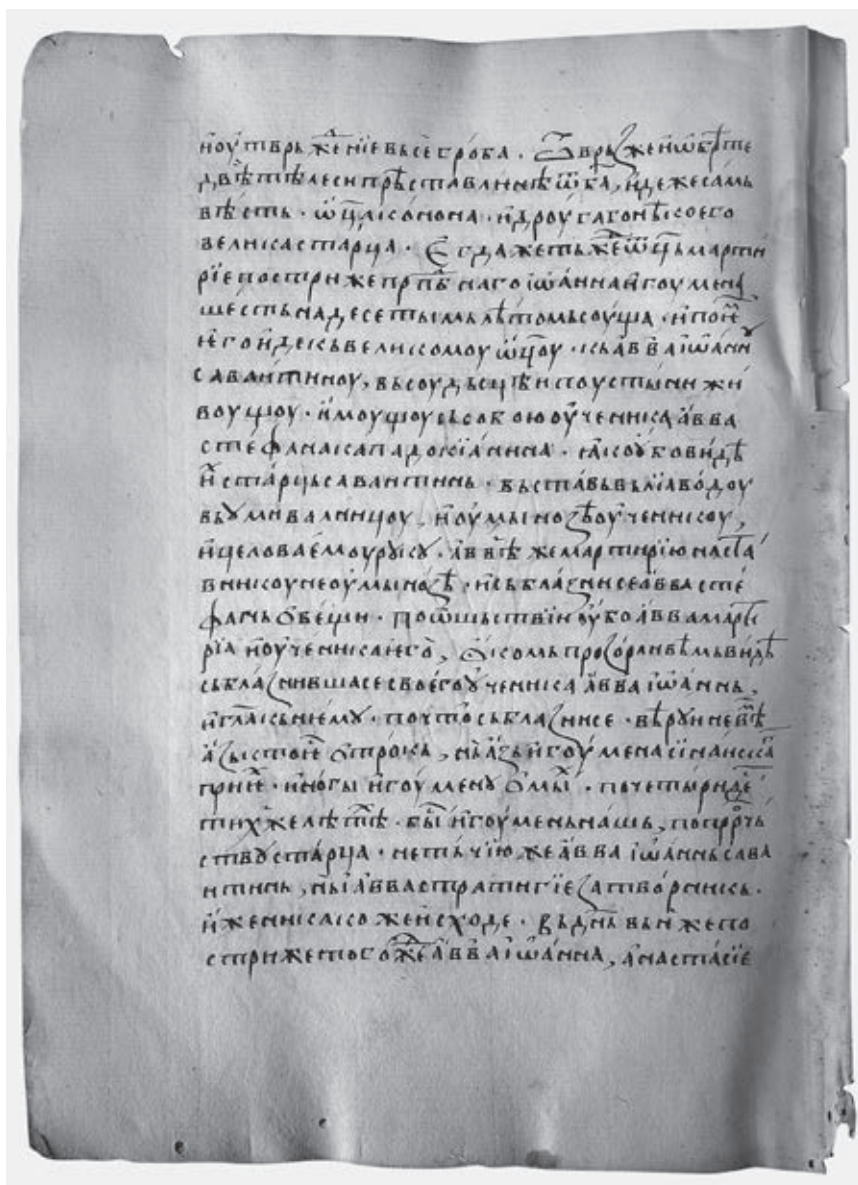
Ророва 2012: T. G. Porova, *Die "Leiter zum Paradies" des Johannes Klimakos. Katalog der slavischen Handschriften / "Лествица" Иоанна Синайского. Каталог славянских рукописей*, Köln 2012.

Станковић 2007: Р. Станковић, *Водени знаци Хиландарских српских рукописа XIV–XV века*, Београд 2007.

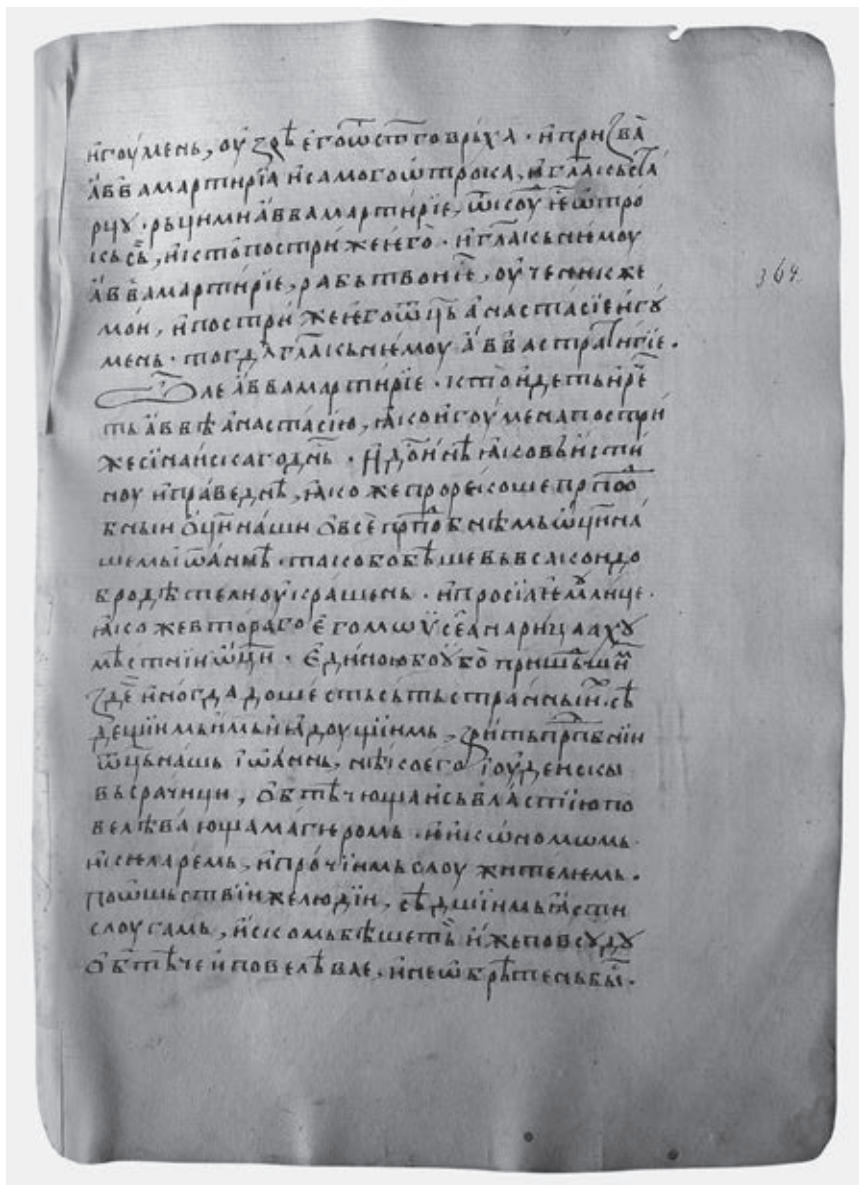
Veder 2003: Veder W. R. *The Slavic Paterica on Mount Athos: Features of Text Transmission in Church Slavic // Monastic Traditions. Selected Proceedings of the Fourth International Hilandar Conference (The Ohio State University, 14–15 August 1998)*, Edited by Ch. E. Gribble & Pr. Matejic, Bloomington, Indiana 2003.

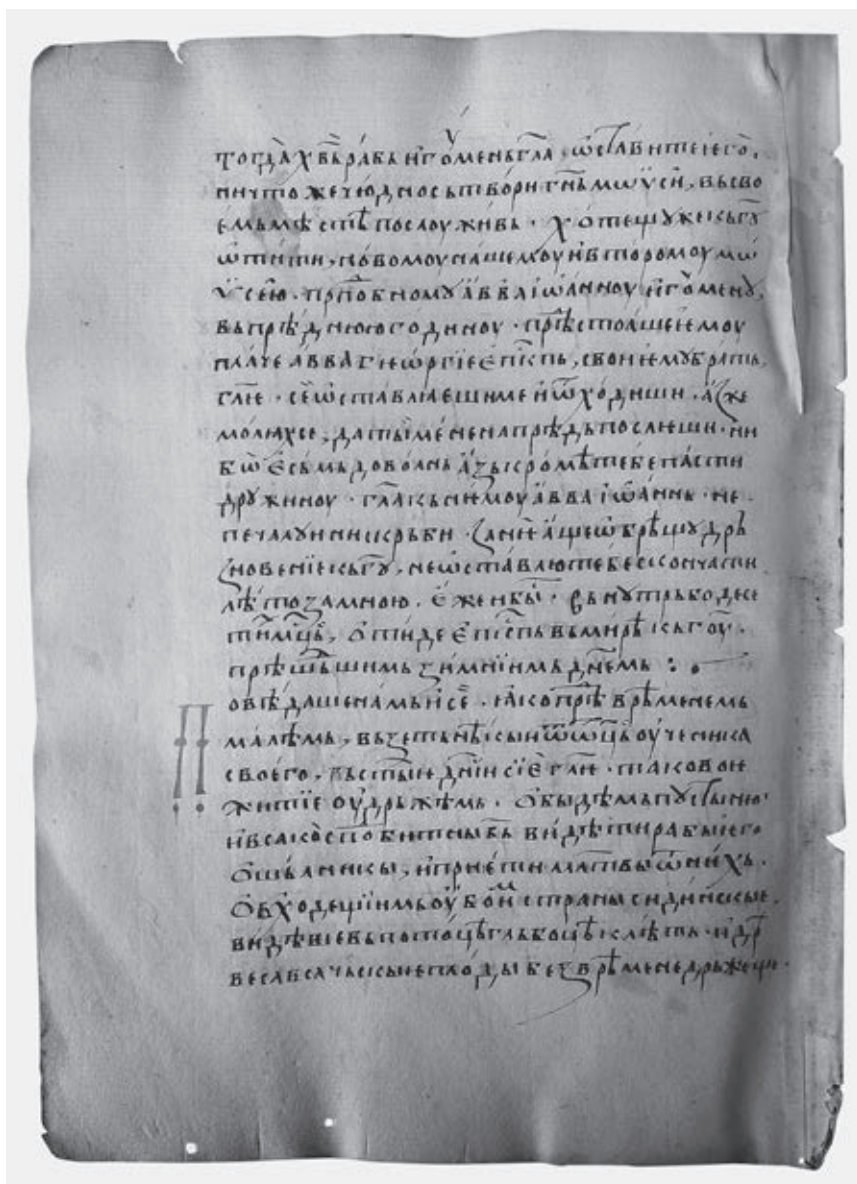
Сл. 1. Скитский патерик, № 429, 363r

Сл. 2. Скитский патерик, № 429, 363v

Сл. 3. Скитский патерик, № 429, 364r

Сл. 4. Слитский патерик, № 429, 363v

НЕКЕ ДИЈАЛЕКАТСКЕ ОСОБИНЕ У ЧЕТИРИ
СТАРА СРПСКА ПОМЕНИКА

ДРАГАНА НОВАКОВ*

Айсѣракѣи: У овоме раду аутор настоји да утврди присуство језичких иновација (народних црта), са посебним освртом на рефлекс јата у старим српским поменицима. Анализа је обухватила грађу четири рукописне књиге са различитих подручја на којима је деловала Српска православна црква: *Поменик манастира Крушедола* (XVI–XVII век), *Троичански поменик* (XVI век), *Поменик манастира Дечана* (1595–1938) и *Поменик манастира Крке* (XVIII–XIX век).

Кључне речи: српски народни језик, поменици, антропоними, јат, екавизам, ијекавизам, икавизам

Циљ овога рада јесте разматрање само одређених питања која се тичу антропонима из четири српска поменика с различитих подручја. Међутим, они имају и суштинске заједничке елементе који омогућавају њихово поређење, да би се утврдили исти или слични антропоними на поседима деловања Српске православне цркве у временском распону од XVI до XX века. Тачније, циљ рада јесте утврђивање дистрибуције антропонимских варијетета на екавском, ијекавском и икавском говорном подручју, тј. на следећим територијама: Србија, Косово и Метохија, Црна Гора и Хрватска, са којих потичу проучаване рукописне књиге.

Поменици (*поменьникѣ*) – то су црквене, богослужбене књиге које су средњовековни српски писари састављали за потребе чинодејствовања свештеника у олтару цркве пре почетка Божаствене литургије (на светој Проскомидији) када се распоређује евхаристијски хлеб на дискосу, улива вино у свети путир и помињу имена живих и упокојених хришћана (Даниловић 1999: 551).

* Драгана Новаков, Државни универзитет у Новом Пазару, dragananovakov1@yahoo.com

Кад су почели да се састављају поменици код Срба? На то питање одговор даје Драгољуб Даниловић: „Време када су почели да се састављају стари српски поменици не може се прецизно утврдити, мада се њихов постанак може довести у везу с учвршћивањем православља у српској средњовековној држави“ (Даниловић 1994, 13).

Као богослужбене књиге из којих су се у за то одређеним данима или службама помињала имена приложника¹, ктитора и свих оних за-служних за манастир, поменици су имали дужи или краћи век трајања, а онда су замењивани новим, при чему су неки делови преписивани са старијих.

Састављање поменика као богослужбених књига у средњовековној Србији настало је под утицајем Византије у периоду осамостаљивања државе Немањића. Иако се већ у Хиландарском типиксу Светога Саве предвиђа време, начин и доследност читања поменика, поузданије је њихово настајање везати за XIV век, време када се у српским скрипторијумима ревидирају стари преводи главних текстова (Даниловић 1997, 40).

Највише материјала за испитивање језичког израза српских средњовековних поменика пружају њихови уводни делови или поменички предговори писани српскословенским језиком (што је и очекивано с обзиром на жанр, односно на сам садржај и намену ових рукописних књига) који у овој раду нису предмет проучавања. Међутим, интересантно је то што тај уводни део од четири поменика које смо овом приликом анализирали има само *Поменик манасџира Крушегола*. У овој реферату позабавићемо се осталим деловима ових поменика, и то оним местима на којима се одсликава српски народни језик, тј. народним именима, старијег порекла, али и антропонимима страног порекла у којима имамо секундарно *јаџи*. Поред антропонима, разматраћемо и остале лексеме које одређен поменик садржи а у којима је садржана графема *јаџи*.

¹ Што се заупокојених служби тиче, њихово обављање митрополит Викентије регулише на следећи начин: у осмом члану говори да се парусије врше по обичају јерусалимском и Свете Горе, у дане недељне, на Господње и Богородичне празнике, као и на празнике Светих са великим славословљем на сугубим јектенијима Литургије, вечерња и јутрења – Вукашиновић 2008, 207; О сугубим јектенијима в. и Фундулис 2004, 190. Реч парусија јесте грчка (Παρουσία) и има више значења. Једно од њих јесте помен – црквени обред – онима који нису више на овом свету, уп. Давидов 1994, 5.

Грађа за ово разматрање ексцерпирана је из четири поменика различитих временских и територијалних провинијенција: *Поменик манастира Крушедола* (XVI–XVII век) МСПЦ 240, *Троичански ђоменик* (XVI век) Пљевља 74, *Поменик манастира Дечана* (1595–1938) Деч. 109 и *Поменик манастира Крке* (XVIII–XIX век) Крка 57.

Сигурније податке свакако би дали резултати детаљних дијалектолошких истраживања, али, и поред тога, наш корпус даје нам увид у сву разноликост личних имена насталу различитим рефлектовањем *јаџа* у овим споменицима.

Вредност *јаџа* у српскословенским рукописним књигама генерално, после његове фонетске трансформације у народним говори-ма, за многе проучаваоце представљала је велики проблем. Екавизми српскословенског језика потврђени су и у овим споменицима, али, као што је већ речено, они нису предмет наше анализе.

Писари уместо *јаџа* пишу често *е*, што може бити потврда да се у народу име тако изговарало, нпр.: *Цвета*² 63 СТ³, *Недељка* 97 Д итд.

Писар такође није сигуран где је етимолошко *јаџи*, па га пише уместо *е* као у примеру личног имена *Пѣтко* 87 К. Антропоним апелативног порекла пише са *јаџом*: *Дѣва* 105 К, 181 СТ, *Дѣвка* 105' К, али нпр. у *Поменику ман. Свете Тројице* забележен је и облик у коме на-место *јаџа* стоји диграм: *Дѣва* 179.

Дакле, *јаџи* се често јавља у екавској варијанти *е*, што је доказ да је екавизам у народним говорима већ стабилизovan процес. Међутим, ако се у оквиру екавских антропонима нађе *јаџи*, то би могло да значи да је писар био добро упућен у српскословенску писменост, где се *јаџи* контролисао локалним штокавским изговором.

На неколико места вокал *јаџи* дао је рефлекс *и* или *ије*. Ови примери значајни су за историјску дијалектологију. Принцип да се властита имена с *јаџом* у основи преузимају у стандардни језик у онаквом облику како се изговарају у крају из кога потичу, условио је, с једне стране, мноштво варијација у неким антропонимима, а с друге, топонимске варијације свео је на минимум јер обележавају

² Сва имена у овоме раду биће дата у номинативу наместо акузатива, како је уобичајено у поменицима.

³ У даљем тексту биће коришћене следеће скраћенице: СТ (Поменик ман. Св. Тројице); Д (Поменик ман. Дечана); К (Поменик ман. Крушедола); КК (Поменик ман. Крке).

одређене локалитете који се најчешће и јединствено бележе у њиховим завичајима. То је, на пример, екавски лик забележен у *Поменику манастира Крушедола* у топониму *Сремь* 8, *сремски* 6'. Ијекавски лик овога топонима у нашој грађи не долази, мада би ијекавска норма, која није јединствена, поред *сријемски* могла имати и *е*-рефлекс кратког *јаџа*. Наиме, хрватска писана пракса има ијекавске ликове овога топонима, док би нпр. херцеговачко-крајишка и црногорска пракса, с ретким изузецима, прихватила екавске ликове. У овом случају, пре свега, имамо принцип преузимања овога топонима у његовом изворном облику, затим, постоји општи процес свођења двосложне у дугу једносложну замену *јаџа* у позицији консонант + *ре*, што је тенденција и у обема поменутих праксама.

Генерално, у сва четири анализирана поменика не постоји много антропонима с рефлексом *јаџа* у њима. То су, пре свега, народна имена већином старијега порекла, мада има и личних имена страног порекла са секундарном заменом *јаџа*.

На пример, мушка и женска имена изведена од корена *цвей-* веома су стара, а у нашој грађи дају ликове који верно одражавају сва рефлектовања *јаџа* у народним говорима

Екавски ликови антропонима *Цветко* 16 СТ, 92 Д, 108 СТ, 8' КК потврђени су у сва четири поменика, а забележени су још и *Цветин* 112' К, *Цветан* 35' КК, 93' Д, *Цветок* 17 КК, 166 СТ, *Цветна* 135' Д, *Цвета* 94' К, 94' Д, 160 СТ, *Цвеа* 25 КК итд.

Облик с икавским рефлексом забележен је у *Поменику манастира Крке* у примерима *Цвиа* 37 и *Цвиан* 42', а затим и у *Поменику ман. Св. Тројице* у облику *Цвија* 39, док га остала два поменика не региструју. Икавски лик одговарајућег женског антропонима не јавља се у нашој грађи.

Ијекавски рефлекс *јаџа* забележен је у двосложном антропониму *Цвијета* 31 и то у *Поменику манастира Крке*. Дакле, то се име среће на подручју с ијекавском говорном базом. Наиме, овај антропоним с ијекавском говорном базом егзистира и на црногорском говорном подручју у знатно већем броју случајева, за шта нам потврду пружају народни говори (Станић 1974; Вуковић, 1938–1939).

Антропоним *Дејан* (Миклошић 1963, 189) 94' К, 70 СТ, јавља се у екавском лику, док за одговарајући женски антропоним имена *Дејана* нема потврда у анализараним поменицима.

Имена изведена од корена *лей-* нису много стара. Рјечник ЈАЗУ наводи их од XVIII века (ЈАЗУ VI, 245). У нашој грађи овај антропоним

постоји у облику: **Лѣпосава** 98 СТ. У *Поменику ман. Св. Тројице* присутан је редак мушки антропоним с овим кореном, **Лѣпоѣ** 64.

Мушка имена изведена од именице *недеља* јављају се с екавским рефлексом *јаѣа*, и то у *Поменику манастира Крушедола* нпр. у облицима: **Неделко** 71, **Недѣлко** 87, али се пример **Нѣделко** 86 јавља с *јаѣом*, које се не налази на свом етимолошком месту. У *Поменику манастира Дечана* овај антропоним се бележи у женском облику **Недељка** 97. Ово име не јавља се с икавским рефлексом.

Екавизација овог антропонима, сматра Саво Пујић, није само резултат екавског утицаја, него је више плод депалатализације иницијалне консонантске групе у секвенци *-gjeљ-*, која се јавља и код других лексема у тој гласовној позицији (Пујић 1974, 95).

Антропоним *Нејуш* прилично је редак. Јавља се само једанпут, и то у *Поменику ман. Св. Тројице*. Екавски лик овог антропонима гласи **Неѣш** 140 како је ово име и забележено, међутим, с обзиром на то да је реч о ијекавском говорном подручју, претпостављамо да се изговарао са *ју*, што је јекавска варијанта.

Име *Њејован* веома је ретко. Њега бележи *Поменик манастира Крке*, и то у ијекавском лику **Њѣгован** 27', док се екавски лик овога антропонима јавља у *Поменику манастира Дечана* **Његован** 98'.

Исти поменик бележи и ијекавски антропоним **Бѣгоѣ** 17' КК, који се у осталим поменичким књигама не јавља.

Име **Вѣра** 16' КК јавља се само у екавском лику, и то у *Поменику манастира Крке*. Екавски лик овога антропонима преовладао је данас и на ијекавском говорном подручју. Лик с ијекавским рефлексом *јаѣа* у овом имену у складу је с апелативом *Вјера* који се среће и у Хрватској, и у Црној Гори, али и код других Срба ијекаваца. Међутим, пошто овај антропоним нема дубљег корена у народу, што потврђује и наша грађа, на неки начин и тада, а и данас, осећа се архаизмом.

По развоју старог *јаѣа*, на пример, писари рукописне књиге *Поменик ман. Крушедола* (која је била предмет детаљне анализе у мојој докторској дисертацији)⁴ јесу наравно, екавци, што је природно с обзиром на њихову највероватнију припадност шумадијско-војвођанском

⁴ Целовита филолошка и ономастичка анализа ове рукописне књиге налази се у мојој докторској дисертацији одбрањеној на Филолошком факултету у Београду 2009. године под називом: *Филолошка и ономастичка анализа Поменика манастира Крушедола (XVI век)*.

дијалекту, међутим, то је и једна од основних одлика старог српског црквеног и књижевног језика (српскословенског) (Младеновић 1996: 54; 2008, 150).

Тако, на пример, у *Поменику ман. Крушедола* редовно долазе примери: **Бѣла** 88 и **Бѣла** 92', у *Поменику ман. Дечана* забележен је варијантни облик **Бѣла** 89', док се у *Поменику ман. Св. Тројице* јавља пример **Бѣлю** 131, али се региструје и екавски лик **Бѣко** 274 СТ, као и облик **Бѣла** 73.

У *Поменику ман. Св. Тројице* забележен је необичан женски антропоним **Оливира** 185, али у истој рукописној књизи редовно долази на више места екавски облик овога истога имена, **Оливера** 186 СТ, који региструју и остали поменици.⁵

Највећи број варијација налазимо у дериватима грчко-латинског антропонима *Сѣефан*, код којег се врло рано појавио *јайи* који је касније деривирао у све своје српске рефлексе као и у многе друге хипокористике. Поред тога, задржао је и ликове с алтернативним изворним вокалом *е*.

Целокупна грађа из сва четири поменика има највише потврда за екавски лик и његове хипокористике: **Степан** 4 К, 18 КК, 38 Т, 53 Д, **Степо** 144 СТ. Антропоним *Сѣефан* представља, на неки начин, и народни облик у односу на књишки и календарски *Сѣефан*, добијен супституцијом *ѣ* : *й*.

Некад се и у лику **Стеван** 32 осећао рефлекс *јайи*. Овај облик налазимо у *Поменику ман. Крке*.

Ијекавски лик **Стѣпан** 22 КК у средњем веку био је веома раширен на ијекавском подручју уопште. У Рјечнику ЈАЗУ налазимо податак да је то данас код Хрвата и Срба јекаваца службени лик за календарско име Стефан (ЈАЗУ XVI, 39: 587).

Други ијекавски лик с јотованим претходним сугласницима долази у женском антропониму **Сѣепаниа**⁶ 18 КК, 133 Т, и то само у *Поменику манастира Крке*. С. Пујић каже да се тим ликом у Источној

⁵ Антропоним *Оливира* (и мушки *Оливир*) регистрован је и у дечанској области, а према речима Гордане Јовановић овај лик треба довести у везу са фонемом *јайи*, Јовановић 2012, 271.

⁶ Бранкица Чигоја каже да је честа појава у народним говорима штокавскога наречја да се сугласник *ѣ* супституише са *в* или *й* и пронашла је један пример такве реализације у Папићевом рукопису: *Сѣефана*, *Сѣефан*. Према њеним речима, од XIV века ово име јавља се као *Сѣефан* и касније *Шѣефан* (Чигоја 2001, 93).

Херцеговини назива и верски празник Шћепанџан (Пујић, нав. дело: 98). Овај антропоним је, према његовим речима, везан искључиво за православну антропониимику (Пујић, нав. дело: 98).

Икавски лик долази у имену *Стипан* 18 КК, 133 Т и њега региструјемо само у *Поменику манастира Крке* и *манастира Св. Тројице*. С. Пујић сматра да су икавски ликови искључиво везани за католичку антропониимику (Пујић, нав. дело: 98).

Оригинални лик *Стефан* 6 СТ, 54' Д, 4 К, 2 6 КК јавља се у сва четири поменика и представља, заправо, и најчешћи облик овога антропонима.

Дакле, деривати антропонима *Стефан* на проучаваним подручјима на основу поменичких књига имају мноштво варијација, које одражавају на неким местима конфесионалну, на неким регионалну припадност, а можда и социјално порекло.

На основу овог прегледа антропонимских варијетета у вези с рефлексом *јайи*а може се закључити да је ова врста лексема најподложнија варијацијама у зависности од историјских, конфесионалних, регионалних и лингвистичких фактора. Те варијације најбоље одражавају верску и дијалекатску хетерогеност становништва на проучаваним просторима (екавски, ијекавски и икавски) што није случај, или није бар у тако изразитој мери, с осталим језичким варијацијама на овом језичком подручју. Иако се гласовне законитости карактеристичне за народне говоре одражавају и на антропониме, ипак су оне и знатно ограничене ванлингвистичким факторима. Наиме, проучавани поменици одсликали су своја наречја, дијалекте, а најшароликије стање пружио је *Поменик ман. Крке*.

Једно је сигурно – и поменичке књиге, осим што одсликавају различите дијалекте с територија с којих потичу, што је наша грађа и потврдила, у исто време представљају и добре чуваре српског народног језика, или бар његове наносе у њима.

НЕКОТОРЫЕ ДИАЛЕКТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ЧЕТЫРЕХ СТАРЫХ СЕРБСКИХ СИНОДИКАХ

ДРАГАНА НОВАКОВ

В работе делается попытка установить, насколько отражены в древних сербских памятниках языковые инновации (народные черты) вообще, и рефлексы гласного ять в частности. Анализ охватывает материал четырёх рукописных книг из различных областей, на которые распространялось влияние Сербской православной церкви: *Синодик Крушедольского монастыря* (XVI–XVII в.), *Синодик монастыря Св. Троицы* (XVI в.), *Синодик Дечанского монастыря* (1595–1938) и *Синодик Кркского монастыря* (XVIII–XIX в.).

Ключевые слова: сербский народный язык, синодики, антропонимы, ять, екавизм, иекавизм, икавизм

ЛИТЕРАТУРА

- Вукашиновић 2008: В. Вукашиновић, *Српска барокна теологија*, Београд. Краљево. Нови Сад.
- Вуковић: Ј. Вуковић, *Говор Пиве и Дробња*, Јужнословенски филолог XVII (1938–1939) 1–114.
- Грковић 1983: М. Грковић, *Имена у дечанским хрисовуљама*, Нови Сад.
- Давидов 1994: Д. Давидов, *Парусија*, Београд (Просвета).
- Даниловић 1994: Д. Даниловић, *Сѣтари српски ѿменици*, Магистарски рад одбрањен 1994. на Филозофском факултету у Београду, Универзитетска библиотека, РМ 1934.
- Даниловић 1999: Д. Даниловић, *Поменици*, Лексикон српског средњег века, Београд, 551.
- Јаковљевић-Исаиловић 2013: А. Јаковљевић, Н. Исаиловић, *Попис нахије Пејрово ѿље из 1574. године*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије. Књига I, Београд, 255–290.
- ЈАЗУ 1880–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Јовановић–Катић–Јаковљевић 2012: Г. Јовановић, Т. Катић, А. Јаковљевић, *Поређење хришћанских и словенских имена у дечанској области на основу турског пописа из 1485. године и дечанских хрисовуља*, Дечани у светлу археографских истраживања. Зборник радова, Београд, 267–284.
- Miklosich 1963: F. Von Miklosich, *Lexikon paleoslovenico-graeco-latinum. Emendatum auctum*, Wien (Scientia Verlag Aalen).
- Младеновић 1971: А. Младеновић, *Графијске, ѿравојисне и језичке одлике ѿвеле краља Радослава, ѿсане у Дубровнику 1234. године*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. тридесет седма, свеска 3–4, Београд, 190–207.
- Младеновић 2008: А. Младеновић, *Екавизам – ѿтрадиционална особина српског књижевног језика*, Историја српског језика. Одабрани радови, Београд (Чигоја штампа), 147–152.
- Младеновић 1996: А. Младеновић, *Екавизам наших сѣтарих ѿѿамѿаних књѿи*, Посебан отисак из Зборника радова са научног скупа Пет вјекова Октоиха – прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, Одбор за обиљежавање 500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу, ЦАНУи САНУ; Научни скупови књига 37, Подгорица, 49–57.
- Новаков 2009: Д. Новаков, *Филолошка и ономастичка анализа Поменика манастира Крушедола (XVI век)*, Филолошки факултет, Београд (рукопис докторске дисертације).
- Pujić 1974: S. Pujić, *Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi*, Prilozi i građa za standardizaciju bosansko-

hercegovačkog ijekavskog izgovora: Institut za jezik i književnost u Sarajevu. Odeljenje za jezik. Radovi I, Sarajevo.

Rječnik JAZU – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb (Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti), 1880–1882–1976, I–XXIII.

Станић: М. Станић, *Говор њемеца Ускока у Црној Гори*, Гласник САНУ V, СБ. 2, 325–331.

Фундулис 2004: Ј. Фундулис, *Литература I. Увод у свето бојослужење*, Краљево.

Чигоја 2001: Б. Чигоја, *Језик Павла Пайића, досанског фрањевца из прве половине XVII века*, Београд.

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ ШТАМПАРСТВА ДИМИТРИЈА ЉУБАВИЋА.
ИЗДАЊА АПОСТОЛА ИЗ 1547. ГОДИНЕ У СВЕТАУ ПРИМЕРАКА
ИЗ БИБЛИОТЕКЕ МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ*

Апстракт: На основу добро очуваних примерака *Апостола* Димитрија Љубавића из 1547. године, који се чувају у Библиотеци манастира Хиландара, у раду је потврђено сазнање, познато у научној литератури, да постоје два издања – једно штампано за угро-влашког војводу Мирчу, а друго за молдавског војводу Илијашка. Поред тога, упоредном типографском и морфолошким анализом установљено је и да се њихове међусобне разлике огледају само у другачијем садржају колофона и графичкој опреми првог кватерниона, док је остали део књижног блока *Апостола* штампан у исто време, истим слогом.

Кључне речи: Димитрије Љубавић, *Апостол*, стара штампана књига, старо румунско штампарство, богослужбене књиге, издаваштво, колофон, манастир Хиландар, Трговиште, Влашка, Молдавија

У Библиотеци манастира Хиландара чувају се четири примерка *Апостола* из 1547. године (бр. 17, бр. 18, бр. 19. и бр. 20), издања Димитрија Љубавића, унука Божидара Горажданина, оснивача Горажданске штампарије. Они су већ одавно познати научној јавности, јер су описани и каталошки обрађени најпре у књизи Саве Хиландарца *Rukopisy a starotisky Chilendarske*¹ а потом и у делу о старим штампаним књигама у оквиру *Каталога ћирилских рукописа манастира Хиландара*, чији је

* Мирослав А. Лазич, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, miroslav.lazic@nb.rs

Рад је настао на основу теренских археографских истраживања, спроведених током лета 2014. године, када је започет пројекат конзервације библиотечког и архивског фонда манастира Хиландара. Приликом истраживања, значајну стручну помоћ ми је пружио колега из Одељења за археографију Владан Тријић, коме срдечно захваљујем.

¹ Sava Chilandares 1896, 84.

аутор Дејан Медаковић.² Оно што збуњује јесте неусаглашеност и недударност археографских описа ова два Каталога. По Сави Хиландарцу ова издања се међусобно разликују, и он наводи да је једно објављено за време „благовернаго іо, мирча воеводе и господарь вьсои земли оутровлахи синь предобраго и великаго радьла воеводи“ (Ћ. 14, Ћ. 15), а друго „повелѣніем господара іо илиашко војводи и матерьи его госпожде еленыи“ (Ћ. 16, Ћ. 17).³ За разлику од њега, Дејан Медаковић не учава ове разлике и за сва четири примерка каже да су одштампана у „штампарији Димитрија Логотета, уз помоћ ученика Опра и Петра, за владе Јована Мирче“.⁴ Због чега је Медаковић превидео разлике међу овим издањима *Айосѣола*, није сасвим јасно, иако му је, свакако, било познато да су оне постојале, што помиње и у својој књизи *Графика српских шtamпаних књиѣ*.⁵ Поред тога, у румунској историографији је било познато да је Димитрије Љубавић одштампао два издања – једно за угро-влашког, а друго за молдавског војводу.⁶ Тако су већ у првом тому *Библиоѣрафије сѣаре румунске књиѣ*⁷, користећи Шафарикове, Каратајевљеве и Пикоове белешке, румунски библиографи реконструисали текст колофона издања које је објављено за време самодржавног угровлашког господара војводе Мирче.⁸ Добивши у међувремену обавештење о примерку *Айосѣола* из Српске краљевске академије, које је садржавало и грб Молдавије са именом војводе Илијашка, и користећи *Сѣисак рукойиѣ* и *сѣарих шtamпаних књиѣ* Саве Хиландарца, румунски библиографи су установили да се заправо ради о два издања, од којих је једно било посвећено угро-влашком војводи Мирчи, а друго молдавском војводи Илијашку и његовој мајци Јелени. Будући да је већ био урађен прелом књиге, исправке су штампали на крају првог тома *Библиоѣрафије*, репродукујући истовремено и страну са правоугаоном заставицом на којој је приказан грб Молдавије.⁹

² Медаковић 1978, 279–280.

³ Sava Chilandarec 1896, 84.

⁴ Медаковић 1978, 279–280.

⁵ Медаковић 1958, 175.

⁶ О издањима *Айосѣола* из 1547. године у румунској историографији: Олар 1988, 40–41; Олар 1992, 116–120.

⁷ *Bibliografia românească veche* 1903, 29–31, 514–516.

⁸ *Bibliografia românească veche* 1903, 29–31, 514–516.

⁹ *Bibliografia românească veche* 1903, 514–516. Овде је штампан и текст колофона примерка из Српске краљевске академије, бр. 78, који је, у ствари, припадао издању штампаном за војводу Мирчу.

*

Ајосѿоли Димитрија Љубавића из 1547. године по саставу су праксапостоли који садрже *Дела ајосѿолска* и посланице у канонском поретку, као и *Правила за чиѿање Ајосѿола*, антифоне и друге уобичајене додатке.¹⁰ То су књиге мањег формата (4°), чији се књижни блок састоји од 34 свешчице и укупно 268 листова (I + 267), од којих је први празан лист прве свешчице имао улогу подставног листа (Таб. 1). Свешчице су кватерниони, изузев последње која је бинион. Сигнирани су први и последњи лист сваког кватерниона, док су први и последњи листови биниона обележени речју пол, чиме је означена половина кватерниона. Првих деветнаест кватерниона и бинион обележени су малим ћирилским словима одговарајућих бројних вредности, остале свешчице великим, док је сигнатура кватерниона лѿ штампана црвеном бојом. Текст, као и елементи ликовно-графичког украса *Ајосѿола*,¹¹ штампани су комбинацијом црвене и црне боје,¹² што је била уобичајена графичка рубрикација текста, како рукописних, тако и штампаних богослужбених књига.¹³

Примерци *Ајосѿола* Димитрија Љубавића из Библиотеке манастира Хиландара, изузев бр. 18, где недостаје већи број листова,¹⁴ готово у потпуности су очувани. Поред релативно добро очуваног примерка бр. 19,¹⁵ међу њима треба издвојити бр. 17, коме једино недостаје први празан лист прве свешчице који је имао функцију подставног

¹⁰ Олар 1992, 116.

¹¹ Од елемената ликовно-графичког украса, поред поменутих заставица, заступљени су и уоквирени преплетни иницијали, наслови у виду лигатурног украсног писма, као и витичасти иницијали.

¹² Уп. Олар 1992, 116.

¹³ О природи односа рукописне и штампане књиге: Лазић 2014, 25–29.

¹⁴ Папир, л. 238, димензије: 195 × 140 мм. Примерак је непотпун, а изгубљени листови штампаног дела књижног блока замењени су рукописним додацима (уп. Медаковић 1978, 280). Од листова недостају: први празан лист првог кватерниона (I), пети лист треће свешчице (20), седма свешчица садржи само први лист (47), цела осма свешчица, први лист у деветој свешчици (64), први лист у тринаестој свешчици (96), трећи лист у седамнаестој свешчици (130), последња три листа у двадесет другој свешчици, првих шест листова у двадесет трећој свешчици, листови 6. и 7. у двадесет седмој свешчици. Поред тога, код последња два листа четврте свешчице поцепана је спољна половина листа (л. 29, 30), док на првом листу пете свешчице недостаје спољна половина листа (31).

¹⁵ Папир, л. I + 266 + 1, димензије: 220 × 142 мм. У осмом кватерниону табак је погрешно пресавијен, због чега је приликом повеза поремећен распоред страница у свешчици. У 31. кватерниону поновљена је фолијација (246), па је сматрано да књига

СВ. 1 (ā)	л. (I), 1–7	СВ. 18 (ñ)	л. 136–143
СВ. 2 (ē)	л. 8–15	СВ. 19 (ō)	л. 144–151
СВ. 3 (ī)	л. 16–23	СВ. 20 (ū)	л. 152–159
СВ. 4 (ā)	л. 24–31	СВ. 21 (ā)	л. 160–167
СВ. 5 (ē)	л. 32–39	СВ. 22 (ē)	л. 168–175
СВ. 6 (ī)	л. 40–47	СВ. 23 (ī)	л. 176–183
СВ. 7 (ī)	л. 48–55	СВ. 24 (ī)	л. 184–191
СВ. 8 (ñ)	л. 56–63	СВ. 25 (ñ)	л. 192–199
СВ. 9 (ō)	л. 64–71	СВ. 26 (ō)	л. 200–207
СВ. 10 (ū)	л. 72–79	СВ. 27 (ū)	л. 208–215
СВ. 11 (ā)	л. 80–87	СВ. 28 (ā)	л. 216–223
СВ. 12 (ē)	л. 88–95	СВ. 29 (ē)	л. 224–231
СВ. 13 (ī)	л. 96–103	СВ. 30 (ī)	л. 232–239
СВ. 14 (ā)	л. 104–111	СВ. 31 (ā)	л. 240–247
СВ. 15 (ē)	л. 112–119	СВ. 32 (ē)	л. 248–255
СВ. 16 (ī)	л. 120–127	СВ. 33 (ī)	л. 256–263
СВ. 17 (ī)	л. 128–135	СВ. 34 (pol)	л. 264–267

Таб. 1. Стање свешчица идеалног примерка

листа.¹⁶ Овај лист је сачуван у примерку бр. 20,¹⁷ као и остали део првог кватерниона, тако да на основу њих није било тешко извршити прецизну реконструкцију једног и другог издања.

има један лист мање (265): Уп. Медаковић 1978, 280. Књига је непотпуна, будући да на л. 147 недостају спољна и доња маргина, као и први лист 30. свешчице (л. 232).
¹⁶ Папир, л. 267 (поновљена фолијација на л. 129, због чега је било погрешно наведено да књига садржи 266 листова: Уп. Медаковић 1978, 279), димензије: 215 × 157 мм. У првом кватерниону недостаје први празан лист (л. I), који је имао улогу подставног листа. На задњим корицама недостаје подставни лист.
¹⁷ Папир, л. I + 266 + 1, димензије: 215 × 153 мм. Књига је непотпуна јер у последњем биниону недостаје четврти лист (л. 267). Први лист првог кватерниона има улогу подставног листа предњих корица, док је на задњим посебно уметнут и не припада последњој свешчици књижног блока.

На основу пажљиве упоредне типографске и морфолошке анализе хиландарских примерака, може се установити да разлике међу издањима *Ајосѿола* постоје само у другачијем садржају колофона и графичкој опреми прве свештице. Остали део књижног блока оба издања штампан је истим слогом, што потврђује и исти датум, наведен у предговору и једног и другог издања. Књижни блок *Ајосѿола* штампан је истовремено, што је изискивало и знатно мање трошкове рада, с тим што је повезан у виду два посебна издања.

Иако почињу идентичном реторичком формулацијом, која се у знатној мери ослања на цетињска издања,¹⁸ можемо констатовати да се, у погледу структуре, предговори *Ајосѿола* у извесној мери разликују. Штампано ћирилским писмом на старословенском језику српске редакције, у средишњем делу текста првог предговора, где су изнети основни библиографски подаци о издавачима и штампарима,¹⁹ наведено да је ова „божанствена књига“ названа „пракси“ штампана за време „бл(а)говѣрнаго ѿ б(о)гѡмъ рханимаго (sic!) • ѿ сѧмѡдрѣжавнаго ѿ ѿ мирѣа воѣводе ѿ г(о)спѡдаръ вѣсѡнъ зѣмљн ѡгъровлахнѣскоѣ ѿ подѣнаѣѡ • с(н)нѣ великаго • ѿ прѣдѡбраго • радѣла воѣводѣ“.²⁰ За разлику од војводе Мирче, за чије власти је штампана књига, у тексту другог предговора посебно је наглашена улога војводе Илијашка, који се заједно са својом мајком Јеленом потписује и као непосредни покровитељ издања.²¹ Понављајући познату фразу из колофона штампаних књига о жељи да цркве испуни светим књигама, у славу речи Божије и на корист оних који читају, војвода Илијашко у првом лицу јединине истиче:

Сѣгѡ радѣн ѿ ѧзѣ въ х(рист)ѧ бл(о)га благовѣрных ѿ б(о)гѡмъ хранимын • ѿ сѧмѡдрѣжавнын, г(о)спѡдаръ • вѣсѡнъ зѣмљн ѿ ѿбѡдаѣскоѣ, ѿ ѿ(ан) ѿлѣпѣшко воѣвода, ѿ ѿ(а)тын ѿго бл(а)

¹⁸ Готово идентично почиње и предговор Октоиха првогласника, штампаног на Цетињу 1494. године: Поњеже ва Тројици поклањајѣми Бог благоизволи исплнити своју цржав различними књигама... Октоих 1494. (према: Синдик 1996, 15). За функционалне и стилске одлике предговора и говора: Ђрковић-Мејѡор 2012, 27–36. О књижевним одликама записа из колофона: Синдик 1986, 117–130; Синдик 1994, 49–56.

¹⁹ О анализи структуре колофона и библиографским подацима о издавачима и штампарима: Синдик 1985, 14–16.

²⁰ *Ајосѿол* 1547, л. 1а.

²¹ О питању ауторства записа у колофонима на примеру цетињских издања: Савић 2012, 159–179. О записима из колофона као смишљеним реторичким конструкцијама у служби владарске репрезентације: Лазић 2013, 50, 75.

гочѣстѣа г(о)спождѣ еленѣ деспотарнца' • н синовы ѿѣ • ѿ(ан) щѣфанѣ воѣводѣ, ѿ(ан) костантинѣ воѣводѣ с(н)новѣ покоинѣго петрѣ воѣводѣн • ѿмоу же боудѣн вѣтна памѣть...²²

Разлике се такође уочавају и у истицању улоге штампара Димитрија Љубавића у овом издавачком подухвату. Тако, у колофону издања намењеног војводи Мирчи, „Димитрије логофет, унук Божидаров“ понавља фразу о „умаљенију и светих и дожанствених књига“, и наглашава да је читав посао урадио уз помоћ ученика Опра и Петра:

Тѣм же ѿбо ѿзѣ грѣшнѣ • ѿ мѣнше въ чловецѣхъ • димитриѣ логофѣтъ вѣнѣкъ же Божидаровъ • видѣвше же ѿмалѣнѣ с(вѣ)тыхъ Н б(о)ж(е)ст(в)ѣннѣхъ кнѣги въжделѣхъ троудолубѣзнѣ • елико възмѣгохъ, оумомъ постѣгохъ б(о)гоу поспѣшествѣвѣю ми съписѣхъ ѿ съврѣшѣхъ д(о)ушѣполѣзные кнѣги сѣе празнѣ ѿже оубо д(о)ухомъ с(вѣ)тѣмъ • ап(о)с(то)лы наоучѣше н проповѣдаше, ѿ просѣаше • въсѣнъ въселѣнѣ концѣ зѣмљѣнѣ Троуднѣхъ се ѿ сѣмъ ѿ сѣ оученикѣнъ моимъ • ѿпрѣ н петръ...²³

У наставку текста, понављајући у највећој мери реторичку формулацију која се односи на грешке штампара настале приликом штампања, познату још из рукописне традиције, а непосредно преузету из колофона старијих штампаних издања,²⁴ Димитрије Љубавић, у својству аутора текста колофона, наставља:

Тѣм же моимъ се ѿ мѣнѣ дѣла се въсѣмъ, чѣтѣмъ ѿлѣнѣ прѣписѣвѣмъ • ѿше вѣдетѣ шѣо погрѣшено, ѿбѣе х(ристо)ве радѣ исправѣиѣте ѿ нас ѿ сѣмъ троуднѣхъ се бл(аго)сл(о)вѣте ѿ не клѣнѣте Понѣже не писа д(о)ухъ с(вѣ)тѣхъ нѣ а(н)гѣлѣ, на роука грѣшнѣ н вѣрѣннѣ • ѿ д(о)ухъ оуниѣнѣ ѿкааннѣнѣ ѿ грѣшнѣхъ.²⁵

За разлику од садржаја текста претходног предговора, где се као аутор јавља Димитрије Љубавић, који наводи да је књига штампана за време владавине војводе Мирче, у другом издању, у првом лицу јединине обраћа се сам војвода Илијашко. Уместо штампара, овде је он тај који, услед недостатка неопходних богослужбених књига и љубави према црквама, одлучује да штампа *Аѿосѿол*:

Възрѣвѣновахѣмъ поспѣшенѣмъ с(вѣ)т(а)го д(о)уха • ѿ ѿбѣвѣиѣ ѿже къ б(о)ж(е)ствѣнѣмъ, ѿ с(вѣ)тѣмъ црквамъ • видѣвѣши же ѿмалѣнѣ с(вѣ)тыхъ ѿ б(о)ж(е)ствѣнѣхъ кнѣгъ рѣхѣнѣмъ • ѿ раздранѣмъ ѿновѣрѣнѣмъ ѣзыкѣнъ написѣхомъ сѣо д(о)ушѣполѣзѣнѣмъ кнѣгъ

²² *Аѿосѿол* 1547а, л. 1а.

²³ *Аѿосѿол* 1547, л. 1б.

²⁴ О проблему грешке у колофонима: Лазић 2014, 28.

²⁵ *Аѿосѿол* 1547, л. 1б.

г(агол)ѣм пражѣ • ѣже оубо д(оу)хом с(вѣ)тым ап(о)с(то)лы наоучише њ проповѣдаше њ
ѡсповедаше ѡ просѣаше въселенѣ ѡ конце земльнѣ...²⁶

И један и други колофон завршавају се библиографским подацима и реченицом писаном тајнописом (нѣ злѣнѣтѣ звѣѣцѣннѣтѣ влѣсѣхѣтѣм), чији први део разрешен гласи: „В домех Димитровех...“²⁷ За разлику од предговора у којем је поменут војвода Мирча, где је као место издања наведено Трговиште, у издању штампаном „повељенијем“ господара Јоана Илијашка није наведен тај податак – по свему судећи због недостатка простора на страници. Оно што је, међутим, заједничко за оба издања *Аѡсѡло* јесте исти датум њиховог објављивања, према којем је књига одштампана 7055. од настанка света, а 1547. године од рођења Христа:

ѡ бытїа в лѣто, жѣе • ѡ рождѣства х(рист)а, тїсѣща • фѣѣз • крѣтѣ снѣз кѣ • лоуѣнь,
ѣ • злѣто чїсло, ф • ѡндїктїон, ѣ • фѣмелїе, ф • епѣфѣ, ѣ.²⁸

Као што је наведено у тајнописном запису, *Аѡсѡло* је штампан у дому Димитрија Љубавића, а као дан почетка штампања означен је 18. август, док је књига завршена 18. марта:

Почѣше се сѣ с(вѣ)тыѣ кнїгы пїсатї • ѡ(сѣ)ца ѡвгѣстѣ, ѡ, днѣ • ѡ сѣврѣшише се • ѡ(сѣ)
ца мартїа, ѡ, днѣ...²⁹

Поред садржаја предговора, прве свешчице *Аѡсѡло* разликују се и у појединим елементима ликовно-графичког украса, штампаног ксилографском техником. Ова разлика огледа се у другачије решеним заставицама на листовима 1а и 3а – испред колофона, односно *Дела аѡсѡлских* – док је на л. 2а она идентична у оба издања, изведена у виду преплета који формирају три концентрична круга. Иако је дрворезбарени клише, с којег је заставица отиснута, знатно невештије изрезан, као непосредни ликовни узор овом решењу послужила је заставица из *Служабника* Божицара Вуковића.³⁰ За разлику од издања урађеног по наруџбини војводе Илијашка, где се налази правоугаона застава са преплетом, штампана црвеном бојом, у издању намењеном

²⁶ *Аѡсѡло* 1547а, л. 1а.

²⁷ Стојановић 1902, 174.

²⁸ *Аѡсѡло* 1547, л. 1б; *Аѡсѡло* 1547а, л. 1б.

²⁹ *Аѡсѡло* 1547, л. 1б; *Аѡсѡло* 1547а, л. 1б.

³⁰ *Служабник* 1519, л. 3а.

војводи Мирчи, поновљена је она иста заставица која је штампана и у *Молишвенику* из 1545. године,³¹ а која се налази и на л. 241а оба издања *Ајосѿола*. Као и у *Молишвенику*, и у *Ајосѿолу* је ова заставица штампана црном бојом.

Оно што је у идејном и ликовно-графичком погледу свакако занимљивије јесте решење заставица на л. 3а, отиснутих непосредно изнад украсног лигатурног наслова. Њима је, вербално-визуелним језиком, исказана идеја владарског патронаштва. Обе су готово истога правоугаоног облика и заузимају нешто више од горње половине странице, али су у ликовном смислу потпуно другачије решене. У издању публикованом за војводу Мирчу, поновљена је заставица из *Молишвеника* који је Димитрије Љубавић штампао две године раније.³² Њено поље је испуњено преплетима који формирају четири концентрична круга, док је у њеном центру представљен венац од ловоровог лишћа, симбол победе, вечности и бесмртности, који уоквирује грб Влашке – врану с раширеним крилима и крстом у кљуну. Унутар бордуре испуњене црном бојом која уоквирује заставицу исписан је текст:

БѢ Х(РИСТ)А Б(ОГ)А БЛ(А)ГОВЕРНИ И Б(О)ГОМЪ ХРАНИМИН САМОДРЪЖАВНИ ЗЕМЛИ
ХГРОВАЛХІСКІЕ ІС(АН) МИРЧА БОЕВОДѢ ГОСПОДИНѢ.³³

За разлику од ликовно-графичког решења претходног издања, унутар преплета, формираног у виду двоструких концентричних кругова – на чијем врху је приказан стилизован крст – у центру друге заставице представљен је грб Молдавије у виду главе бика. На њеној бордури, у тексту, исписаном црном бојом, поновљена је иста формулација као у претходној, овог пута с пуном титулатуром молдавског војводе Илијашка:

БѢ Х(РИСТ)А Б(ОГ)А БЛ(А)ГОВЕРНИ И Б(О)ГОМЪ ХРАНИМИН САМОДРЪЖАВНИ ЗЕМЛИ
МОЛДОВСКОИ ІС(АН) ИЛИЈАШКО БОЕВОДА И Г(ОСПО)Д(И)НѢ.³⁴

Оваквим решењима, где је дошло до интегрисања визуелних симбола државности и текста с пуном владарском титулатуром у јединствену вербално-визуелну структуру заставице, исказана је сотириолошко-есхатолошка идеја о легитимним и „богомчуваним“

³¹ *Bibliografia românească veche* 1903, 29–31, 25, сл. 43.

³² *Bibliografia românească veche* 1903, 29–31, 24, сл. 42.

³³ *Ајосѿол* 1547, л. 3а.

³⁴ *Ајосѿол* 1547а, л. 3а.

хришћанским владарима Влашке и Молдавије, војводи Мирчи и војводи Илијашку, који својим ктиторским чином, као залогом будућег вечног живота, шире славу Божију и истину цркве.

*

Као што је већ наведено, у научној јавности је дуго било познато да је 1547. године Димитрије Љубавић штампао два издања *Ајосѿола*, намењена различитим наручиоцима – уgro-влашком војводи Мирчи и молдавском војводи Илијашку. И поред тога, у историографији биле су присутне и извесне нејасноће, које су најчешће произлазиле из непоуздане реконструкције издања извршене на основу некомплетних примерака, или из описа постојећих библиографија о њима.³⁵ Свакако, додатној забуни умногоме је допринело и стање примерка из Српске краљевске академије (Архив САНУ 78), где су у првој свешцици заједно повезани листови и једног и другог издања.³⁶ Захваљујући доброј очуваности примерака оба издања који се чувају у Библиотеци манастира Хиландара, извршена је прецизна реконструкција *Ајосѿола* Димитрија Љубавића из 1547. године, на основу које је установљено да се разлике међу њима огледају само у другачијем садржају и структури колофона, као и у појединим елементима ликовно-графичког украса првог кватерниона.

³⁵ Олар 1992, 116–120.

³⁶ За археографски опис примерка из Архива САНУ 78. в. Мано-Зиси 1984–1985, 313.

THE PRINTING ART OF DIMITRIJE LJUBAVIĆ AND THE ISSUES
OF THE APOSTLES (1547) IN LIGHT OF THE COPIES KEPT
AT THE HILANDAR LIBRARY: A CONTRIBUTION

MIROSLAV LAZIĆ

The Library of the Hilandar Monastery houses four copies of the *Apostles* dating from 1547 (Nos. 17, 18, 19, 20) published by Dimitrije Ljubavić, the grandson of Božidar Goraždanin, who founded the printing house at Goražde. These have been known in academic circles for a long time, as they have been described and cataloged first in the book *Rukopisy a starotisky Chilendarske* by Sava the Hilandarian and then in the *Catalog of Cyrillic Manuscripts of the Hilandar Monastery*, featuring catalog descriptions by Dejan Medaković. What is confusing, however, is that the archeographic descriptions in these two catalogs are inconsistent and incongruous with each other.

A comparative typographical and morphological analysis of the Hilandar copies of the *Apostles* has confirmed what scholars of historiography had already known: there were in fact two editions of Dimitrije Ljubavić's *Apostles*. This is evidenced by the inscriptions in the colophons and the headpieces with superscriptions and the coats of arms of Wallachia and Moldavia, stating that one of the editions had been printed for the Hungarian-Wallachian ruler Mircea, and the other for the Moldavian prince Iliáš. In addition, it has been established that the only differences are to be found in the colophon contents and structure and some elements of the graphic decorations, printed in the xylographic technique. The remaining parts of the book blocks of both issues were printed in the same type, which is also suggested by the same date in the preface of both issues.

Keywords: Dimitrije Ljubavić, *Apostles*, old printed books, old Romanian printing, liturgical books, publishing, colophon, Hilandar Monastery, Trgovište, Wallachia, Moldavia

Translated by Miljana Protić

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

- Айосѿол 1547:** Айосѿол (војвода Мирча), Трговиште, 1547.
Айосѿол 1547а: Айосѿол (војвода Илијашко), Трговиште, 1547.
Окѿоих ѿрвоѿласник 1494: Окѿоих ѿрвоѿласник, Цетиње, завршено 4. јануара 1494.
Служабник 1519: Служабник, Венеција, 7. јула 1519.

ЛИТЕРАТУРА

- Bibliografija 1903:** *Bibliografija românească vechе 1508–1830*, I, pr. I. Bianu, N. Hodoș, București 1903.
- Грковић-Мејдор 2012:** J. Грковић-Мејдор, *Функционалност илске одлике иредјовора и ијовора из шћамјарија Ђурђа Црнојевића и Божидара Вуковића*, Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас, Никшић 2012, 27–36.
- Лазић 2013:** М. Лазић, *Између ијириотизма, ибожности и ијрјовине: мојиви издвачке делатности Божидара Вуковића*, Археографски прилози 35 (2013) 49–101.
- Лазић 2013:** М. Лазић, *Издања Цейињске шћамјарије: између итрадиције и иновације, функције и форме*, каталог изложбе: Између традиције и иновације. 520 година од прве ћирилске књиге штампане на српскословенском језику, Београд 2014, 25–36.
- Мано-Зиси 1984–1985:** К. Мано-Зиси, *Сћаре ћириличке шћамјане књије у Архиву Српске академије наука и уметности*, Археографски прилози 6–7 (1984–1985) 291–333.
- Медаковић 1958:** Д. Медаковић, *Графика српских шћамјаних књија*, Београд 1958.
- Медаковић 1978:** Д. Медаковић, *Сћаре шћамјане књије манасћира Хиландара*, у: Д. Богдановић, *Кайалоћ ћирилских рукојиса манасћира Хиландара*, Београд 1978, 277–288.
- Олар 1988:** К. Олар, *Бидлиојрафија сћарих румунских књија и Иван Прокофјевич Карашајев*, Сусрети бидлиографа '86–'87 (1988) 37–47.
- Олар 1992:** К. Олар, *Шћамјарија Димширија Љубавића из Трјовишћја у румунској исијориојрафији*, Годишњак Бидлиотеке матице српске за 1991 (1992) 109–122.
- Sava Chilandarec 1896:** Sava Chilandarec, *Rukopisy a starotisky Chilendarske*, V Praze 1896.

Савић 2012: В. Савић, *Зайиси шћамйара свешћеномонаха Макарија. Језик, йисмо и йравойис*, Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас, Никшић 2012, 159–179.

Синдик 1985: Н. Синдик, *Предјовори и йојовори као извори за исћорију сћаре срјске шћамйане књије*, Сусрети библиографа '84 (1985) 12–16.

Синдик 1986: Н. Р. Синдик, *Књижевне одлике йредјовора и йојовора у издањима Божидара Вуковића*, Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина, Титоград 1986, 117–130.

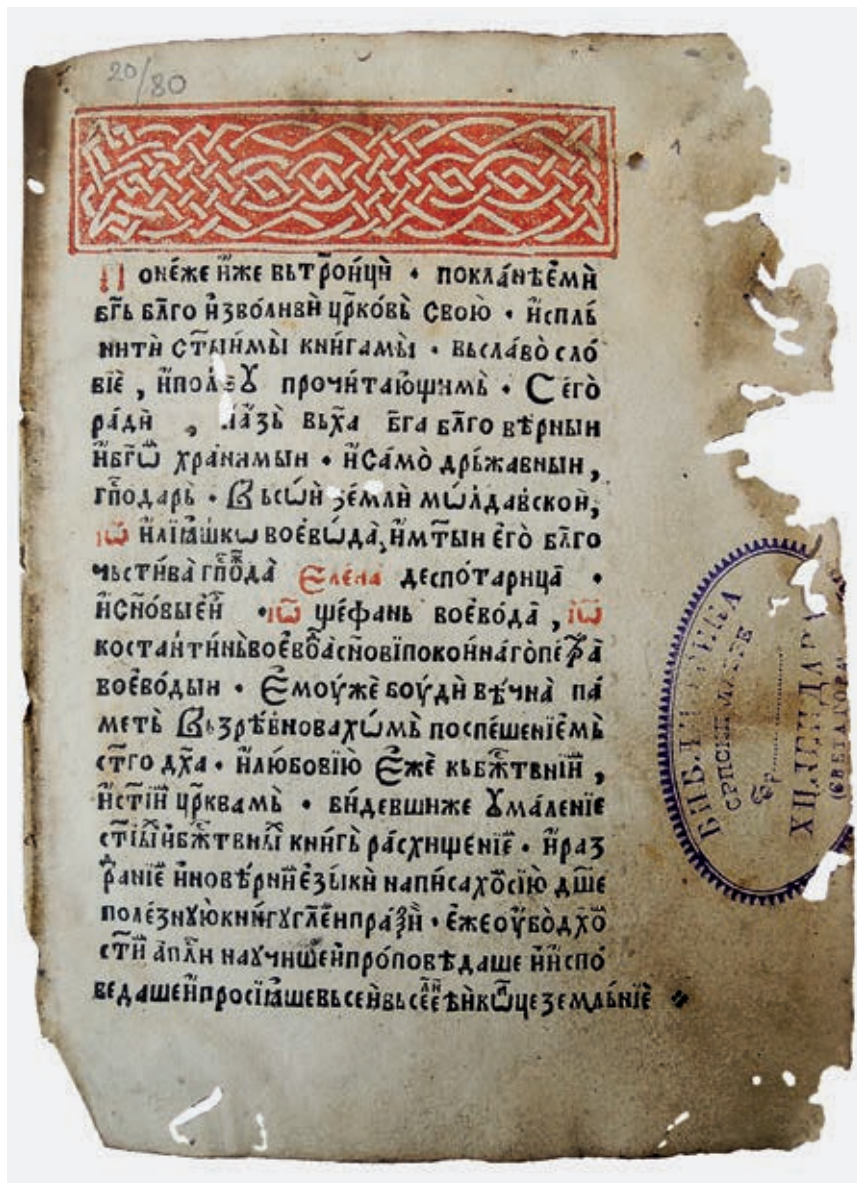
Синдик 1994: Н. Р. Синдик, *Значај сћарих йредјовора и йојовора за књижевну исћорију, Црнојевића шћамйарија и сћаро шћамйарсйво*, Подгорица 1994, 49–56.

Синдик 1996: Н. Синдик, *Издавачи, шћамйари, йрейисивачи*, Цетиње 1996.

Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Сћари срјски зайиси и наййиси*, I, Београд 1902.

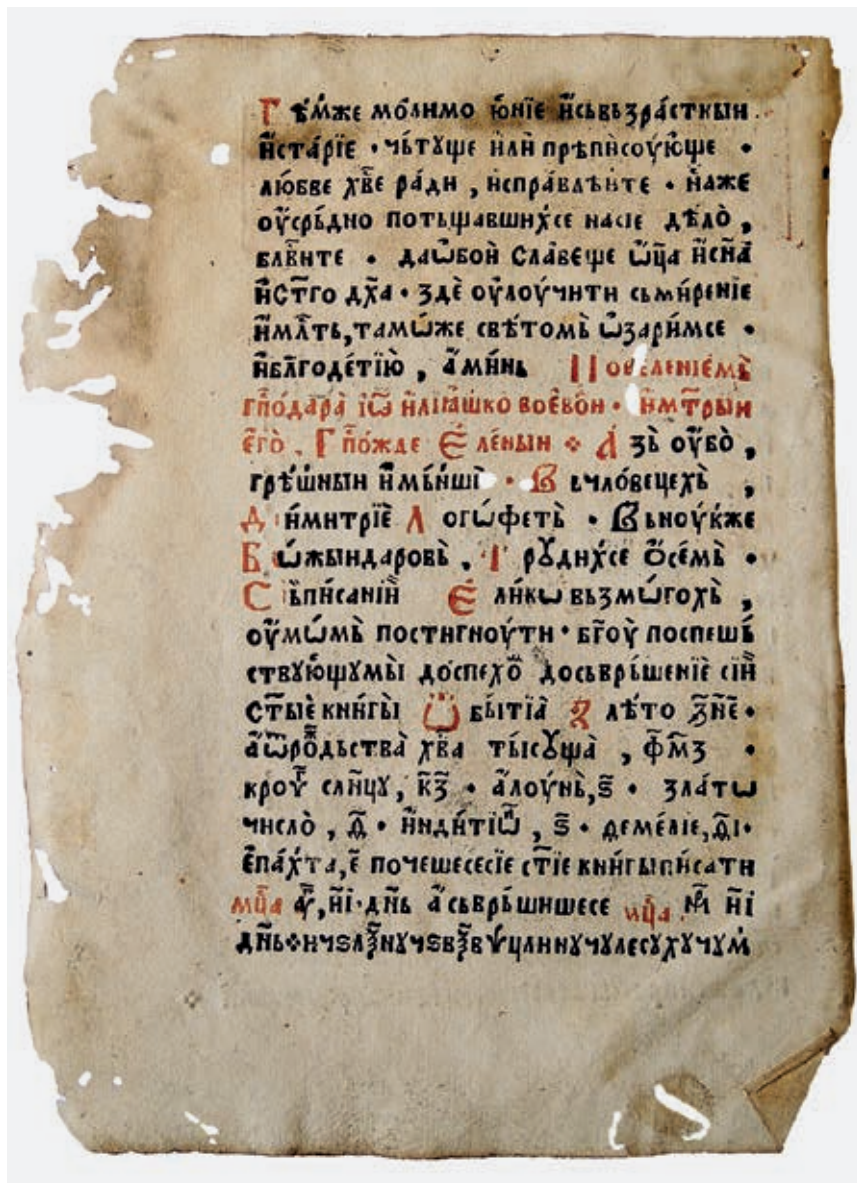
Сл. 1. *Ајосѿол*, 1547, бр. 17

Сл. 1. *Айосѣол*, 1547, бр. 20, л. 1а

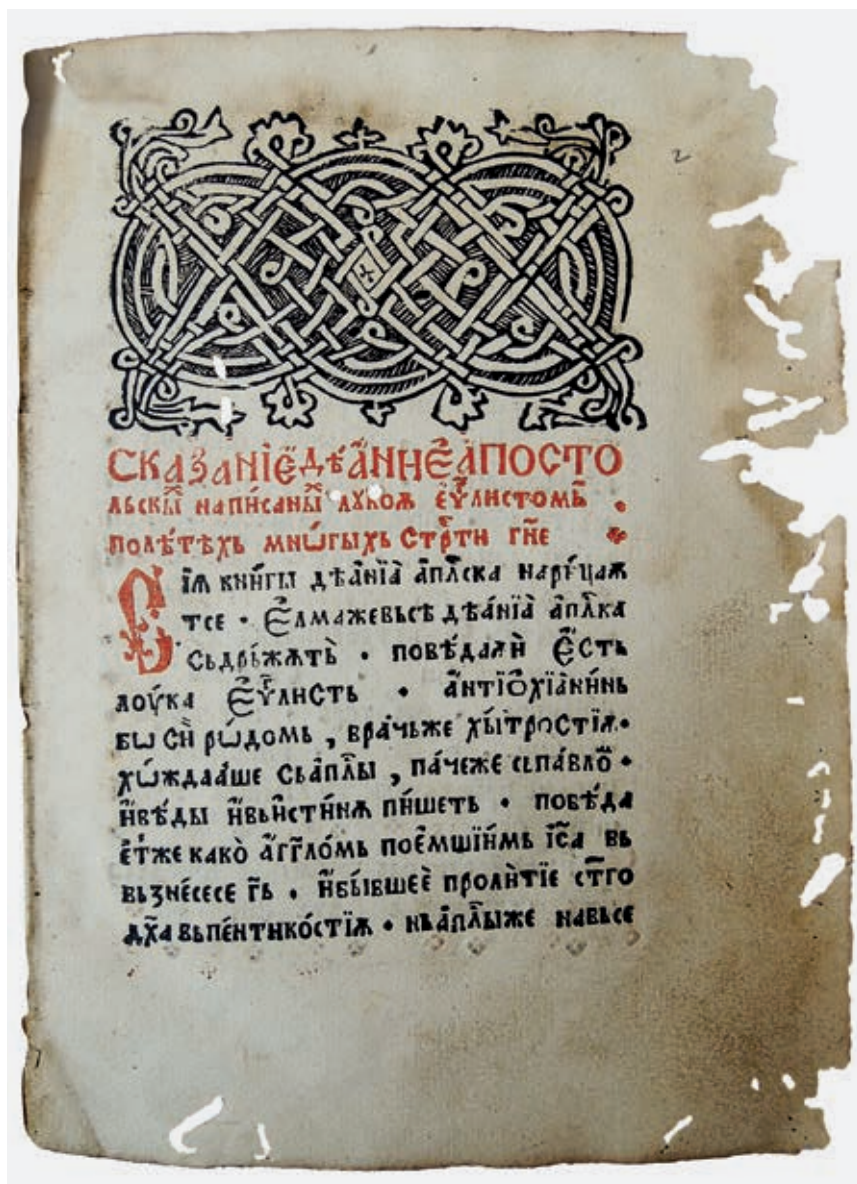
Сл. 1. *Аѵосѳол*, 1547, бр. 17, л. 1б

Сл. 1. Айостол, 1547, бр. 20, л. 1б

Сл. 1. Аѵсѳол, 1547, др. 17, л. 2а

Сл. 1. Аѳосѳол, 1547, бр. 17, л. 3а

Сл. 1. Айосѣол, 1547, бр. 20, л. 3а

КАНОНИК МСПЦ 321 И АКАТИСТНИК БМС РР I 16: ГОРУЋИ ГРМ КАО ПРЕПЛЕТ

БРАНИСЛАВ ЦВЕТКОВИЋ*

Айспракѝ: Предмет чланка су две готово идентичне минијатуре у *Канонику* бр. 321 из Музеја Српске православне цркве у Београду и у *Акаѝистѝнику* РР I 16 из Библиотеке Матице српске у Новом Саду, на којима је у оквиру застављеног поља и испред ниског дрвета приказана мушка фигура с ореолом, без пратећег натписа. Аутор идентификује фигуру као пророка Мојсија пред неопалимом купином, за шта, уз типологију и иконографске особености, потврду налази у првим редовима текста у оба кодекса. Потражене су аналогije за овај необичан приказ горућег грма, као и разлози настанка, у овом тренутку јединственог иконографског решења.

Кључне речи: рукописна илуминација, орнамент, преплет, лавиринт, Мојсије, горући грм

Једним делом због секундарне улоге у односу на фигурацију, а другим због аутономног статуса блиског симболима, орнамент стоји сасвим издвојено у односу на традиционалне теме у историографији. Стога се може стећи утисак да је као предмет проучавања неравномерно и неједнако заступљен. Ипак, имајући у виду све разлике и специфичности појединих научних школа и регионалних центара, и ова је грађа систематски изучавана, о чему сведоче корпуси, многобројна поглавља у монографијама, низ расправа, а у новије време и научни скупови посвећени теми орнамента. Појачано занимање у последњих

* Бранислав Ј. Цветковић, Уметничко одељење, Завичајни музеј, Јагодина, bracet@gmail.com

Рад је настао у оквиру подтеме *Између традиције, религије и политице: улози слике и речи у јошном средњем веку*, научно-истраживачког пројекта Балканолошког института САНУ *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура*, бр. 177003, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

двадесетак година за ову специфичну област, последица је утицаја значајних промена у савременој медијевистици, због чега се одговори на многа питања данас темеље на методолошки и теоријски новим приступима који омогућавају одговарајућа, прецизнија тумачења изворне грађе.¹

Резултати новијих истраживања пружају, стога, нешто јаснију представу о месту орнамента у традиционалним културама с доминантним сакралним погледом на свет, нужно испуњеним наслагама сујеверица и магијског. Због врло израженог семантичког потенцијала, може се рећи да је на дијахронијском плану орнамент суштински везан за означавање светости и/или дочаравање присуства божанског. Некадашњи приступи засновани само на дескрипцији, одређивању типологије и оцењивању украса у категоријама естетског, измењени су утолико што истраживачи данас, уз појачану аналитичност, трагају за потпуним контекстом. Па ипак, и при покушајима стварања општијих теорија, каква је она Гомбрихова, посвећена ширим основама феномена,² реакција научне јавности била је различита.³ Овој историји орнамента, амбициозно замишљеној као студији свеприсутности уређених структура у свим видовима човекових делатности, упућене су критике убрзо по објављивању.⁴ На њих је Е. Гомбрих спремно одговорио.⁵ Упркос неједнакој рецепцији, реч је, ипак, о крупном научном искораку према свеобухватном сагледавању орнамента као особеног сегмента стваралаштва којим човек истовремено реагује на свет око себе и тумачи га, и који открива његову сталну заокупљеност како космичким, тако и овоземаљским питањима. Ослонац аутора на методологију егзактних наука јесте битна одлика овог Гомбриховог, по општој оцени, најоригиналнијег дела које је и касније трпело, можда ипак, престрогу критику.⁶

Својеврсну паралелу, такође утемељену на егзактним научним дисциплинама, у домаћој средини представљају истраживања Слави-ка Јаблана,⁷ а на основама семиотике значењем орнамента дуже време

¹ За карактеристичан пример, в. Belting 1994.

² Gombrich 1979a.

³ О научном доприносу Ернста Гомбриха, в. Fabbri 2011.

⁴ Zerner 1979.

⁵ Gombrich 1979b.

⁶ Уп. Sparshott 1981.

⁷ Jablan 1995.

бави се и Вера М. Привалова.⁸ Пошто су кључне одлике орнамента ред и хармонија, супротне начелу хаоса, закључак тих истраживања своди се на то да су декоративне структуре, математички и визуелно савршен ликовни израз, коришћене од древних времена и у различитим видовима за означавање сакралног и артикулацију магијског. У том смислу, значајне помаке у разумевању орнамента као једног универзалног кодног система у оквиру историје уметности, доносе радови Џејмса Трилинга,⁹ и Олега Грабара о украсу у исламској култури.¹⁰ Поред ових темељних студија, веома је важан и низ чланака у којима се разматра појам орнамента, питање његовог одређења, те етимолошка слојевитост термина у различитим језицима, чему раније није обраћана дужна пажња.¹¹

Овај библиографски увод није замишљен да буде исцрпан преглед литературе о орнаменту у уметности, већ да укаже на пространа истраживања теме у многим срединама и подсети на важније корпуре,¹² прегледе,¹³ приручнике,¹⁴ као и на то да је у оквиру посебних издања и периодике већи простор поклањан тој врсти грађе.¹⁵ Пажња истраживача обично је посвећена раскошном украсу у рукописима,¹⁶ само понекад испитивању порекла мотива,¹⁷ сасвим ретко функцији украса,¹⁸ симболици орнамената праћених натписима,¹⁹ те изналажењу оних неуочених.²⁰ Најзначајнији резултати остварени су, свакако, у проучавању орнамента у контексту, на пример, на оковима икона,²¹

⁸ Из њене обимне библиографије, на пример, уп. Привалова 2010; Привалова 2014.

⁹ Trilling 1993; Trilling 2001; Trilling 2003.

¹⁰ Grabar 1992; Grabar 1996.

¹¹ Trilling 1993; Коцева 1998; Grabar 2010; Bonne et al. 2010.

¹² Stasoff 1887; Frantz 1934; Мошин 1956; Мошин 1957; Јанц 1961; Βαμπούλης 1977; Roshkovska – Mavrodinova 1985; Mavrodinova 1995.

¹³ Lepage 1972; Јанц 1977; Суботић 1977; Грозданов 1988.

¹⁴ Jones 1856; Valentine 1965; Brett 1992.

¹⁵ Lepage 1967; Марјановић 1995; Нитић 1995; Габелић 1998, 138–144, 211–212; Габелић 2008, 189–197; Орловић 2009.

¹⁶ На пример, в. Lepage 1969; Харисијадис 1972; Buchthal 1983; Максимовић 1983; Nelson 1988.

¹⁷ Бабић 1995; Поповић 2005; Пејић 2009, 72–73, сл. 47–48.

¹⁸ Lazaris 2010.

¹⁹ Kessler 2000.

²⁰ Minić – Vukadin 2007, 22–25, сл. 10–11; Цветковић 2009а; Цветковић 2009б.

²¹ Grabar 1975; Стерлигова 1996; Durrand 2004.

украшеним вратима црква²², завесица сликаних у соклу,²³ као и на реликвијарима, односно, кивотима.²⁴ У новије време дошло се до нових, важних резултата и у испитивању семантике фасадног украса,²⁵ а такође су подстицајни и резултати анализе симболизма самог материјала у градитељству.²⁶

Посебну пажњу истраживачи обраћају на преплет који је имао широку примену у декоративним системима, као и многоструке варијетете. Студија Џ. Трилинга о распрострањености, пореклу и функцији преплета, један је од најзначајнијих доприноса познавању, не само ове врсте украса, већ орнамента уопште.²⁷ С обзиром на то да је преплет нарочито негован у одређеним периодима и културама, каква је уз исламску и хиберносаксонска, посебне студије постоје о конкретним видовима ове грађе.²⁸ О стварном месту које орнамент овог типа има и о његовој семантичкој вредности, веома добро сведоче монументални примери, попут подних мозаика Вестминстерске опатије.²⁹ Сложене симболичке целине на фасадама, као и у рукописима, спојене с преплетним схемама, такође су биле предмет аналитичких студија.³⁰ С друге стране, преплет, као космички симбол, среће се и као непосредан илустративни инструмент или директан пратилац дискурзивног садржаја.³¹ Улога орнамента на текстилу и костиму, стварном и представљеном, веома је важно поље семантичке употребе украса,³² а о све већем броју истраживача теме говоре научни скупови, посебно они посвећени орнаменту у старијој уметности,³³ те недавно одржане изложбе у Београду и Паризу.³⁴

²² Гергова 1992.

²³ Орлова 2004; Цветковић 2005, 100–104; Лидов 2009; Пејић 2009, 68, сл. 44.

²⁴ Поповић 2008б; Роровић 2012.

²⁵ Стевовић 2006а; Чанак-Медић 2006; Стевовић 2006б; Пејић 2009, 54–57, сл. 31, 32; Цветковић 2010; Ćurčić 2012; Stevović 2012; Ćirić 2012; Ćirić 2013; Ćirić 2014.

²⁶ На пример, в. Barry 2007.

²⁷ Trilling 1995.

²⁸ На пример, Bonne 1996; Budny 2001.

²⁹ Уп. Wander 1978; Grant – Mortimer 2002; Tatton-Brown 2007.

³⁰ Магловски 1982; Магловски 1998; Магловски 2006.

³¹ Цветковић 2012.

³² Bartholeyns 2008; Поповић 2008а; Cvetković 2011; Woodfin 2012; Pedone – Cantone 2013.

³³ Colloque 1997; Саминский 2007; Саминский 2013.

³⁴ Миловановић 2013; Decrossas – Fléjou 2014.

Редови што следе посвећени су специфичном месту који је дат преплету на двома минијатурама које су широко датоване у 17. век. Зоран Ракић је у каталогу проучене грађе, у књизи посвећеној српској илуминацији 16. и 17. века, објавио дотад непознату минијатуру из рукописног *Каноника* (бр. 321), из збирке Музеја Српске православне цркве у Београду (сл. 1).³⁵ Постављена на л. 22 испред почетка *Канона молебної ѡресветїој Боїородици*, она привлачи пажњу јер представља веома редак пример функционалног споја орнамента и фигурације у наративном контексту. Реч је о заставици изведеној помоћу стилизованог биљног преплета у којој је представа мушке фигуре с ореолом, али без пратећег натписа. Зоран Ракић је претпоставио да је неозначени лик ауторски портрет непознатог светитеља, повезао је заставу за стил рада сликара Јована из Кратова и пружио следећи опис: *унуѡар бадемасїої ѡља... сїѡјећи лик нейо-знаїої свейїїеља країке косе и браде... блаїосиља... ѡрема орнаментїалном моїїиву сачињеном од ѡрейлеїїене лозе с лисїїїїима и ѡуїѡљцима...*³⁶ Представа је изведена пером, само уз употребу црног мастила, па се стиче утисак недовршености јер је колорит сасвим изостао. Судећи по типолошким особинама лика, али и по томе што је фигура представљена пред жбунастом крошњом, дочараном помоћу преплетне структуре, реч је, по свој прилици, о Мојсију испред неопалиме купине.³⁷ Додатни аргумент за предложену идентификацију налази се у почетним стиховима каноника исписаним непосредно под насловом: *КАНОН(Ъ) МОЛ(Ъ)БЊНЪ ПРѢС(ВѢ)ТЊН Б(ОГОРОДИ)ЦН, ГЛА(СЪ), И. ПѢ(СНЪ) А. Ірмосъ*.³⁸ Пошто се већ у првом стиху: *Бодѡ прошѡд(ъ) ѡко по соухъ. изъ єгїптѡскаѡ зла извѣжав експлиците помиње прелазак Јевреја преко Црвеног мора, догађај у коме је Мојсије кључни актер, будући предводник изабраног народа, иконографски садржај очито стоји у*

³⁵ Снимак је добијен добротом колега Мирослава Лазића, МА (Археографско одељење НБС) и г. Владимира Радовановића, управника Музеја Српске православне цркве у Београду.

³⁶ Ракић 2012, 291–292, сл. 254.

³⁷ О иконографији Мојсијевој визије Неопалиме купине, в. Татић-Ђурић 1977; Tzvetkova-Ivanova 2000; Collins 2006.

³⁸ За идентификацију минијатура, уп. Cveticović 2014.

Сл. 1. Каноник, МСПЦ 321, л. 22

Акафистник, БМС РР I 16, л. 4

Сл. 3. Разлике у детаљима са сл. 1 и 2

функцији текста и саображен је веома добро познатим прасликама Богородице у оквиру старозаветне симболике.³⁹

Постоји, међутим, идентична представа овој на непубликованој минијатури са л. 4, из мало познатог *Акаџисџника* из збирке Библиотеке Матице српске у Новом Саду (PP I 16), који је такође датован у 17. век (сл. 2).⁴⁰ За разлику од оне из *Каноника*, заставица из *Акаџисџника* је у целини колорисана и, упркос оштећености бојеног слоја,

³⁹ О Богородичиним префигурацијама, в. Цветковић 2011 (са старијом библиографијом).

⁴⁰ Снимак је добијен љубазношћу мр Душице Грбић, начелнице Одељења старе и ретке књиге, и Горана Влаховића, начелника Одељења заштите публикација у Библиотеци Матице српске у Новом Саду. Рукопис је, иначе, доступан у дигиталном виду на веб-сајту Библиотеке Матице српске.

добро се виде све површине жутих, зелених и тамноцрвених нијанси између делова преплета, као и на одећи фигуре и њеном ореолу. У каталошком издању овог рукописа Библиотеке Матице српске, Љупка Васиљев описује минијатуру на следећи начин: *На листу 4 је насликана заставица-минијатура (80 × 60 мм). У мандорли је фигура савијена око са нимбом која највероватније представља Христа (не постоје инсирије). Фигура је даја у положају као да седи (не види се наслон и јастук), тело је непропорционално, глава велика, лик неодређен, ноге досе, а руке нацртане неј природно. Уоквирено је стилизованом позицом која обликује заставицу правоугаоне облика. Доњи улови као и врх мандорле украшени су трамама са цветовима, листовима и ђубљима а испред фигуре је цвет односно дрво. Хаљина је у бледој, окер, браон и зеленом колорити. Застава је у зеленом, ђубичастим и бледоокер тоновима. Боје су са јединих места отишле, али од колористичког интензитета нису изгубиле.*⁴¹ Фигура, међутим, свакако не приказује Исуса, пошто нема крстолики ореол, нити типолошки одговара представама Христа. Пажњу посебно привлачи то што лик мушкарца стоји пред ниским дрветом у некаквој врсти афекта, ставу који Љупку Васиљев подсећа на позу седења. Да је и овде реч о Мојсију пред неопалимом купином, потврду пружају, уз то што је фигура приказана босих ногу, опет стихови исписани у првим редовима, под насловом: **АКАТИСТЬ ПРѢ(СВѢ)ТЫЕ БОГОРОДИЦЕ** . на Г(оспод)н вѣзвѣх(ь) ст(х)ны гла(сь) .с. по(добнь) вѣсе вѣзложше. Ту се налази познато поређење Богородице са неопалимом купином, тј. горућим грмом: **СВѢТЫ ПРѢВѢТНІ** . **ѦТКРѢВАЕТ(ь) ТѢБѢ** **ѦТРОКОВНЦЕ**. **ГВРІНА ПРѢ(Д)СТА ТѢБѢ** **ЛОВНЦЕ** и **ВЕЩАЕ**. **РА(ДОУ)Н** **СЕ** **ЗЕМЛЕ** **НЕСЕАННА**. **РА(ДОУ)Н** **СЕ** **КВІННО** **НЕСОПАЛИМАА**, из чега проистиче закључак да је илуминатор у оба случаја узео у обзир садржај рукописа које украшава.

Сасвим необичног облика је крошња дрвета – у целини је изведена помоћу преплета у виду лавиринта и по структури се поклапа са свим осталим деловима заставице. Само стабло изниче из елипсастог оквира заставице, овде у функцији мандорле, јер је и она део густог преплета заглавља. Поређењем минијатура долази се до закључка да их је морала извести иста рука, иако је на исписивању ових рукописа радило више писара. Пажљиво сравњивање детаља открива да су обе представе веома сличне, али не и идентичне. Постоје ипак мале, веома занимљиве разлике, пре свега у облику горућег грма, али и у

⁴¹ Грдић 1999, 43-49; Васиљев 1999, 137.

изразу Мојсијевог лика, као и у детаљима на одежди (сл. 3).⁴² Цртеж крошње је у оба случаја изведен на исти начин, што би значило да је морао постојати или заједнички предлогак, што је вероватније, или да је једна минијатура била образац другој. Најтачније је рећи да је предлогак у највећем поштован али да је цртеж рађен слободном руком, дакле не директним копирањем, на шта указују јасна одступања у структури преплета, уочљива како у ширини врежâ тако и у размацима између њих. Посебно се истичу три различито изведена детаља. На цртежу из *Каноника* МСПЦ, спој између стабла горућег грма и мандорле изведен је с прекидом, за разлику од *Акаџисџиника* БМС, где је ницање стабла из кисоиде оквира нацртано у једном потезу. Исто тако доњи, шпицаст део мандорле на представи из *Каноника* МСПЦ непотпуно је исцртан па делује као да је скривен, тј. покривен је врежом правоугаоног оквира заглавља, док се у *Акаџисџинику* БМС овај детаљ у оба смера улива у оквир заставице. Горњи део мандорле у оба случаја изведен је на идентичан начин, у виду петље у преплетном споју са оквиром. Трећа и најупадљивија разлика је шпицаст лисни мотив који је у *Канонику* МСПЦ нацртан како виси с десне стране крошње, а у *Акаџисџинику* БМС овај издужени лист ниче из овалне цвасти по средини стабла. Овај необични мотив, с једне стране, у извесном степену указује на последицу третмана *horror vacui*, а са друге и на то на који је начин минијатуриста користио постојећи предлогак. Мада је реч о сасвим малим детаљима, они бацају више светла на однос уметника према моделу, указујући на то да није реч о апсолутној подређености постојећем узорку.

Обе минијатуре представљају, заправо, крупан иконографски проблем јер до овог тренутка нису установљене блиске паралеле у познатој грађи. Са друге стране, постоје примери Мојсијевог лика у виду ауторског портрета у заглављима. Пророк Мојсије у попрсју и с развијеним свитком у руци, насликан је у заглављу испред наслова текста Мојсијеве песме у једном позном српском Псалтиру (Архив САНУ бр. 155, л. 94), који је такође објављен у већ спомињаној дисертацији З. Ракића (сл. 4).⁴³ Пророк представљен у профилу, уметнут је у кружну мандорлу, с обе стране разрађену у сложене преплете. Унутар бадемасте мандорле Мојсије је

⁴² Дијаграм је израдио г. Ђорђе Филиповић, дизајнер-информатичар Завичајног музеја у Јагодини.

⁴³ Ракић 2012, 298–299, сл. 265.

Сл. 4. Псалтир, Архив САНУ 155, л. 94

приказан и у Генадијевској библији (ГИМ, Син. 915, л. 1) из 1499. године, но овде у целој фигури; он седи на ниској клупи са подножником, испред њега је сточић с бочицом мастила и пише пером држећи кодекс у крилу (сл. 5).⁴⁴ Енгелина Смирнова истиче да је Мојсије ту представљен као писац књиге Постања, смештен у мандорлу, док у заставици изведеној у виду биљног преплета она види још и представу раја.⁴⁵

Појава Мојсија пред неопалимом купином у *Канонику* МСПЦ и *Акаџисџнику* БМС ослања се на веома честу употребу симбола горућег грма као префигурације Богородице у низу богослужбених текстова. Догматска и историјска антитеза Мојсија и Христа почива на древном симболизму који Мојсијеву визију грма који букти а не

⁴⁴ Снимак је добијен захваљујући љубазности проф. др Енгелине Смирнове.

⁴⁵ Смирнова 2011, 172–174, 466–471, кат. но. 18.

Сл. 5. Генадијевска библија, ГИМ, Син. 915, л. 1

сагорева користи да би се нагласио сотириолошки значај оваплоћења, као нпр. у стихири која се пева у суботу на велико вечерње: *пренде сѣнь законнаа благодати пришедши такоже бо кѣпнна сгараше сопалаема тако дѣва родила еси и дѣва пребыва еси видѣсто столпа огненнаго праведное возсиа солнце, видѣсто Мѡyseа Христось, спасение дѣшь нашихъ,*⁴⁶ или пак у Акатисту: *Мѡисн разоумѣ въ кѣпнинѣ. великое таинство рождѣства твоего.*⁴⁷ Ова је пракса имала одјека и у српској средини, па су синајској теофанији Мојсија боговидца знатну пажњу посветили већ писци житија св. Саве, Доментијан и Теодосије. У опису његовог ходочашћа Синајској гори, обојица истичу да се Сава поклатио: *свейѡме месѣу їде куйина оїњем їорехи не зїараше... неїо се и неойаљена остиајући јави Мојсију, їде и сам Госїод из куйине, која је оїњем їорела, рече к Мојсију їоворехи: Ја сам Бої Авраамов и Бої Исааков и Бої Јаковљев. Изуј обућу са ноїу својих, јер месїо на коме сїїојиши земља је свейїа.*⁴⁸ Да би нагласили значај овог светог места, они у наставку саопштавају да се древни обичај скидања обуће пред местом теофаније очувао и до њиховог времена: *зайїо... и до сада јереј са досим ноїама свейїу и дожасївену службу на свейѡм месѣу свршїва.*⁴⁹ Ту, међутим, Доментијан преноси и веома важан податак, да је и српски архиепископ прихватио локални обичај, па је и он: *служио їред Госїодом свейїу лиїїурїїу исїїим начином, їо речи Госїодњој, дакле, босоног.*⁵⁰ Пошто је горући грм омиљен мотив у химнографији надахнутој Богородицом, и у старој српској поезији негован је овај метафорични дискурс, о чему најбоље сведоче тзв. „синајски“ стихови Јакова Серског,⁵¹ али и стихови из *Молиїїве Боїородици* Димитрија Кантакузина.⁵² Символ горућег грма и Мојсијеве синајске теофаније у Србији позног средњег века добијају нарочит значај у *Жиїїију ге-сїїиїа Сїїефана Лазаревића*.⁵³ Константин Костенечки започиње текст управо тако што у фабулу уводи Бога кроз слику синајске визије: *Ја*

⁴⁶ Татић-Ђурић 1977, 214.

⁴⁷ Джурова 1990, л. 298.

⁴⁸ Доментијан 1988, 208; Теодосије 1988, 242.

⁴⁹ Теодосије 1988, 243. Код Доментијана стоји: *їде и до данас јереји доси служе свейїу лиїїурїїу*, в. Доментијан 1988, 208.

⁵⁰ Доментијан 1988, 208.

⁵¹ *О Синају, о свейїлосїи моје сиїање ! О Синају, о силно ми за їїобом жуїење ! Ти шїїїо у оїњу неойаљена сачува се, сачувај ме од оїња шїїїо вечно їори !*, в. Јаков 1986, 69.

⁵² *Та неойалима куйина у Синају, їїа їрими уїїрѡда оїањ дожасїїва*, в. Списи 1993, 44.

⁵³ О томе, в. Георгиева 1993.

сам, рече Онај који ѿговори из куйине.⁵⁴ Синајску метафору он користи у уводном делу још једном, доносећи опис српске земље и нације као Богом чуваног простора: *ѡже ѡдоуи сапогъ отъ ногоу твоюю, зѣмля на нѣнѣ стонши свѣта кѣтъ.*⁵⁵ Још је важније то што писац деспотовог Житија епизоду са горућим грмом користи у опису визије оваплоћења: *и по образѡу коупинънаго явлѣннѣа, пришьствнѣа дѣвнцѣю къ мирѣ.*⁵⁶ Присуство симболике неопалиме купине одржавано је и путем посебног чина под називом *Последовање свѣтѣ куйине синајске шѣю се ѿје у сваку субѡиу увече*, сачуваном у хиландарским рукописима: Псалтиру (Хил. 80) из треће четвртине 14. века, Псалтиру (Хил 87) из 1408. године, Молитвенику (Хил. 350) из средине 15. века, као и *Канонику* (Хил. 356) из треће четвртине 16. века.⁵⁷ Узгред, ваља подсетити на то да је представљање *Неоѡалиме куйине* у куполи ђаконикона цркве предвиђено и сликарском ерминијом о чему сведочи тзв. *Први јерусалимски рукопис* из 1566. године.⁵⁸

Иконографско решење Мојсија пред неопалимом купином у *Канонику* МСПЦ и *Акаѡиѣстѣнику* БМС јесте битно различито од свих познатих примера ове теме како у византијском, тако и српском средњовековном зидном сликарству. Горући грм је најчешће био приказиван у виду ниског, овалног жбуна густе крошње и без стабла, као у Светој Софији у Трапезунту,⁵⁹ солунском храму Светог Николе Орфаноса,⁶⁰ Грачаници⁶¹ и Леснову,⁶² у виду који је већ постојао на минијатурама византијских рукописа с *Беседама Јакова Кокиноваѡскоѡ* из прве половине 12. века (Vat. gr. 1162, л. 54б; Par. gr. 1208, л. 73б).⁶³ На примерима настајалим у синајској средини жбун је чешће приказиван раздвојених грана, крај Мојсија и Богородице, односно потпуно прекривајући њену фигуру,⁶⁴ што је вероватно последица утицаја чувеног мозаика с источног зида

⁵⁴ Јагић 1875, 244; Житије 1989, 73.

⁵⁵ Јагић 1875, 254; Житије 1989, 80.

⁵⁶ Јагић 1875, 245; Житије 1989, 73.

⁵⁷ Богдановић 1978, 74, 76, 142, 143.

⁵⁸ Медић 2002, 189.

⁵⁹ Talbot-Rice 1968, 182, 211, pl. 64 B, fig. 112; Eastmond 2004, 67–68, fig. 40–41.

⁶⁰ Tatić-Djurić 1987, 52, fig. 10.

⁶¹ Тодић 1988, 146.

⁶² Гаѡелић 1998, 175, Т. XLVI.

⁶³ Collins 2006, 110–111, fig. 91.

⁶⁴ Collins 2006, 106, 108, 114, 117, fig. 85, 88, 95, 98.

Сл. 6. Манастир Христа Хоре, Цариград (параклис)

храма Свете Катарине на Синају,⁶⁵ а слично решење је и у ђаконикону манастира Бање.⁶⁶ У представљању визије Неопалиме купине сликари су ишли и корак даље, па је у низу примера жбун сведен само на умањени оквир медаљона с попрсјем Богородице и малим Христом, као у Горњем Козјаку,⁶⁷ Тари на Родосу, Мелетову, Архангелском собору у Кремљу или Карвеласу на Манију.⁶⁸ Ретка иконографска решења забележена су управо у рукописној илуминацији, као што је познати пример представе Мојсија пред неопалимом купином у Млетачком зборнику (Cod. Or 227/168, л. 144), где је сложена представа визије са тетраморфом и Господњим ликом уклопљена у две спојене ромбоидне мандорле.⁶⁹ Међутим, за основни облик горућег грма из српских рукописа у Београду и Новом Саду у средњовековној грађи једина приближна паралела постоји у зидној слици на јужном зиду параклиса цркве некадашњег манастира Христа Хоре у Цариграду, јер је ту жбун купине представљен с дугуљастом крошњом и кратким стаблом (сл. 6).⁷⁰

Ипак, и као таква, представа из Хоре због натурализма у приказу није сасвим одговарајућа аналогија за минијатуре у *Канонику* МСПЦ и *Акаџисџинику* БМС код којих је горући грм изведен стилизацијом орнаменталне структуре. Порекло такве форме није могуће установити са сигурношћу, иако слично стилизовани примери постоје на западно-европским минијатурама, као што су оне из Псалтира св. Албана из око 1130,⁷¹ и витражима из позног средњег века.⁷² Штавише, добро су познати и случајеви преузимања мотива, као на примеру Псалтира Бланше Кастиљске, где су композиције са суперпонираним медаљонима директно преношени са витража.⁷³ Ако се боље сагледа очувана грађа, постаје очигледно да традиција приказивања горућег грма у најранијим примерима битно одступа од свих позновизантијских.

⁶⁵ Nelson 2006, 12–13, fig. 15.

⁶⁶ Пејић 2006, 38–39, 47, сл. 6–7; Пејић 2009, 76, сл. 50.

⁶⁷ Расолкоска-Николовска 2004.

⁶⁸ Таделић 2006, 58–59, 150–151, 253–255, 302–303.

⁶⁹ О томе посебно, в. Mazrak 2013.

⁷⁰ Ousterhout 2002, 73, 75, fig. 69.

⁷¹ Geddes 2005, 26, 39, pl. 8, 21.

⁷² За витраже у катедралама у Лану и Шартру, опатији Сен-Дени и париској Сент Шапел, в. De Florival – Midoux 1882, 54–56; Melinkof 1970, 67–68, fig. 62; Grodecki 1995, 2, 115, fig. 16, Pl. V; Jordan 2002, 28, 88 (N–125), fig. 38.

⁷³ Melinkof 1970, 68, fig. 65.

Сл. 7. Манастир Дионисијат, Света Гора (Ћаконикон)

Тако, на пример, у чувеном париском примерку рукописа с Беседа-ма Григорија Назијанског (Par. gr. 510, л. 264δ) илуминираног око 880. године, неопалима купина је насликана у виду великог пламена који обавија фигуру анђела,⁷⁴ а у рукописима Хришћанске топографије (Vat. gr. 699, л. 61; Plut IX, 28, л. 137), оба настала током друге половине 9. века, купина је представљена у виду малог позлаћеног врча са пламеном, готово на исти начин како је на л. 59 у кодексу Vat. gr. 699, у сцени Аврамовог жртвовања Исака приказан олтар, што је с ликовног становишта веома далеко од натуралистичких представа горућег грма у свој познијој грађи.⁷⁵

Трагање за обрасцем необично струтуриране представе грма у рукописима београдске и новосадске збирке води ка ретким примерима код којих је купина приказивана с израженим стаблом и крошњом, слично варијантама у уметности Западне Европе, а један постоји на западном зиду жртвеника католикона Рођења Богородичиног у Снетогорском манастиру у Пскову.⁷⁶ С друге стране, постоји могућност да је илуминатор српских рукописа у изведби горућег грма у виду преплетеног лавиринта могао да се послужи моделима који су потицали из потпуно друкчијих иконографских сижеа, и да је узор за купину можда нашао у некој од представа Дрвета живота или пак у ниском растињу које се приказује у пејзажу у више примера синајске теофаније, као што је познати мозаик у Светом Марку у Венецији,⁷⁷ или пак српском сликару много ближа фреска у ђаконикону католикона светогорског манастира Дионисијата, који је 1547. године осликао зограф Теофан са синовима (сл. 7).⁷⁸

Додатни проблем јесу морфолошке и стилске одлике минијатурâ, нарочито посебан изглед одежде с којом је Мојсије приказан, што је много упадљивије у *Акаџијстинуку* НБС јер су ту исцртани и колорисани сви детаљи који су из *Каноника* МСПЦ изостали. Мојсијев костим одудара и по типу и по детаљима од уобичајене одежде с којом се представља у источнохришћанској уметности, у хитону и химатиону као пророк, или пак у првосвештеничкој одежди када обавезно има и

⁷⁴ Brubaker 1999, 217–219, fig. 28.

⁷⁵ Kominko 2013, 150, 156, 292, fig. 33; Laderman 2013, 198–199, fig. 101, 102.

⁷⁶ Голубева – Сарабьянов 2002, 60–62, 71, 75, Т. III/9.

⁷⁷ Demus 1984, 171–179; 91, pl. 329; Kessler 2000, 6, 9, fig. 1.7.

⁷⁸ Διονυσίου 2003, fig. 200.

Сл. 8. Османски текстил, Бенаки музеј бр. 3862

Сл. 9. Физиолог из Смирне, Cod. B 8, л. 166

оглавље. На двема српским минијатурама, међутим, он носи дугачку одору врло широких рукава чији рубови имају тачкасти украс, какав је и поруб саме хаљине. Врежаста мотив на хаљини одговара изгледу врежа застављеног поља, па у целини фигура пророка веома подсећа на представе источњака. С обзиром на време када минијатуре настају и чињеницу да је постојао јак исламски утицај на изглед и опрему појединих рукописа у Србији током османске власти,⁷⁹ није немогуће да се у реченим представама крије и такав слој.⁸⁰

С друге стране, сам Мојсијев лик подсећа на семитске физиономије са многих примера блискоисточне хришћанске, тј. коптске, сиријске и арапске ликовне уметности, с тим што сасвим блиске аналогije пружа и позни османски текстил, као онај с Христовим ликом из Музеја Бенаки (сл. 8).⁸¹ Најзад, није немогуће да је овај, по имену непознати минијатуриста, створио потпуно оригиналну, самосвојну варијанту за приказ неопалиме купине, користећи се древним симболом, преплетом, који се у многобројним видовима појављује како у високој тако и у народној уметности. Преплет и лавиринт коришћени су као основа композитних представа какве су тзв. ветковске позне иконе са темом Сабора светих апостола,⁸² добијали су истакнуто место на појединим реликвијарима,⁸³ и, такође, били основни симболички и ликовни садржај многобројних амулета и филактерија.⁸⁴

Због свега реченог, питање правог узора за представу неопалиме купине на минијатурама из *Каноника* МСПЦ и *Акаџисџника* НБС мора остати и даље отворено пошто постоји могућност да је овде реч о оригиналном доприносу српског уметника. Он је такође могао да прилагоди неко већ виђено решење, можда такође из неког рукописа, сличног оном из уништеног Физиолога из Смирне (Cod. В 8, л. 166), које је прерадио на свој начин, употребивши у представљању синајске теофаније мотив преплета као стари и добро познати космички симбол (сл. 9).⁸⁵ Изузетан значај ове две минијатуре јесте у томе што су инструктиван пример истовременог садејства фигурације

⁷⁹ О томе, в. Ракић 2012, 122–135.

⁸⁰ За Мојсија и иконографију овог пророка у исламу, в. Milstein 1986/7; Johns 1987.

⁸¹ Ballian 2004.

⁸² Гребенюк 2012.

⁸³ Рындин 2003, 577, илл. 9.

⁸⁴ Переседов 2004.

⁸⁵ Kessler 2000, 47–48, fig. 2.16.

и орнамента у једној класичној, наративној композицији. Начин на који је дочарана несагорива купина, употребом сложене преплетне шаре која израста из флоралног оквира заставице, јесте још један сјајан доказ да у старој уметности орнамент није сматран украсом лишеним икаквог смисла, већ да је често био важан иконографски чинилац, па тако и носилац сасвим одређеног значења. Ово је колико редак, толико и непроцењив пример тога на које се све начине иконографски језик старе уметности служио симболима укорењеним у древној традицији.

CANON BOOK MSPC 321 AND AKATHISTOS BOOK BMS PP I 16:
THE BURNING BUSH AS INTERLACE

BRANISLAV CVETKOVIĆ

The article analyzes two almost identical headpiece miniatures in the manuscript with canons (No. 321, fol. 22) in the Museum of Serbian Orthodox Church in Belgrade, and in the manuscript with akathistos (No. PP I 16, fol. 4) in the Library of Matica srpska in Novi Sad, both dated roughly to 17th Century.

The two headpieces present similarly conceived interlaced structure with mandorla in the center featuring a male haloed figure without caption. The man is dressed in lavish long costume with broad sleeves facing a tree shown as elaborate labyrinth-like interlace. Having presented a bibliographical world-wide survey of research of ornament the author argues that the hitherto unidentified figure most probably stands for Moses in front of the Burning Bush, based on iconography and typology and the first lines in both introductory chapters in the manuscripts. In the canons prayer book one reads on crossing of the Red sea and flight from Egypt, while in the akathistos prayer book there is direct comparison of the Virgin to the burning bush, the well known Old Testament prefiguration for Mary, Mother of God.

Furthermore, the author examines possible origin for the illumination which depicts Moses' vision of God in the Burning Bush, the branches of which being rendered as the interlace resembling a labyrinth. The well known semantics of interlace and labyrinth as the cross-cultural idioms as put by James Trilling, seems to have been deliberately chosen by the anonymous artist in representing the holy of the Sinai vision. The author also made an attempt to uncover ties with Semitic, Oriental or Ottoman influences obvious in style and details of both miniatures. The rendition of the Burning Bush as interlace stemming from the floral frame of the header, despite being unique example, provides another clue demonstrating that medieval art did not consider ornament as a meaningless arabesque but that it frequently functioned as a signifier.

Keywords: manuscript illumination, ornament, interlace, labyrinth, Moses, burning bush

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 1995: Г. Бабић, *Порекло шерайолошких моштва у српским украшеним рукописима. Начин исцртавања*, Проучавање средњовековних јужнословенских рукописа, Београд 1995, 3–43.

Богдановић 1978: Д. Богдановић, *Кајџалої ћирилских рукописа манасџира Хиландара*, Београд 1978.

Βαμπούλης 1977: Π. Βαμπούλης, *Βυζαντινή Διακοσμητική*, Αθήνα 1977.

Васиљев 1999: Љ. Васиљев, *О џисарима, илуминацији и џовезу рукописних акаџисџа, сџихолоџија и доџородичника из збирке Библиоџеке Матице српске, Ћирилске рукописне књиге Библиоџеке Матице српске. Књига VII. Акаџисти, Стихолоџије, Богородичници, Нови Сад 1999, 131–145.*

Ѓабелић 1998: С. Ѓабелић, *Манасџир Лесново. Исџорија и сликарсџтво*, Београд 1998.

Ѓабелић 2006: С. Ѓабелић, *Визанџијски и џосџвизанџијски циклуси арханџела XI–XVIII век*, Београд 2006.

Ѓабелић 2008: С. Ѓабелић, *Манасџир Конче*, Београд 2008.

Георџиева 1993: Н. Георџиева, *Житието на Стефан Лазаревић от Константин Костенечки и царската словесна иконоџрафија през XV век*, Бџлгарският петнадесети век, Софија 1993, 161–190.

Гергова 1992: И. Гергова, *Хреловата врата от Рилският манастир като врата кџм рая*, Проблеми на изкуството 1 (1992) 17–27.

Голубева – Сарабџьянов 2002: И. Б. Голубева – В. Д. Сарабџьянов, *Собор Роџдества Богородицы Снетогорского монастыря*, Москва 2002.

Ѓрбић 1999: Д. Ѓрбић и др., *Кајџалої, Ћирилске рукописне књиге Библиоџеке Матице српске. Књига VII. Акаџисти, Стихолоџије, Богородичници, Нови Сад 1999, 11–128.*

Ѓребенюк 2012: Т. Е. Ѓребенюк, *Иконоџрафија “Союзом любви связуемы апостолы” в Ветковской иконописной традиции, Древняя Русь. Вопросы медиевистики 3 (2012) 112–122.*

Ѓрозданов 1988: Ц. Ѓрозданов, *Орнаментџикаџа на расцветџани лисџа во уметџносџа на Охрид во XI–XII век*, Лихнид 6 (1988) 11–36.

Дџурова 1990: А. Дџурова, *Томичов псалтир. Том втори*, Monumenta slavico-bizantina et mediaevalia europensia Vol I, Софија 1990.

Διονυσίου 2003: *Ѓерά μονή Αγίου Διονυσίου. Οι τοιχογραφίες του καθολικού, Άγιος Όρος 2003.*

Доментијан 1988: Доментијан, *Живоїџ Свеџџоїа Саве и Живоїџ Свеџџоїа Симеона*, Београд 1988.

Житије 1989: Константин Филозоф, *Повесџи о словима (Сказаније о џисменех) – изводи и Житије десџоїа Сџефана Лазаревића*, Београд 1989.

- Јагић 1875:** В. Јагић, *Константијин Философ и његов Живој Стефана Лазаревића десјотоа српскоја*, Гласник СУД XLII (1875) 223–328.
- Јаков 1986:** Јаков Серски, *Шест јисаца XIV века*, Београд 1986.
- Јанц 1961:** З. Јанц, *Орнаментни фресака из Србије и Македоније од XII до средине XV века*, Београд 1961.
- Јанц 1977:** З. Јанц, *Орнаментни на зидном сликарству*, Историја примењене уметности код Срба I, Београд 1977, 260–270.
- Коцева 1998:** Е. Коцева, *За украсата*, Медијевистика и културна антропологија. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова, Софија 1998, 338–348.
- Лидов 2009:** А. Лидов, *Образы-парадигмы как категория визуальной культуры. Иеротопический подход к истории искусства*, Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре, Москва 2009, 293–305, 335–336.
- Магловски 1982:** Ј. Магловски, *Студенички јужни њорјал. Прилој иконолојји студеничке јласјике*, Зограф 13 (1982) 13–26.
- Магловски 1998:** Ј. Магловски, *Врзино коло — мојив студеничке јласјике. Од метјафоре ка моделу*, ЗРВИ XXXVII (1998) 55–74.
- Магловски 2006:** Ј. Магловски, *Омча и сјона. Ка стјукујури моравских јрејлетја*, ЗРВИ XLIII (2006) 255–280.
- Максимовић 1983:** Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатури*, Београд 1983.
- Марјановић 1995:** М. Марјановић, *Основна објашњења о намени и врстама орнаментја у дечанском живојису*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 513–531.
- Медић 2002:** М. Медић, *Стјари сликарски јриручници II*, Београд 2002.
- Миловановић 2013:** Д. Миловановић, *Освежавање меморије. Орнаментни српских средњовековних фресака*, Београд 2013.
- Мошин 1957:** В. Мошин, *Орнаментника неовизантијској и балканској стјила*, Godišnjak Balkanološkog instituta 1 (1957) 295–351.
- Нитић 1995:** А. Нитић, *Сликани орнаментни у Дечанима. Мојиви и расјоред*, Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 473–511.
- Орлова 2004:** М. А. Орлова, *Орнамент в монументальной живописи Древней Руси конца XIII – начала XVI вв*, Москва 2004.
- Орловић 2009:** С. Орловић, *Орнаментни са фресака цркве манастјира Крује*, Гласник ДКС 33 (2009) 164–168.
- Пејић 2006:** С. Пејић, *Живојис у ђаконикону цркве Св. Николе Дабарској*, Саопштења XXXVII–XXXVIII (2006) 33–50.
- Пејић 2009:** С. Пејић, *Манастјир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009.
- Переседов 2004:** И. Г. Переседов, *Об амулетах-змеевиках и их связи с нательными крестами и иными предметами церковной культуры*, Византия в контек-

- сте мировой истории. Материалы научной конференции посвященной памяти А. В. Банк, Санкт Петербург 2004, 108–121.
- Поповић 2005:** Б. Поповић, *Орнамент са живописом уз олтарски иконостас Бање Прибојске: двојлави орао и лав у кружовима*, Милешевски записи 6 (2005) 101–109.
- Поповић 2008а:** Б. Поповић, *Својени орнаменти на предстима одеће у сликарству и на златовезу средњовековне Србије и Византије у њеном периоду*, Иконографске студије 2 (2008) 165–181.
- Поповић 2008б:** Д. Поповић, *Цветина симболика и култи реликвија у средњовековној Србији*, Зограф 32 (2008) 69–81.
- Привалова 2010:** В. М. Привалова, *Семантика орнамента в семиотике культуры (Антропологическая проекция ритуала в геометрическом орнаменте)*, Известия Самарского научного центра РАН 12, 5 (2010) 277–283.
- Привалова 2014:** В. М. Привалова, *Орнамент как знаково-символический ритуал культуры*, Самара 2014.
- Ракић 2012:** З. Ракић, *Српска минијатура XVI и XVII века*, Београд 2012.
- Расолкоска-Николовска 2004:** З. Расолкоска-Николовска, *Претставица на Бојородица Неодалима кайина во Горни Козјак кај Штиг, Средновековната уметност во Македонија. Фрески и икони*, Скопје 2004, 105–110.
- Рындина 2003:** А. В. Рындина, *Образ-реликварий. Спас Нерукотворный в малых формах русского искусства XIV–XVI веков*, Восточнохристианские реликвии, Москва 2003, 569–585.
- Саминский 2007:** А. Л. Саминский (ред.), *Орнамент в изобразительном искусстве и архитектуре средневековья: византийский и поствизантийский мир, христианский и мусульманский восток, латинский запад. Тезисы докладов*, Москва 2007.
- Саминский 2013:** А. Л. Саминский (ред.), *Путем орнамента. Исследования по искусству византийского мира. Сборник статей*, Москва 2013.
- Смирнова 2011:** Э. С. Смирнова, *Искусство книги в средневековой Руси. Лицевые рукописи Великого Новгорода. XV век*, Москва 2011.
- Списи 1993:** Сиси Димитрија Канџакузина и Владислава Грамашика, Београд 1993.
- Стевовић 2006а:** И. Стевовић, *Каленић. Бојородичина црква у архитектури њеновизантијској светли*, Београд 2006, 159–198.
- Стевовић 2006б:** И. Стевовић, *Архитектура Моравске Србије: локална традиционална школа или њеној водећој школи њеновизантијској традиционалној стварања*, ЗРВИ 43 (2006) 231–253.
- Стерлигова 1996:** И. А. Стерлигова, *О значении драгоценного убора в почитании святых икон, Чудотворная икона в Византии и древней Руси*, Москва 1996, 123–132.
- Суботић 1977:** Г. Суботић, *Керамички украс*, Историја примењене уметности код Срба I, Београд 1977, 43–67.

Татић-Ђурић 1977: М. Татић-Ђурић, *Марија-Ева. Прилој иконографији једној рејској ишиа Ораніе*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 7 (1977) 209–215.

Теодосије 1988: Теодосије, *Жијија*, Београд 1988.

Тодић 1988: Б. Тодић, *Грачица. Сликарство*, Београд – Приштина 1988.

Харисијадис 1972: М. Харисијадис, *Раскошнн византијски сѣил у орнаментии-ци јужнословенских рукописа из XIV и XV века*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 229–237.

Цветковић 2005: Б. Цветковић, *Кѣићорски ѣорѣреѣи*, у: М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић, *Црква Свѣтој Николе у Сѣаничењу*, Београд 2005, 79–111.

Цветковић 2009а: Б. Цветковић, *Семантика и орнамент: принос кѣм методологијта на изучаване на средновековната украса*, Проблеми на изкуството 2 (2009) 3–9.

Цветковић 2009б: Б. Цветковић, *О улози „орнаментиа“ у сакралном контексту*, Крушевачки зборник 14 (2009) 35–65.

Цветковић 2010: Б. Цветковић, *Порѣали Жиче и Ойленца: „ѣсеудосѣил“ или signum?*, Зборник Народног музеја XIX–2 (2010) 63–90.

Цветковић 2011: Б. Цветковић, *Боѣородичине ѣраслике у кѣјолама цркве манастира Јошанице*, Саопштења XLIII (2011) 49–64.

Цветковић 2012: Б. Цветковић, *О марѣиналном „украсу“ дечанских рукописа Поука аве Дорѣјеја*, Дечани у светлу археографских истраживања, Београд 2012, 81–103.

Чанак-Медић 2006: М. Чанак-Медић, *Полихромија и аѣѣројејске ѣредсѣаве на ѣрочељу Сѣасовој дома у Жичи*, ЗРВИ XLIII (2006) 561–578.

Ballian 2004: A. Ballian, *Brocaded Silk with Christ*, Byzantium. Faith and Power (1261–1557), New York 2004., 445–446.

Barry 2007: F. Barry, *Walking on Water: Cosmic Floors in Antiquity and the Middle Ages*, The Art Bulletin LXXXIX/4 (2007) 627–656.

Bartholeyns 2008: G. Bartholeyns, *Naissance d'une culture des apparences. Le vêtement en Occident XIIIe–XIVe siècle. Thèse de doctorat*, Bruxelles 2008.

Belting 1994: H. Belting, *Likeness and Presence: A History of the Image Before the Era of Art*, Chicago 1994.

Bonne 1996: J.-C. Bonne, *De l'ornementale dans l'art médiéval (VIIe – XIIe siècle). Le modèle insulaire*, L'Image. Fonctions et usages des images dans l'Occident médiéval, Cahiers du Léopard d'or 5 (1996) 207–240.

Bonne et al. 2010: J.-C. Bonne – M. Denoyelle – Ch. Michel – O. Nouvel-Kammerer – E. Coquery, *Y a-t-il une lecture symbolique de l'ornement?*, Perspective 1 (2010) 27–42.

Brett 1992: D. Brett, *On Decoration*, Cambridge 1992.

Brubaker 1999: L. Brubaker, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge 1999.

- Buchthal 1983:** H. Buchthal, *Studies in Byzantine Illumination of the Thirteenth Century*, Jahrbuch der Berliner Museen 25 (1983) 27–102.
- Budny 2001:** M. Budny, *Deciphering the Art of Interlace*, From Ireland Coming: Irish Art from the Early Christian to the Late Gothic Period and Its European Context, Princeton 2001, 183–210.
- Collins 2006:** K. Collins, *Visual Piety and Institutional Identity at Sinai*, Holy Image – Hallowed Ground. Icons from Sinai, Los Angeles 2006, 95–119.
- Colloque 1997:** *Le rôle de l'ornement dans la peinture murale du Moyen Âge*: actes du colloque international tenu à Saint-Lizier, Poitiers 1997.
- Cvetković 2011:** B. Cvetković, *Robes of Light and the 13th Century Frescoes in Boyana*, The Boyana Church Between the East and the West in the Art of the Christian Europe, Sofia 2011, 198–214.
- Cvetković 2014:** B. Cvetković, *Zaglavlje Dekaloga u Hvalovom zborniku – prilog semantici srednjovekovne iluminacije*, Ars adriatica 4 (2014) 155–172.
- Ćirić 2012:** J. S. Ćirić, *West façade of Holy Archangels church in Štip: Economy of the wall*, Patrimonium 10 (2012) 139–148.
- Ćirić 2013:** J. S. Ćirić, *Brick Substance at Zaum Church in Ohrid*, Patrimonium 11 (2013) 99–110.
- Ćirić 2014:** J. S. Ćirić, *Constantinopolitan Concepts. Old Symbols and New Interpretations: Façade Ornaments at St Sophia Church in Ohrid, Zaum and Lesnovo*, Macedonia and the Balkans in the Byzantine Commonwealth, Skopje 2014, 156–165.
- Ćurčić 2012:** S. Ćurčić, *Divine Light: Constructing the Immaterial in Byzantine Art and Architecture*, Architecture of the Sacred. Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium, Cambridge 2012, 307–337.
- De Florival – Midoux 1882:** A. De Florival – E. Midoux, *Les Vitraux de la Cathédrale de Laon*, Paris 1882.
- Decrossas – Fléjou 2014:** M. Decrossas – L. Fléjou, *Ornements. XVe - XIXe siècles: chefs-d'œuvre de la Bibliothèque de l'INHA. Collections Jacques Doucet*, Paris 2014.
- Demus 1984:** O. Demus, *The Mosaics of S. Marco in Venice*, Chicago 1984.
- Durrand 2004:** J. Durrand, *Precious-Metal Icon Revetments*, Byzantium. Faith and Power (1261–1557), New York 2004, 243–257.
- Eastmond 2004:** A. Eastmond, *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium. Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, Ashgate 2004.
- Fabbri 2011:** P. Fabbri, *Beyond Gombrich: The Recrudescence of Visual Semiotics*, Journal of Art Historiography 5 (2011) 1–9.
- Frantz 1934:** M. A. Frantz, *Illuminated Ornament: A Study in Chronology*, The Art Bulletin 16, 1 (1934) 43–101.
- Geddes 2005:** J. Geddes, *The St Albans Psalter. A Book for Christina Markyate*, London 2005.
- Gombrich 1979a:** E. H. Gombrich, *The Sense of Order: A Study in the Psychology of Decorative Art*, London 1979.

- Gombrich 1979b:** E. H. Gombrich, *Exchange with Henri Zerner on The Sense of Order*, The New York Review of Books 26, 14 (1979) 60–61.
- Grabar 1975:** A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantins du Moyen Age*, Venezia 1975.
- Grabar 1992:** O. Grabar, *The Mediation of Ornament*, Princeton 1992.
- Grabar 1996:** O. Grabar, *L'ornement: formes et fonctions dans l'art islamique*, Paris 1996.
- Grabar 2010:** O. Grabar, *De l'ornement et de ses définitions*, Perspective 1 (2010) 5–7.
- Grant – Mortimer 2002:** L. Grant – R. Mortimer (eds.), *Westminster Abbey: The Cosmati Pavements*, Ashgate 2002.
- Grodecki 1995:** L. Grodecki, *Etudes sur les vitraux de Suger à Saint-Denis (XIIe siècle)*, Paris 1995.
- Jablan 1995:** S. V. Jablan, *Theory of Symmetry and Ornament*, Belgrade 1995.
- Johns 1987:** A. H. Johns, *Moses in the Qur'an*, Charles Strong Lectures 1972–1984, Leiden 1987, 123–138.
- Jones 1856:** O. Jones, *The Grammar of Ornament*, London 1856.
- Jordan 2002:** A. A. Jordan, *Visualizing Kingship in the Windows of the Sainte-Chapelle*, Turnhout 2002.
- Kessler 2000:** H. Kessler, *Spiritual Seeing. Picturing God's Invisibility in Medieval Art*, Philadelphia 2000, 53–103.
- Kominko 2013:** M. Kominko, *The World of Kosmas: Illustrated Byzantine Codices of the Christian Topography*, Cambridge 2013.
- Laderman 2013:** Sh. Laderman, *Images of Cosmology in Jewish and Byzantine Art: God's Blueprint of Creation*, Brill 2013.
- Lazaris 2010:** S. Lazaris, *Fonctions des ornements à motifs géométriques dans la mise en page du texte des manuscrits grecs*, Ktèma 35 (2010) 285–298.
- Lepage 1967:** C. Lepage, *Les ornements peints de l'église de Visoko Decani: description et analyse des motifs: Recherches sur l'histoire et l'origine des ornements*, Nancy 1967.
- Lepage 1969:** C. Lepage, *L'ornementation végétale fantastique et le pseudo réalisme dans la peinture byzantine*, Cahiers archéologique XIX (1969) 191–211.
- Lepage 1972:** C. Lepage, *Remarques sur l'ornementation peinte à l'intérieur des églises de la Morava*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 229–237.
- Mavrodinova 1995:** L. Mavrodinova, *L'ornementation dans la peinture murale en Bulgarie médiévale: Principes décoratifs, motifs, parallèles*, Byzantine East, Latin West: Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann, Princeton 1995, 277–282.
- Mazrak 2013:** E. Mazrak, *Predstavljanje starozavjetnih proroka u minijaturi srednjovjekovne Bosne na primjeru Mletačkog zbornika*, Bosna Franciscana 38 (2013) 61–78.
- Melinkof 1970:** R. Melinkof, *The Horned Moses in Medieval Art and Thought*, Los Angeles 1970.

- Milstein 1986/7:** R. Milstein, *The Iconography of Moses in Islamic Art*, Jewish art 12–13 (1986/7), 199–212.
- Minić – Vukadin 2007:** D. Minić – O. Vukadin, *Srednjovekovni Stalać*, Beograd 2007.
- Mošin 1956:** V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Radovi. Naučno društvo Bosne i Hercegovine VII/3 (1956) 5–79.
- Nelson 1988:** R. S. Nelson, *Palaeologan Illuminated Ornament and the Arabesque*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte XLI (1988) 7–22, 151–162.
- Nelson 2006:** R. S. Nelson, *Where God Walked and Monks Pray, Holy Image – Hallowed Ground. Icons from Sinai*, Los Angeles 2006, 1–37.
- Ousterhout 2002:** R. Ousterhout, *The Art of the Kariye Camii*, London – Istanbul 2002.
- Pedone – Cantone 2013:** S. Pedone – V. Cantone, *The pseudo-kufic ornament and the problem of cross-cultural relationship between Byzantium and Islam*, Opuscula historiae artium 62 (2013) 120–136.
- Popović 2012:** D. Popović, *A staurotheke of Serbian provenance in Pienza*, Зорпаф 36 (2012) 157–170.
- Roshkovska – Mavrodinova 1985:** A. Roshkovska – L. Mavrodinova, *Mural Ornaments*, Sofia 1985.
- Sparshott 1981:** F. Sparshott, *The Sense of Order: A Study in the Psychology of Decorative Art by E. H. Gombrich*, Journal of Aesthetic Education 15, 1 (1981) 126–128.
- Stassoff 1887:** W. Stassoff, *L'ornement slave et oriental d'après les manuscrits anciens et modernes*, St. Pétersbourg 1887.
- Stevović 2012:** I. Stevović, *Towards New Directions of Investigation of Late Byzantine Architecture. Visualisation of "Text" on the Facades of the Church of the Virgin in Krina (Chios)*, Συμμεικτα, Београд 2012, 175–190.
- Talbot-Rice 1968:** D. Talbot-Rice, *The Church of Hagia Sophia at Trebizond*, Edinburgh 1968.
- Tatić-Djurić 1987:** M. Tatić-Djurić, *L'Inspiration littéraire dans l'iconographie mariale, L'Art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 41–55.
- Tatton-Brown 2007:** T. Tatton-Brown, *The two great marble pavements in the sanctuary and shrine areas of Canterbury Cathedral and Westminster Abbey*, Historic Floors, Woburn, MA 2007, 53–62.
- Trilling 1993:** J. Trilling, "Meaning" and Meanings in Ornament: In Search of Universals, Raritan 12/4 (1993) 1–52.
- Trilling 1995:** J. Trilling, *Medieval Interlace Ornament: The Making of a Cross-Cultural Idiom*, Arte medievale 9/2 (1995) 59–86.
- Trilling 2001:** J. Trilling, *The Language of Ornament*, London 2001.
- Trilling 2003:** J. Trilling, *Ornament: A Modern Perspective*, Washington D.C., 2003.

Tzvetkova-Ivanova 2000: Ch. Tzvetkova-Ivanova, *The Virgin Mary of the Burning Bush: From Text to Image*, Rutgers Art Review 18 (2000) 7–26.

Valentine 1965: L. N. Valentine, *Ornament in Medieval Manuscripts: A Glossary*, London 1965.

Wander 1978: S. H. Wander, *The Westminster Abbey Sanctuary Pavement*, Traditio 34 (1978) 137–156.

Woodfin 2012: W. T. Woodfin, *The Embodied Icon: Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*, Oxford 2012.

Zerner 1979: H. Zerner, *The Sense of Sense. The Sense of Order: A Study in the Psychology of Decorative Art*, The New York Review of Books 26, 11 (1979) 18–21.

СИНЂЕЛИЈА ВЛАДИКЕ МОЈСИЈА ПУТНИКА ИЗДАТА ПАНЧЕВАЧКОМ ПРОТОПРЕЗВИТЕРУ АНДРЕЈУ АРСЕНИЈЕВИЋУ

ЉИЉАНА ПУЗОВИЋ*

Апстракт: У збирци рукописних књига Народне библиотеке Србије налази се синђелија коју је темишварски владика Мојсије Путник (1774–1781) издао новопостављеном панчевачком протопрезвитеру Андреју Арсенијевићу, 15. августа 1779. године. Овим документом, чији текст доносимо у прилогу, Андреј Арсенијевић је потврђен на новој дужности. У раду је анализиран садржај синђелије, с посебним освртом на личност и дело проте Андреја Арсенијевића. Овај црквени и културни делатник, био је један од истакнутих представника српског народа у Карловачкој митрополији, крајем XVIII и почетком XIX века.

Кључне речи: Српска православна црква, Карловачка митрополија, Темишварска епархија, Панчевачки протопрезвитерат, епископ Мојсије Путник, свештеник Андреј Арсенијевић, протопрезвитер, синђелија, XVIII–XIX век

У збирци рукописних књига Народне библиотеке Србије, под сигнатуром Рс 669,¹ налази се протопрезвитерска синђелија² темишварског владике Мојсија Путника, издата панчевачком протопрезвитеру³ Андреју Арсенијевићу. Датирана је на 15/26. август 1779. године. Написана је на папиру димензија 47 × 58 цм. Није илустрована. Испод текста потписан је владика Мојсије Путник, а на средини доњег маргиналног

* Љиљана И. Пузовић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, ljiljana.puzovic@nb.rs

¹ У доњем десном углу налази се стара сигнатура 457/47, и инвентарни број П 1035/73, под којим је заведена у Народној библиотеци Србије.

² Детаљно о синђелијама: Пузовић 2013, 169–181.

³ Старешина протопрезвитерата, црквено-управне јединице састављене од више црквених општина са својим парохијама. *Пройшойицијай* је синоним, односно, понародњени израз за протопрезвитерат, а изрази *прошхојереј*, *прошхойой* или скраћено *проша* су синоними за титулу протопрезвитера.

Моу сѣй Бжїею Млтію Православный Слѣтъ Темишварскій. и Липовскій. ОБОИХЪ ЦЕСАРСКИХЪ И КРАЛЕВСКАГО АПОСТОЛИЧЕСКАГО ВЕЛИЧЕСТВЪ ТАЙНЫЙ СОВѢТНИКЪ.

[illegible]Ca. 45%_W

1500

Сл. 1. Синђелија владике Мојсија Пушника, НБС Рс 669

простора утиснут је папирни печат Темишварске епархије.⁴ Писана је курзивом, на рускословенском језику, који је у том периоду био у службеној употреби у Карловачкој митрополији.

Текст синђелије конципиран је тако да се најпре даје преглед напредовања у служби проте Арсенијевића, затим се говори о Панчевачком протопрезвитерату, подручју на чију се управу шаље, а на крају о његовим правима и обавезама као протопрезвитера, као и о обавезама парохијског свештенства и народа према њему.

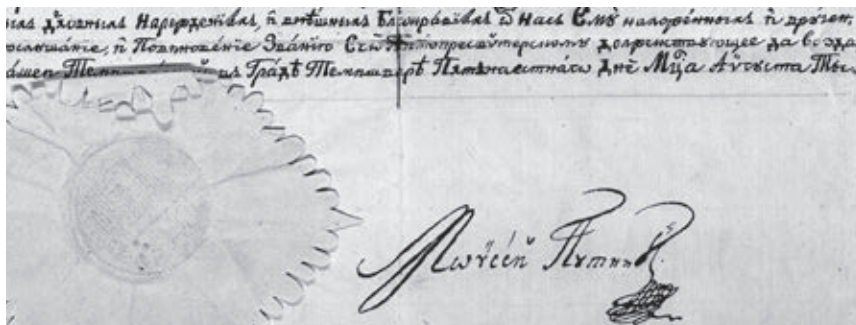
Из садржине се сазнаје да га је за свештеника рукоположио владика Вићентије Јовановић Видак,⁵ претходник Мојсија Путника на темишварској епископској катедри.⁶ Тим поводом му је издао свештеничку синђелију, тако да је Арсенијевић имао писмену потврду свог положаја. Након доласка Мојсија Путника на чело Темишварске епархије, 1774. године, Арсенијевић је постављен за саветника при епископској Конзисторији у Темишвару. Прилика за напредовање у служби указала се када је дотадашњи панчевачки прота, Стефан Теодоровић, затражио разрешење од протопрезвитерске службе. У молби упућеној Конзисторији, 17. маја 1777. године, тражио је да због болести и старости, буде ослобођен ове дужности. На седници Конзисторије од 11. марта 1779. године, прота Теодоровић разрешен је службе, а већ на следећој седници, 5. јуна 1779. године, Андреј Арсенијевић именован је за његовог наследника, са седиштем у храму Преображења Господњег у Панчеву. На новој дужности потврђен је од владике Мојсија Путника, овом синђелијом, већ 15. августа исте године.

У тренутку постављања проте Арсенијевића за старешину, Панчевачки протопрезвитерат чинила су 22 насеља и Панчево као 23, које није изричито поменуто, али се као седиште протопрезвитерата подразумева. Та насеља су: Сакуле, Баранда, Опово, Сефкерин, Јабука, Црепаја, Старчево, Омољица, Брестовац, Плочица, Ковин, Баваниште, Долово, Ново Село, Селеуш, Иланца, Добрица, Маргитица, Јарковац,

⁴ Висина титулатуре је 9,5 цм, основног текста 40 цм, а на 5 цм испод текста је владичин потпис. Ширина текста је 42 цм.

⁵ Вићентије Јовановић Видак, темишварски епископ (1757–1774), а потом карловачки митрополит (1774–1780).

⁶ У писмима послатим 1811. године тадашњем темишварском епископу Стефану Авагумовићу, прота Арсенијевић каже да је у свештеничком чину већ 45. година, што значи да је рукоположен 1766. године. Уп: АСАНУК, МП, „А“, 1811/23; 1811/24.

Сл. 1. Синђелија, детаљ са потписом владике Мојиша Путника, НБС Рс 669

Идвор, Уздин и Делиблато. Овако детаљно написане синђелије пружају јасан пресек стања у одређеном тренутку, и у поређењу са другим изворима, омогућавају праћење развоја парохијалне и протопрезвитерске мреже. Повећање броја протопрезвитерата у Темишварској епархији, почев од 1727. године, када је забележено постојање свега шест, до пописа из 1764. године, када је достигнут максималан број од 17 протопрезвитерата, пратиле су промене граница сваког појединачно. Стога је за проучавање епархијске и парохијске мреже битно да се зна која насеља су у одређеном тренутку била у саставу постојећих протопрезвитерата.⁷

⁷ Према попису Темишварске епархије из 1727. године, до тада су били основани Липовски, Чанадски, Панчевачки, Бечкеречки, Фачетски и Чаковски протопрезвитерат. До 1746. формирани су Елемирски, Бокански и Варјашки, а до 1761. Великокикиндски, Бечејски, Жебељски, Вуковски и Гиладски протопрезвитерат. Следеће, 1762. године, основан је Хасијашки, а 1763. године Сурдијашки протопрезвитерат, чиме је достигнут максималан број од 17 протопрезвитерских округа. Регулацијом из 1770. године укинута су Варјашки, Бечејски, Елемирски, Бокански, Гиладски и Жебељски, па је остало једанаест протопрезвитерата. У међувремену су укинута Сурдијашки и Вуковски, а поново је установљен Жебељски, што је потврђено Регулацијом из 1777. године. Тим регулацијом установљено је десет протопрезвитерата – Темишварски, Чаковачки, Жебељски, Великокикиндски, Чанадски, Липовачки, Хасијашки, Фачетски, Великобечкеречки и Панчевачки. Исти број протопрезвитерата остао је и по Декларацији (1779), све до 1865. године, с тим што су се њихове унутрашње границе мењале, под утицајем бројних фактора, потреба и интереса. Уп: АСАНУК, МП, „А“, 1733/102; АСАНУК, МП, „А“.

На крају су детаљно наведена права и обавезе протопрезвитера у складу са постојећим правилима за протопрезвитере која су била на снази у Карловачкој митрополији. Он је требало да се стара о народу и свештенству, њиховом просвећивању и образовању, у мери у којој је то било могуће. С друге стране, парохијани су били дужни да му указују поштовање као духовном старешини, по титули одмах иза епархијског архијереја. Синђелија, као документ, служила му је као потврда нове дужности и положаја, пред народом, свештенством или представницима власти, уколико би било потребе за таквом врстом доказа.

Поред наведених, сведочанства о проти Андреји Арсенијевићу су бројна, али расута и фрагментарна, тако да је могуће детаљније осветлити само поједине епизоде из његовог живота.

Рођен је 1740. године, у банатском месту Варјаш.⁸ Са 26 година добио је свештенички чин, а у том звању први пут се помиње 1767. године. У попису свештенства Темишварске епархије, забележен је као *Andreas Arsenievich*, последњи, шести по реду, свештеник у темишварском предграђу Нова Варош (*Neü Város*).⁹

Као добро образован и заинтересован за културна и политичка дешавања, пажљиво је пратио тадашњу скромну издавачку делатност. Недостатак књига, потребних првенствено за образовање млађих нараштаја, трудио се да надокнади преписивањем постојећих примерака.¹⁰ О његовој преписивачкој делатности остала су два сведочанства: прво од Димитрија Руварца у студији *Архимандрита Јована Рајића „Историја катихизма“* и друго од Светозара Матића у књизи *Опис рукописа Народне библиотеке*. Оба аутора говоре о две књигама које је преписао прота Арсенијевић, с тим што им се искази донекле разликују у појединостима. Наиме, у старој Народној библиотеци у Београду, под сигнатурама бр. 239 (907) (инвентарни број 9020), и бр. 240 (885) (инвентарни број 9019), чувала су се два рукописна

1770/358; АСАНУК, МП, „Б“, 1732/37; АСАНУК, МП, „Б“, 1746/36; АСАНУК, МП, „А“, 1811/23; 1811/24; Руварац 1923, 7–10; Момировић 1994, 655, 707, 699; Руварац 1905, 466–467; Руварац 1904, 600.

⁸ АСАНУК, МП, „Б“, 1767/45; Момировић 1994, 3843; Српски биографски речник 2004, 275.

⁹ У овом периоду у Темишвару је било укупно 12 свештеника, 2 у самом граду, 4 у Фабрици, и 6 у Новој Вароши (Махали). Уп. АСАНУК, МП, „Б“, 1767/45.

¹⁰ Десет година је био члан школске комисије са задатком да обилази општине у свом округу и проверава стање школства у циљу његовог унапређења.

катихизиса, која је он преписао. Први, већи, катихизис преписао је у Темишвару, као тамошњи свештеник, 10. маја 1776. године, а други, мањи, као прота у Панчеву, дакле после 1779. године.¹¹

Већи катихизис,¹² 4^о формата, био је написан на рускословенском језику, на папиру формата 23 × 16 цм, у картонском повезу. Састојао се од шест страна предговора и 229 страна текста. Рукопис је био недовршен, јер је, према предговору, требало да буде пет одељака „бесједа“, али је у свесци било места само до пред крај другог одељка (11. члан Символа вере). Запис на другом, непагинираном листу, јасно је означио преписивача, место и време настанка књиге: „Книга сна списана мною іереемъ Ярсеніевнѣмъ, пароходѣмъ града Темишварѣ на лѣто 1776 мѣѣ 10 в Темишварѣ.“¹³

Мањи катихизис, 8^о формата, имао је наслов, према Руварцу, „Краткое наставленіе ѿ вѣрѣ и любви к' тѣмъ иже желаютъ вѣчнаго наслѣдити живота, сочинено естъ Арсеніевичемъ, прот. панчевачкимъ.“¹⁴ а према Матићу „Краткоє наставленіє ѿ вѣрѣ и любви. К тѣмъ иже желаютъ вѣчнаго наслѣдити живота сочинено естъ“. Јасно је да се ради о истој књизи, с тим што је Матић изоставио део, који се односи на писара, оставивши тако недовршен исказ. Важно је што је Руварац објавио пуни наслов, који нас упућује на време настанка рукописа, дакле после 1779. године, када је Арсенијевић већ постао панчевачки прота. То се слаже и са Матићевим датирањем рукописа (XVIII/XIX век). Књига је садржала 53 листа, а повез је био картонски.¹⁵ Оба катихизиса су изгорела у бомбардовању Народне библиотеке у Београду, априла 1941. године. Међутим, сазнање да су постојали, јесте мали, али важан прилог проучавању историје катихизиса, односно његових преписа код Срба.

¹¹ Руварац 1912, 304–305; Матић 1952, 182–183.

¹² Ова књига није имала сачуване прве листове на којима се налазио наслов, па је Димитрије Руварац, на основу једног примерка који је, према његовим речима, „у свему раван поменутом“, претпоставио да би наслов морао да буде „Истинное Христіанское наставленіе восточнаго благочестія ѿ вѣрѣ...“, као што је био у том другом, „истом“ примерку. Матић је донео само запис у којем се прота помиње као преписивач. Уп: Руварац 1912, 304–305; Матић 1952, 182–183.

¹³ Матић 1952, 182–183. Катихизис се најпре налазио у фонду књига, да би у периоду 1905–1907. био смештен међу рукописе.

¹⁴ Руварац 1912, 305.

¹⁵ Матић 1952, 183.

Прота Арсенијевић је био претплатник на савремена издања, између осталих на Рајићеву *Историју разних славенских народа*, за коју је сазнао 1794. године као читалац *Славено-србских вједомости*. Био је сакупљач претплате на *Новине србске* Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића, чиме је у себи почео да обједињује све видове тадашњег српског читалачког дављења књигом.¹⁶ Будући стожер, готово четири деценије, духовног и културног живота панчевачких Срба, име проте Андреја остало је забележено на многим књигама.¹⁷

Прота Арсенијевић активно је учествовао и у црквено-политичким збивањима. Два пута је био народни депутир (посланик) на саборима 1781. и 1790. године. Темишварску епархију на Сабору 1781. године представљали су, поред њега, Павле Авакумовић, архимандрит манастира Бездина, Гаврило Крстић, прота темишварски, и Константин Атанасијевић, прота лугошки.¹⁸

Свештенство Темишварске епархије изабрало га је 1790. године за народног депутирца на црквено-народном сабору у Темишвару. Као веома угледан свештеник, био је укључен у саборску депутацију за дочек царског комесара генерала Шмитфелда. Комесар је за њега забележио да је био у групи мирског свештенства које се супростављало епископату, и истицало верношћу према владару и свом народу.¹⁹

Током аустро-турског рата, 1788–1791. године, било му је поверено чување моштију Светог Стефана Првовенчаног, које су студенички монаси пренели у Панчево бежећи од Турака.²⁰

Његов патриотизам је дошао до изражаја у време Првог српског устанка, када је у свом протопрезвитерату прикупљао помоћ у храми за устанике, а у панчевачкој цркви јавно осветио њихове заставе. На Божић, 25. децембра 1806. године, након Литургије, одржао је молепствије за Србе и њихово ослобађање од турске власти. У молитви је споменуо Карађорђа, Станоја Главаша и Атанасија Чарапића. Овај молебан је утицао да панчевачки Срби пуцњавом из пушака и пиштоља прославе устаничке победе.²¹

¹⁶ Војиновић 2001, 276, 278–279, 281–287; Војиновић 2009, 8.

¹⁷ Војиновић 2009, 14.

¹⁸ Руварац 1927, 11.

¹⁹ Српски биографски речник 2004, 275; Гавриловић 2005, 125.

²⁰ Српски биографски речник 2004, 275.

²¹ Исто, 275.

На молепствије је први реаговао панчевачки бригадни генерал, барон Петар Кнежевић. У извештају од 18. марта 1807. године јавио је фелдмаршал-лајтанту, барону Петру Дуки²², о антиаустријском држању банатских Срба.²³ У одговору барона Дуке стајало је да овакво понашање Срба треба сматрати велеиздајничким и бунтовничким, преко чега се не може равнодушно прећи. Стога је тражио да добије детаљан извештај о целом догађају.

У извештају генерала Кнежевића стајало је да је црквени тутор подсетио проту Арсенијевића да молитвено помене Србе устанике, у знак захвалности за 650 хвати дрва за печење цигле, које су панчевачки Срби добили од устаника као помоћ за зидање своје нове цркве. Због тога је прота у молитви изговорио имена устаничких вођа, што су присутни саслушали с великим задовољством. Након истраге, донета је одлука да се прота Арсенијевић уклони из Војне Границе, односно Панчевачког протопрезвитерата.²⁴

С тим у вези, тадашњи темишварски владика, Стефан Авакумовић (1801–1822), донео је одлуку да проту премести у Чанадски протопрезвитерат, с парохијом у Великом Сентмиклошу. Најпре је требало да буде помоћник тадашњем старом чанадском проту, с планом да га наследи на овом положају. Међутим, Арсенијевић није желео да прихвати овакво решење, изговарајући се пословима у школској комисији у Панчевачком протопрезвитерату. Успут је тражио од владике да рукоположи за свештеника његовог сина Константина, како би породица имала стални приход. У међувремену је на све начине покушавао да докаже своју невиност и издејствује поништавање одлуке.²⁵

Владика Авакумовић му је учинио по жељи и није инсистирао на стриктном спровођењу своје одлуке, највероватније зато што је прота

²² Заповедник Банатске војне границе и члана Ратног савета у Темишвару.

²³ У достави је саопштио да због немира у Србији до Панчева стижу разне алармантне вести, које шире панчевачки Срби и тиме стварају забринутост код осталих становника. Он је преко својих тајних агената сазнао да су Срби веома привржени устаницима, односно да пију у здравље Карађорђа и моле Бога да ојача оружје „Србијанцима“. Уз то, од самих Срба се чуло да ће ускоро доћи крај овдашњим Немцима. Уп: Томангл 1954, 21.

²⁴ Томангл 1954, 21.

²⁵ АСАНУК, МП, „А“, 1811/23; 1811/24.

Арсенијевић био веома поштован међу клером, а рекло би се да је уживао и поверење митрополита Стефана Стратимировића.²⁶

У наредних четири године, прота се упорно обраћао најистакнутијим представницима државних и црквених власти, тврдећи да није починио никакву кривицу, а камоли велеиздају, како су поједини сматрали. Писао је надвојводи Карлу²⁷, 18. јула 1807. године, и надвојводи Лудвигу²⁸, 11. јуна 1808. године, молећи их да преиспитају његову кривицу и да га врате на стари, протопрезвитератски, положај.²⁹

Након неколико година упорних настојања да докаже да није крив, коначно је почетком 1811. године издејствовао повољно решење за себе. У томе су му помогли становници Панчева, заједно и Срби и Немци, тражећи да се њихов цењени суграђанин ослободи сваке кривице.³⁰ Међутим, тада су настали проблеми друге врсте. Након његовог суспендовања, за новог панчевачког протопрезвитера постављен је доловски свештеник Матеј Поповић. Сада, када је прота Арсенијевић ослобођен оптужби и званично враћен у првобитно звање, требало је одлуку спровести у пракси. Прота Арсенијевић је тражио потпуно враћање на старо стање и управу над целим протопрезвитератом, док су владика Авакумовић и „други“ панчевачки прота, Матеј Поповић, нудили поделу протопрезвитерата на два дела. Уз то, прота Арсенијевић би од бечкеречког протe, драговољно, добио још 6 села са 11 парохија. Како се нису могли сложити, обе стране су тражиле савете и посредовање од митрополита Стратимировића. За сада познати извори не дају одговор

²⁶ Исто.

²⁷ Председник Ратног савета и генералисимус аустријске војске.

²⁸ Генерални инспектор банатске Војне границе.

²⁹ У молби је стајало да је прота, убрзо по издијању устанка, а пре држања молепствија, добио налог од тадашњег бригадног генерала Петра Терзића да за устанике сакупља хлеб и друге намирнице од свештенства и општина свог протопрезвитерата, што је урадио са великом ревношћу. Поред тога, на нарочиту заповест генерала Терзића осветио је ратне заставе устаницима. Прота је навео још неколико примера добре сарадње између хабзбуршког двора и устаничких вођа, попут школовања српске деце у Хабзбуршкој монархији, снабдевања оружјем устаника, па и разменом поклона између Карађорђа и надвојводе Карла. Уп. Томандл 1954, 22, 31.

³⁰ Према тврдњи старешине манастира Кнолмајер, који се за проту залагао код барона Дуке и митрополита Стратимировића, надвојвода Лудвиг коначно је издејствовао код цара помиловање за проту Арсенијевића. Уп: Томандл 1954, 23–24;

на питање како је спор решен.³¹ У литератури постоји податак да је 14. августа 1811. године прота Арсенијевић коначно позитивно решио свој случај, али није речено конкретно на који начин.³²

Током управе Панчевачким протопрезвитером, прота Арсенијевић је радио на сређивању општих прилика, а посебно на уређивању Панчева и подизању трајних грађевина за општенародну корист. Његовим настојањем 1804. године подигнут је крст посвећен Пресветој Тројици на сред велике пијаце у Панчеву. Три године касније, започео је зидање нове панчевачке цркве посвећене Успењу Пресвете Богородице.³³ Средства којима је располагала црквена општина, у тренутку отпочињања градње, износила су око 11.000 форинти. Састојала су се од 5.000 форинти годишњег прихода цркве и 650 хвати дрва за печење цигле, која је добио од Карађорђа, а чија је вредност процењена на 6.000 форинти. О храбрости саме замисли најсликовитије говоре укупни трошкови изградње, који су према Јоакиму Вујићу износили 300.000 форинти. Прота Арсенијевић је осветио нову цркву већ на Велику Госпојину, 15. августа 1811. године, како стоји у литератури, одмах по доношењу пресуде у његову корист. Радови на цркви довршени су у време његовог сина, проте Константина Арсеновића³⁴ (1783–1868).³⁵

Након пола века свештеничке службе и 37 година проведених на челу Панчевачког протопрезвитерата, упокојио се 19. јуна 1816. године. Сахрањен је у Успенској цркви, чијој изградњи је посветио последњу деценију свог живота и рада. Ботошки парох Јосиф Вишковић, иначе питомац проте Арсенијевића, оставио је о његовом упокојењу и сахрани детаљан запис. У њему стоји: „Протопопъ Андрей ѿ Арсеновичъ 19-го івнія 816 года погребенъ внѣтрѣ панчевачке саборне велике цѣркве са великом помпомъ. Поживилъ ѿ р(о)ж(е)ства своего 76 лѣтъ, 50 лѣтъ протопресвитеръ былъ и кормилъ цѣрковъ б(о)жію даже дослѣжишеи старости своея, израдний пастиръ и ѳчитель бывъ, и ѿт младости славне, шѣла комсіе надзиравлѣ и позебѣ еже произвараноѣ(?) своемъ много гоненія и бѣди

³¹ АСАНУК, МП, „А“, 1811/23; 1811/24.

³² Томандл 1938, 8.

³³ Исто, 5.

³⁴ За разлику од проте Андреја, који се увек потписивао као Арсенијевић, његов син Константин се потписивао са Арсеновић.

³⁵ Томандл 1938, 8.

претерпѣлъ Б(о)гѣ предалъ Д(с)хъ. Бѣди емѣ вѣчная память. Богъ да упокоитъ д(с)шѣ его вѣчнымъ оуномъ (?).³⁶

Издавалац синђелије, Мојсије Путник, владика бачки (1757–1774), потом темишварски (1774–1781) и на крају карловачки митрополит (1781–1790), далеко је више познат научној јавности, тако да ћемо овде изнети само најосновније биографске податке. Рођен је 25. марта 1728. године у Петроварадинском шанцу, од благородних родитеља Алексе и Миле.³⁷ Васпитаван је на митрополитском двору у Карловцима при патријарху Арсенију IV (†1748) и митрополитима, Исаји Антоновићу (1748–1749) и Павлу Ненадовићу (1749–1768). Пострижен је у манастиру Раковцу, где је произведен за ипођакона и ђакона. За протосинђела постављен је 1753. године, а следеће године постао је архимандрит катедралне карловачке цркве Светог Николе. За епископа бачког изабран је 6. децембра 1756. године, по смрти дотадашњег архијереја, Висариона Павловића (1731–1756). На челу Бачке епархије остао је до 1774. године, када је по својој молби премештен на чело Темишварске епархије, јер је дотадашњи темишварски епископ, Вићентије Јовановић Видак, изабран за карловачког митрополита. У два наврата администрирао је Карловачком митрополијом – после смрти митрополита Јована Ђорђевића (†1773) и Вићентија Јовановића Видака (†1780). Једногласно је изабран за карловачког митрополита на изборном сабору у Карловцима 21. јуна 1781. године. Изненада је умро у Бечу, 28. јуна 1790. године. Сахрањен је у саборној цркви у Сентандреји.³⁸

Ово је прва протопрезвитерска синђелија из Темишварске епархије која се публикује. Текст се доноси савременим ћириличним писмом уз задржавање графема из рускословенског језика које је користио писар. Писање речи великим и малим словом, као и растављено и састављено писање и интерпункција, прилагођени су савременом правопису. Скраћенице су разрешене у обичним, облим заградама. Редови текста обележени су тако што су стављени између две усправне црте.

³⁶ Милекер 1925, 216; Момировић 1994, 3843. Испод овог записа касније је додато: „По њмртваи егѡ причтенъ бистъ егѡ на степень прѡтопресвитера синъ егѡ Константинъ за пасти церковъ Б(о)жю и вѣрченое емѣ стадо ѡ свакомѣ слѣчаю наставляти ѡ добръ порядѡкъ“.

³⁷ Руварац 1899, 106–107; Руварац 1900, 264; Момировић 1994, 1767, 2032.

³⁸ Вуковић 1996, 338–339.

ПРИЛОГ I

МѢѢСЕЙ БОЖІЕЮ М(И)Л(О)СТІЮ ПРАВО|СЛАВНЫЙ ЕП(И)СКОПЪ
ТЕМИШВАРСКІЙ И ЛИПОВСКІЙ.|
ОБОИХЪЖЕ ЦЕСАРСКИХЪ И КРАЛЕВСКАГО АПОСТОЛИЧЕСКА|ГО
ВЕЛИЧЕСТВЪ ТАЙНЫЙ СОВѢТНИКЪ. |

По бл(аго)д(а)ти, дарѡ, и власти, всесвятаго и живоначалаго Дѡха даннаго намъ ѡт самага, великаго архіерея Г(оспо)да нашего Ии(су)са Хр(ис)та, чрезъ свя|тія и священніа его ап(осто)лы, и ихъ намѣстники и преемники благочестиваго сего мѡжа Андреа Арсеніевича всяцеѡмъ ѡпа|снымъ изтязаніеѡмъ прилѣжно испитающе икъ достойннѡ и чиновнѡ по обычаю с(вя)тыя восточныя и ап(осто)лскія Церкви, первѡ во свѣщеносцы, | таже во ѡподіаконы, и во діаконы, послѣдователнѡже и на самый преизящный с(вя)тый степенъ пресвѣтерства произведенъ и рѣкоположенъ естъ,| какѡ ѡ томъ и ставилная чиновная ѡт пресв(я)щеннаго во епархій сей Темишварской бывшаго нашего преемника н(и)нѣшнаго же архіепископа| и митрополита карловачкаго г(оспо)д(и)на Вікентія Жоанновича Відака екзцеленцій емѡ данная грамота, извѣстнѡ, свидѣлствуетъ пресвѣтерство его. Иже чинѡ| званія своего во всѣхъ сихъ степеняхъ достолично хранилъ, пачеже въ чинѡ званія своего пресвѣтерскаго изряднѡ и с(вя)щеннолѣпнѡ Церкви б(о)жіей и па|рохій своей слѣжилъ благонравнѡ, ѡпаснѡже, и добродѣтелнѡ жилъ; к томъ ѣще не само ѡт полѣченнаго степена пресвѣтерскаго при еп(ис)копій сей неѡтстѣпнѡ| пребывающій, но и ѡт времеѡ встѣпленія нашего въ сію б(о)госпасаеѡмю епархію темишварскю за совѣтника консисторіалнаго избранъ и соутверж|денъ въ рассѣженій и извидѣній дѣлѡ консисторіалныхъ непрестаннѡ употребляла, и чрезъ то ко исполненію с(вя)щенническаго званія и должности| особивая качества и способность себи прибавилъ тако да ми его Андреа Арсеніевича искѡсивше сими добродѣтельными видами из|рядствующія повнегда бл(а)говѣйшии протопресвѣтеръ панчевачкій Стефанъ Теоодоровичъ ради старихъ лѣтъ своихъ, и приключившія| ся здравію своему слабости познавая себе ко совершенію себи принадлежащихъ протопопскихъ служебъ неѡмощна быти, чрезъ писменное ѣще| под 17-мъ маіа 1777. года внутрданное предложеніе свое ѡт протопресвѣтерскія дѣйственности

отрѣшеніе просилъ. От тояже въ держанномъ 11-го марта 1779-го лѣта сосѣданий консисторіалномъ и отрѣшенъ, благословенже, на-противже томъ онъ Андрей Арсеніевичъ въ сообразій о подполненіи чрезъ си|цевое правильное отрѣшеніе праздна свѣаго достоинства, въ держанномъ 5-го юнѣ нинѣ текущаго уже врхъ прикоснутаго 1779-го лѣта сосѣданий кон|систоріалномъ почерпнутаго, заключенія, аки паче иныхъ добрая качества, и исквщенню способность имѣющій на мѣсто отрѣшеннаго за протопресвѣтера панчевачкаго избранъ и найменованъ сталъся. Тѣмже бл(аго)датію всес(вя)таго и живоначальнаго Д(с)ха и м(оли)твою обычною съ бл(а)гословеніемъ Архіерейскимъ произведомъ и поставихомъ его Андреа Арсеніевича въ чинъ протопресвѣтерства къ|церкви иже есть въ градѣ Панчевѣ храма славнаго Преображенія Г(оспо)да Б(о)га и Сп(а)са нашего Ии(с)са Хр(ис)та, съ прочими къ семъ|протопопѣмъ Панчевачкомъ от обы-чая и устава надлежащихъ здѣ по именъ ставленныхъ мѣстъ церк-вами икѡже: Сакъла, Баранда, Опо|ва, Сефкеринъ и Іабука, Црепая, Старчева, Хомолица, Брестовца, Плочица, Ковинъ, Баванище, Долови, Новосело, Селлезшъ, Іланча,|Добрица, Маргитица, Іарковацъ, Ідворъ, Уздинъ, Делиблато. А при семъ тогоже властію и достоинствомъ Архіерейскимъ чинъ прото|пресвѣтерства егѡ свидѣтельствемъ и сице соутверждаемъ, бл(а)гословляемъ и повелѣваемъ, да вышеименован-тый протопресвѣтеръ кѣрѣ|Андрей Арсеніевичъ церкви и с(вя)щен-ники предпомянутыхъ мѣстъ по званію своему протопресвѣтерскомъ въ дѣлѣхъ д(с)ховныхъ требъ|ющихъ исправленія д(с)ховнаго, бл(а)гонравно, бл(а)горазсудноже, и с(вя)толѣпно исправляетъ имъ винъ званія своего слѣженіемъ предстоитъ и по свое|мъ обѣтѣ вседѣшнѡ прилѣжитъ б(о)жественнаго писанія чтенію, и вниманію присно. Долженъже онъ протопресвѣтеръ пешиися ѡ спасеній дѣшъ че|ловѣческихъ и во всѣмъ представляти себе образъ быти бл(а)гихъ дѣлъ, икѡже и учити пресвѣтеры, діаконы, весь причетъ церковный, и вся лю|ды бл(а)говѣрїю, б(о)жественнымъ заповѣдемъ и жителствѣ хр(ис)тіанскаго закона по свя дни, а не инако сія толковати но икѡже церковная свѣти|ла и учителіе изтолковаша. Къ семъ же дол-женъ протопресвѣтеръ Андрей Арсеніевичъ вся прочія с(вя)щенства егѡ и званію протопрес|вѣтерскомъ приличныя добродѣтели, икѣ всевыдащыми очеси б(о)жїими называемъ, тшчати исполняти со вниманіемъ и вовѣреннїемъ с(вя)щен|ники и причетъ церковный въ протопопїи егѡ свщїи бодренно пасти да вѣрныхъ и мѣдрыхъ

слѣжителѣй мздовоздаяніе ѡт рѣки воздающаго комѣж|де по дѣломъ
его воспрійметъ. Извѣстнагоже ради свидѣтельства, какъ чинно есть въ
чинъ протопресвѣтерсва бл(а)гословенъ, возведенъ и соутверж|денъ,
връчися емѣ сѣя наша ставилная граммата, рѣкою нашею собственною
подписанная и печатію запечатанная, крѣпостію которыя его| всѣмъ и
всякомъ за протопресвѣтера панчевачкаго поставленна, и за такового
честоватися, признавати и держатися имѣща не само оглашаемъ,| но
къ томъ с(вя)щенникѡмъ, дїаконѡмъ причтѣ церковномъ и мірскомъ
бл(а)гочестивомъ сословію вовѣренныя емѣ протопопїи панчевачкїя
налагаемъ| да имѣтъ его въ достойномъ почитанїи и во всѣхъ цер-
ковныхъ д(с)ховныхъ нареженїяхъ и днѣшныъ бл(а)гонравїяхъ ѡт
нас емѣ наложенныхъ и врѣчен|ныхъ, а чрезъ его ѡправляемыхъ вся-
кое бл(а)гопокореніе, бл(а)гопослѣшаніе и повиновеніе званїю его
протопресвѣтерскомъ долженствующее да возда|ютъ и покажѣтъ емѣ.
Написася и дадеся во Еп(ис)копїи нашеи Темишварской въ градѣ
Темишварѣ пятьнаестнаго дне м(еся)ца Августа ты|сѣщъ седмъ ѡтъ
седмѣдесять девятаго года.

Моўсей Пятник

CERTIFICATE OF MOJSIJE PUTNIK,
SERBIAN ORTHODOX BISHOP OF TIMISOARA,
GRANTED TO PROTOPRESBYTER ANDREJ ARSENIJEVIĆ

LJILJANA PUZOVIĆ

In the collection of manuscripts of the National Library of Serbia there is a certificate (singelia) issued by the bishop of Timisoara, Mojsije Putnik, to the newly appointed protopresbyter of Pančevo, Andrej Arsenijević, 15th August 1779. With this document, whose content we deliver as attachment, the status of Andrej Arsenijević was confirmed. The paper will examine the content of the certificate in the context of historical circumstances in which it was issued, with a special regard to the life and work of protopresbyter Andrej Arsenijević. This prominent ecclesiastical and cultural figure was one of the most significant representatives of the Serbian people in the Metropolitanate of Karlovci at the end of the 18th and at the beginning of the 19th century. Apart from his everyday duties as a protopresbyter, he copied two catechisms by hand which had been kept in the National Library of Serbia until 1941. He took an active interest in the ecclesiastical and political events in the Metropolitanate of Karlovci. In addition to that, he was twice a deputy during the Church Councils in 1781 and 1790. He held good relations with Karađorđe and the revolutionaries, and on Christmas day in 1806 he consecrated their flags and served prayers for their well-being. Because of this he found himself in difficult situation, he was accused of high treason and finally suspended from exercising his clerical functions. After four years he managed to deny all accusations brought against him and proved his innocence. In the meantime he started the foundation of a church dedicated to the Assumption of the Virgin Mary in Pančevo, which he consecrated in his lifetime, however the church was completed only after his death in 1816.

Keywords: Serbian Orthodox Church, Metropolitanate of Karlovci, Eparchy of Timisoara, Protopresbyter of Pančevo, Orthodox Bishop Mojsije Putnik, priest Andrej Arsenijević, protopresbyter, confirmation certificate, 18th–19th century

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

АСАНУК, МП, „А“, 1733/102: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд *Митрополијско-папирјаршијски архив А*, 1733/102.

АСАНУК, МП, „А“, 1770/358: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд *Митрополијско-папирјаршијски архив А*, 1770/358.

АСАНУК, МП, „А“, 1811/23: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд *Митрополијско-папирјаршијски архив А*, 1811/23.

АСАНУК, МП, „А“, 1811/24: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд *Митрополијско-папирјаршијски архив А*, 1811/24.

АСАНУК, МП, „Б“, 1732/37: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд *Митрополијско-папирјаршијски архив Б*, 1732/37.

АСАНУК, МП, „Б“, 1746/36: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд *Митрополијско-папирјаршијски архив Б*, 1746/36.

АСАНУК, МП, „Б“, 1767/45: Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Фонд *Митрополијско-папирјаршијски архив Б*, 1767/45.

НБС Рс 669: Збирка рукописних књига Народне библиотеке Србије, Рс 669.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Момировић 1994: П. Момировић, *Стари српски записи и нађиписи из Војводине I*, Нови Сад 1994.

Руварац 1899: Д. Руварац, *Прилози за историју архиепископа и епископа у митрополији Карловачкој*, Летопис МС 198 (1899) 98–122.

Руварац 1900: Д. Руварац, *Прилози за историју архиепископа и епископа у митрополији Карловачкој*, Летопис МС 204 (1900) 241–309.

Руварац 1904: Д. Руварац, *Радња Архиепископског синода 1776*, Српски Сион 20 (1904) 600.

Руварац 1905: Д. Руварац, *Темшварска епархија 1764*, Српски Сион 15 (1905) 466–467.

Руварац 1923: Д. Руварац, *Опис Темшварске епархије 1727. године*, Сремски Карловци 1923.

Руварац 1927: Д. Руварац, *Српски народни сабор 1774. године и Тештамени митрополита Мојсија Петровића и Павла Ненадовића*, Нови Сад 1927.

ЛИТЕРАТУРА

Војиновић 2001: С. Војиновић, *Стварање читалачке јудике у Панчеву*, Књижевна топографија Панчева, Панчево 2001.

Војновић 2009: Ж. Војновић, *Рађање словесној гради: каталој стварих књија Градске библиојееке Панчево*, Панчево, Нови Сад 2009.

Вуковић 1996: С. Вуковић, *Српски јерарси од IX до XX века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996.

Гавриловић 2005: В. Гавриловић, *Темишварски сабори и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005.

Матић 1952: С. Матић, *Ојис рукойиса Народне библиојееке*, Београд 1952.

Милекер 1925: С. Милекер, *Истјорија гради Панчева*, Панчево 1925, 216.

Пузовић 2013: Љ. Пузовић, *Синђелија владике Георјија Појовића, издатиа темишварском свештјенику Томи Павлову*, Археографски прилози 35 (2013) 169–181.

Руварац 1912: Д. Руварац, *Архимандрити Јована Рајића „Истјорија катихизма“*, Архив за историју српске православне Карловачке митрополије 2 (1912) 225–239, 257–272, 289–310.

Српски биографски речник 2004: Арсенијевић/Арсеновић Андрија, Српски биографски речник 1, Нови Сад 2004, 275 (С. Гавриловић).

Томандл 1938: М. Томандл, *Сјоменица јанчевачкој српској црквеној јевачкој друштјива: 1838–1938*, Панчево 1938.

Томандл 1954: М. Томандл, *Панчево и Први српски устјанак*, Нови Сад 1954.

ИЗ СЛОВЕНСКЕ АРХЕОГРАФИЈЕ

РАД ЉУБОМИРА КОВАЧЕВИЋА НА САКУПЉАЊУ И ПРОУЧАВАЊУ СРПСКОГ РУКОПИСНОГ НАСЛЕЂА

Јована Станојловић*

Айстпракѝ: У раду се, кроз проучавање архивске грађе и литературе, представља рад Љубомира Ковачевића као проучаваоца и колекционара српских рукописних књига. Ковачевић све записе, натписе и остале материјалне остатке прошлости, које је годинама прикупљао, посматра као поуздане историјске изворе. Такође, кроз писмена сведочанстава Ковачевића и његових савременика, у раду откривамо нешто више о односима међу појединцима које је, крајем 19. и почетком 20. века, повезивало изучавање српског писаног наслеђа.

Кључне речи: Љубомир Ковачевић, српска рукописна књига, историјски извори, сакупљање, проучавање, архивска грађа, писма, натписи, записи, Стојан Новаковић, Љубомир Стојановић, Иларион Руварац

Са порастом националне свести у 19. веку, у Србији почиње и буђење интересовања за старине и споменике који су се сачували у тешким временима туђинске власти. Ту, поред осталог, спада и обнова интересовања за рукописне књиге, којима научници који стасавају поклањају дужну пажњу. Вук Караџић, на предлог Јернеја Копитара, током својих путовања почиње да сакупља рукописне и старе штампане књиге.¹ Исти подухват предузели су бројни домаћи и страни ходочасници и научници: Александар Федорович Гиљфердинг,² Виктор

* Јована Б. Станојловић, Одељење за археологију, Народна библиотека Србије, Београд, jovana.stanojlovic@nb.rs

¹ После путовања кроз Србију 1816., 1820. и 1822. Караџић је у првом броју Данице објавио чланак „Почетак описанија српски намастира“ где поред описа самих манастира пише и о књигама које је тамо проналазио О Вуку Караџићу као сакупљачу старина: Станојевић 1937, 204–257; Немировски 1996, 35–39.

² Гиљфердинг 1972; Леонидовна Левшина 2012, 77–107.

Иванович Григорович,³ Стеван Верковић, Павел Јозеф Шафарик, Иван Степанович Јастребов и други.⁴ А. Ф. Гиљфердинг, приликом описа свог путовања кроз Херцеговину, Босну и Стару Србију, на једном месту сведочи о томе колико му је коња требало да би понео прикупљене рукописе: „...Цео пртљаг натоварен је на једног коња, који се касније, на моју велику радост, почео савијати под теретом масивних словенских рукописа. За рукописе био ми је у почетку потребан још један коњ, а касније и други...“⁵ Чињеница је, међутим, да су током 19. столећа многи рукописни уникуми доспели у иностране збирке, у којима се и данас налазе. Готово половина сачуваних српских рукописних књига од 12. до 18. века ушла је у фондове библиотеке у Русији, Бугарској, Аустрији, Немачкој, Румунији и другим, углавном европским земаљама. Тамо су доспеле посредством појединаца који су их продавали или поклањали, неретко их чувајући и у сопственим колекцијама које су потом завештаване библиотекама и музејима.⁶ На овај начин је, да поменемо тек поједине случајеве, током 19. столећа отуђен део српског рукописног наслеђа који се налазио на Светој Гори, нарочито у манастирима Хиландару и Светом Павлу. Јернеј Копитар је 1827. године откупио за Дворску библиотеку у Бечу дванаест рукописа са Свете Горе, а који су у Беч послати преко аустријског посланства у Цариграду. Лорд Роберт Карзон, Виктор Иванович Григорович, Порфирије Успенски, Димитрије Аврамовић, Петар Иванович Севастјанов такође су походили Свету Гору, проучавали, али и односили наше рукописно благо.⁷

Током друге половине 19. века расте интересовање за проучавање језика, књижевности и дипломатике српског средњег века. Ђура Даничић 1864. године припрема издање *Никољској јеванђеља*, које се тада налазило у Народној библиотеци.⁸ Он објављује и знаменита дела српске средњовековне књижевности: житија Св. Симеона и Саве

³ Григорович 1877.

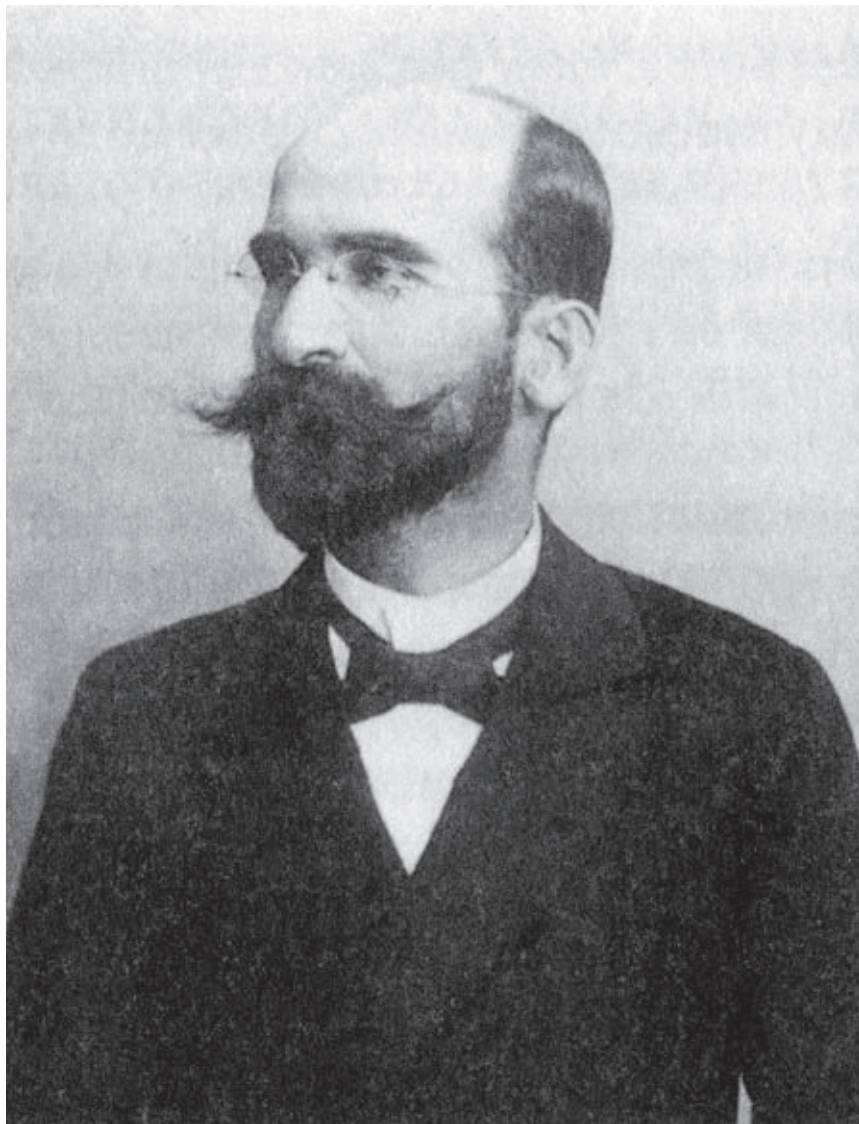
⁴ О томе како су прикупљани рукописи и како су формиране збирке какве данас постоје уп: Станојевић, 1937, 6–16, 105–155; Немировски 1996, 39–45.

⁵ Гиљфердинг 1996, 82.

⁶ О приватним збиркама рукописа уп: Станојевић 1937, 6–16.

⁷ О раду у светогорским манастирима: Станојевић 1937, 44–98. О судбини српских рукописа из манастира Св. Павла на Св. Гори уп: Пузовић 2014, 45–53.

⁸ Даничић 1864; Никољско јеванђеље поменуо је Вук Караџић као књигу која се чувала у манастиру Никољу, уп: Караџић 1826, 14–16.

Сл. 1. Љубомир Ковачевић

од Доментијана и *Живоїше краљева и архиепископска сръбских* од архиепископа Данила другог.⁹ Стојан Новаковић издаје *Душанов законик* где, после уводног дела, преноси текст законика коме је у основи призренски рукопис.¹⁰ Милош С. Милојевић публикује текстове две децанске повеље.¹¹ Библиографију рукописних књига од 1823. до 1981. године даје Димитрије Богдановић у *Инвентару ћирилских рукописа у Југославији*.¹²

Један од научника који је последњих деценија 19. века проучавао и сакупљао рукописне књиге био је и Љубомир Ковачевић (1848–1918), један од зачетника критичке историографске школе.¹³ Међутим, сегмент његовог бављења рукописним наслеђем није посебно проучаван.¹⁴

Овом приликом намера нам је да укажемо на Љубомира Ковачевића као проучаваоца српског рукописног наслеђа и неуморног сакупљача записа, натписа и материјалних остатака прошлости, међу којима значајно место заузимају рукописне књиге. Постојање богате архивске грађе омогућило нам је да кроз сведочанстава савременика, као и самог Ковачевића, проникнемо у односе међу појединцима у научним круговима с краја 19. и почетка 20. века, којима је припадао и сам Љубомир Ковачевић. Указаћемо и на поједине црте Ковачевићевог карактера, но, главни циљ јесте осветлити сегмент у историји науке који се бави проучавањем и судбином српског рукописног наслеђа.

О заслугама Љубомира Ковачевића говори и његова радна биографија. После завршених студија на Филозофском факултету при Великој школи у Београду (1867–1870), свој професионални ангажман започео је као суплент у Неготинској нижој гимназији, да би наставничку каријеру наставио као предавач у Учитељској школи, најпре у Крагујевцу, а потом у Београду. Био је члан Српског ученог друштва, а затим и многих других културних и научних установа и

⁹ Даничић 1865; Даничић 1866.

¹⁰ Новаковић 1870.

¹¹ Милојевић 1880.

¹² Богдановић 1982, 142–165.

¹³ Библиографија радова Љ. Ковачевића: Лолић 1977, 272–282;

¹⁴ Српска академија наука и уметности је 2010. у Гласу CDXIV издала радове са округлог стола „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, где се аутори баве углавном доприносима Љубомира Ковачевића историјским истраживањима средњег века: Калић 2010, 1–7; Шуица 2010, 9–15; Ћирковић 2010, 17–21, Живојиновић 2010, 23–28; Благојевић 2010, 29–41.

задужбина. Своје место је нашао међу шеснаест академика, првоименованих 1887. године. Професор историје на Великој школи постао је 1894. године. У два наврата био је министар Просвете и црквених дела (1895–1897; 1901–1902), а 1912. постављен је и за државног саветника.¹⁵ Поред професорске делатности, своја интересовања усмерио је на изучавање историје. Поред тога што, заједно са Иларионом Руварцем, слови за зачетника критичке историографије, Ковачевић се бавио и писањем уџбеника. Са Љубомиром Јовановићем започео је обимно дело *Историја српског народа*, од које је публикован само део који се бави најстаријим периодом.¹⁶

Љубомир Ковачевић је од школских дана показивао жељу да упозна српске земље. Као ђак бавио се ботаником, те га је 1869. године Јосиф Панчић изабрао за свог пратиоца на ботаничкој екскурзији по Копаонику, Рашкој и Крушевцу.¹⁷ После неколико година, тачније 1875, пропутавао је већи део ондашње Црне Горе, део Херцеговине и Боку Которску, при чему су његову пажњу посебно привлачиле рукописне и старе штампане књиге на које је наилазио. О овом путовању сведочи он сам у писму које је из Крагујевца послао, 1. октобра 1875. године, Стојану Новаковићу:

„...Пропутавао сам скоро целу Црну Гору, Брда и Боку. У Пиперској Ћелији манастиру $\frac{1}{2}$ сата од Спужа, наишао сам на једну штампану србуљу. Штампана је у Млецима 1536. у штампарији Божицара Вуковића, а посао је калуђера Мојсија родом из Будимља. По овоме, што ћу ниже навести, држим да је ова србуља уникум. (...) Него најсретнији сам био у Ђедовини Вука Караџића, у Дробњацима. Случајно се упознам са неким Јованом Кујунџићем, сељаком из Превиша. Кад ми у разговору спомену, да су му стари били свештеници и да у њега има доста старинских књига замолим га да ми их покаже. Неколико књига беху руске, а само две србуље. Једно су „Чудеса св. Богородице“. (...) Друго је типик на кожи писан у време краљевања Стефана Душана. Посао је врло леп. У календару међу свецима нема не само Дечанског, него ни Милутина. На завршетку књиге написано је истом руком, која је цело дело писала, ово: ...“¹⁸

¹⁵ О биографији Љ. Ковачевића уп: Годишњак СКА 1889, 141–145; Лазаревић [д. г.], 150–152; Ђоровић 2010, 289–306; Савић 2010, 69–86; Поповић 2010, 87–93.

¹⁶ Ковачевић, Јовановић 2002.

¹⁷ АС ФЛБК 33

¹⁸ АС ФСН 1626

У наставку писма Ковачевић доноси читав запис из овог драгоценог рукописа, који је касније издао Љубомир Стојановић.¹⁹ Реч је о Дечанском црквеном типiku, који је писао писар Добрета за време цара Душана, а који се и касније, средином 17. века, налазио у Дечанима, о чему сведочи оновремени запис. Љубомир Ковачевић нашао га је у Црној Гори у селу Превиш (данас општина Шавник) 1875. године. Он у истом писму пише Стојану Новаковићу да није требало да каже колико је књига вредна и да је могао одмах откупити за мање новца. Овај вредан рукопис данас се налази у Националној библиотеци у Санкт Петербургу у Гиљфердиновој збирци под бројем F п I № 93.²⁰

У писму Стојану Новаковићу Ковачевић редно наводи четири рукописне књиге које је видео у манастиру Морача: *Окѣиох* Црнојевића, добро очуван; затим „јеванђеље удешено по празницима и врло лепо израђено“, у запису се наводи да је настао на Светој Гори у скиту Св. Ане, повељенијем игумана кир Јоаникија јеромонаха од манастира Св. Павла, духовника Саве Морачанина и Василија инока от Дробњака;²¹ за трећу и четврту књигу помиње да је једна написана уставом, а друга полууставом, дајући тиме само најширу палеографску одредницу.

У наставку извештава да је из Ћелија Пиперских дошао у Острог где је, такође, нашао рукописе: у доњем Острогу само Синђелију Св. Василија коју је преписао, а у горњем Острогу више минеја из 17. века.

Још једно писмо је Ковачевић упутио Стојану Новаковићу. Године 1875, 11. новембра, из Крагујевца где је био учитељ, извештава о садржају једне рукописне књиге, а потом и о разлозима зашто одређене рукописе и старе штампане књиге задржава за себе. Узгред помиње и откуп Дечанског типика:

„Поштовани Господине! Чекајући да добијем једну рукописну књигу коју ми је један познаник обећао, како бих вас узгред и о њеној садржини известио; не послах вам одмах захтевану Србуљу. Шаљући вам је на преглед, јављам вам да је нисам рад продавати из два разлога. У мене има још две штампане Србуље: служабник Божицара Вуковића и триод Стефана Скадранина, штампан у Скадру 1563 г, и један мали рукопис о ношењу крста. Говорећи својим ученицима о србуљама и штампаријама могу им очигледније ствари представити, имајући те књиге. Кад бу у Крагујевцу

¹⁹ Стојановић 1902, 34.

²⁰ Гранстрем 1953, 108; Мирковић 1960, 3–15.

²¹ Стојановић 1902, 399.

било у нар. библиотеци рукописа и штампаних србуља, које бих могао учећи и показати ученицима, ја бих одмах све те моје књиге уступио народној библиотеци или ученом друштву. Ако би се доцније преместила учитељска школа у Београд, или бих се ја из ње преместио, уступио бих их; а за сада нека их код мене. Ја се тврдо надам, да ће моја збирка рукописа и штампаних србуља кроз годину, две бити много богатија; па ћу бар имати шта уступити. (...) У Црну Гору сам писао г. Божу да треба откупити типик дечански; али немам још никаква извешћа о томе. Пошто сам вам у кратко одговорио на ваше писмо, прелазим на опис поменутог рукописа. То је зборник многих апокрифних чланака, писан 1787. г. у Студеници од неког Веселина ћака. Језик је рускословенски, али је свакојако препис са Србуље...“²²

Ковачевић је приликом прегледања рукописних књига често преписивао поједине делове или је, ако је за то имао времена, исписивао податке о садржају читаве књиге.²³ Наведено писмо Новаковићу, поред осталог, сведочи и о Ковачевићевом приступу професорском раду. Извесно је да је рукописне и старе штампане књиге користио као наставни материјал, не би ли ученицима што боље приближио српскословенски језик и књижевност.

Путујући по српским земљама, Ковачевић је прикупљао записе и натписе. Резултате свога труда објавио је 1878. године у десетој свесци Старина ЈАЗУ, наводећи натписе које је пронашао на црквама, манастирима и надгробним споменицима.²⁴ Нешто касније, 1884. године, у Гласнику српског ученог друштва штампао је рад у којем, истичући да зна „од каке користи може бити испитачима наше довољно непроучене прошлости свака и јоле важнија белешка из стријега доба“, ²⁵ доноси записе из рукописних књига из Народне библиотеке у Београду, библиотеке Српског Ученог Друштва, Богословије у Београду, Гимназије у Нишу, манастира Благовештења, али, исто тако и рукописа из његове приватне колекције. На крају је поглавље са необјављеним натписима на црквама. Иако указује да је исписао из ових рукописних књига „важније белешке“, несумњива је његова тежња да прикупи сваки

²² АС ФСН 1627. У наставку писма Ковачевић описује садржај горе поменутог рукописа.

²³ У архивској грађи постоје преписи делова или изводи садржаја појединих рукописних књига: АС ФЛБК 314, 317, 327, 342.

²⁴ Ковачевић 1878, 257–273.

²⁵ Ковачевић 1884а, 327–360.

1

Поштовани господине!

(Српска Краљевина)
Београд
1. VI

Чекajući да дођем једну рукописну књигу коју ми је један извешај писао, како сам вас изред и о тој садржини известио; не слах вам одмах захтевајућу српску. Шаоћи сам је на пред, јављам вам да је не сам рад продавати из два разлога. У мене имају две италијанске српске: службеник Тожидара Ђурковић и његов. Савесна Скарачина, италијанска у Скадру 1863г. и једна италијанска о вешају крстоа. Говорети овијим умишљама о српској и италијанској могу им онехтедиј сабери представити, илајети те књиге. Како би у Крагујевцу било у нар. библиотеци рукописа и италијанских српских, који сам мотам прети и показати урешцима, ја сам одмах све те књиге улажу, што народној библиотеци или урешком држави. Ако би се догодило предмети урешком илајети убрзано, или брже ја из те предмети, улажу сам их, а за сад нека их коју мене.

Сл. 3. Писмо Љубомира Ковачевића Стојану Новаковићу, 11. новембар 1875.

остатак прошлости, без обзира на вредност. Ограничење му није представљао ни језик натписа и записа,²⁶ а није имао ни временски оквир кога се држао. Све трагове прошлости на које је наилазио током својих путовања, али и оне које су му слали други, прикупљао је убеђен да треба сачувати све што нам је пренето из прошлих векова.²⁷ Објавио је рад о запону хумског кнеза Петра,²⁸ а касније се бавио проучавањем старог новца.²⁹

У послу прикупљања писмених сведочанстава прошлости Ковачевић је био претеча Љубомира Стојановића, који ће обавити највећи део обимног посла прикупљања старих српских записа и натписа и објавити их у шест књига од 1902. до 1926. године.³⁰

У *Српском љрепледу*, часопису за књижевност, науку и друштвени живот, 1895. године штампан је текст *Научно љушовање љо Сшарој Срдији* где Љубомир Недић, уредник часописа, укратко описује путовање два „одлична професора Велике Школе у Стару Србију Г. Љубомира Ковачевића и Г. Андру Стевановића“.³¹ Они су, у циљу проучавања српских старина, послати на овај пут у јесен 1894. године од стране Краљевске Академије. Занимљив је податак да су током пута, пролазећи кроз Приштину, били гости тадашњег српског конзула Бранислава Нушића. На то место ће, 1905. године, ступити Ковачевићев зет Милан Ракић.³² У тексту из *Српској љрепледа* наводи се да је „Ковачевић имао да прегледа књиге и друге писане споменике што се чувају по манастирима у Старој Србији и испише отуда што је од важности за стару нашу историју, а што би други били превидели или нетачно исписали.“ Резултати овог путовања превазишли су сва очекивања. У извештају стоји да је „Г. Ковачевић нашао врло велики број, скоро *осамдесет*, старих књига, важних нарочито по томе што пружају врло драгоцене грађе за познавање старог српског језика. Скоро половина ових књига, око четрдесет писано је на кожи и

²⁶ Љ. Ковачевић објављује један грчки и два латинска натписа. Уп: Ковачевић 1887, 88–89.

²⁷ Мишић 2010, 63–67.

²⁸ Ковачевић 1884б, 110–118.

²⁹ Иванишевић, Радић 2010, 95–102. Радови о нумизматици Љ. Ковачевића наведени у библиографији радова за године 1908. и 1910; Лолић 1977, 272–282.

³⁰ Стојановић 1902–1926.

³¹ Недић 1895, 32–33.

³² Пејчић 2013, 27, 143, 260–265.

датира од XIII и XIV stoleћа. Неке од њих имају и иницијала с ретком вештином и необично укусно изведених, покадшто и златом писаних.“ У наставку текста наводи се да је Ковачевић пронашао поменике са старим географским именима и наставио да прикупља натписе са цркава и надгробних споменика које су други путници превидели. На истом месту се помиње и његов пут у Хиландар где је преписао осамдесет „...досад нигде необјављених старих докумената највише из XIII, XIV и XV stoleћа...“; међу којима је био велики број повеља српских краљева, царева, деспота, властеле, влашких војвода и црквених достојанственика. О траси овог путовања извештава нас и сам Ковачевић у свом писму архимандриту грчетешком Илариону Руварцу, а чији део је пренет у часопису *Српски сион*. Он, између осталог, каже:

„...За тим сам посетио Високе Дечане, и ту сам 6 дана провео. Нашао сам преко 50 рукописа на књизи и хартији, и преписао више бележака. Донео сам два поменика (из Високих Дечана) и трећи из Пећи.³³ (...) У Пећи сам купио од неке попадије књигу, писату 1390 г. за Вука и хвост. митрополита Арсенија.³⁴ (...) Из Дечана прошао сам кроз Дреницу и ноћио у Девичу. Хтео сам ићи у Црклез због натписа на гробу војводе Дуке, али нам паша није дао, јер су се Арнаути били покупили и чекали на путу, да умлате мене и мога друга те смо с тога морали ударити другим путем кроз Јеницу.

Из Девича сам преко Приштине дошао у Скопље, а одатле спустио се у Солун. Из Солуна отидем у св. Гору и проведем 35 дана у Хиландару, преписујући старе повеље. Нашао сам преко 50 нових повеља. (...) У Св. Гори преписао сам приличан број бележака на старим књигама. (...) У Карејској ћелији преписао сам оригиналан Савин уставац с пергамента...“³⁵

О овом путовању Стојан Новаковић пише Илариону Руварцу, 5. октобра 1894. године, где указује на невоље које је Љубомир Ковачевић имао на путу за Пећ:

³³ Ради се, највероватније, о поменицима из Ковачевићеве заоставштине који су се чували у старој Народној библиотеци: *Дечански ѿменик* из 1572. г, НБ 1223, *Поменик месѿа званој Белаја*, 16–17. век, НБ 1227, *Пећски ѿменик*, 16. век, НБ 1222. Уп: Матић 1952, 178, 179.

³⁴ Ради се о *Минеју за јануар* написаном 1390. на пергаменту, НБ 1233, Уп: Матић 1952, 20.

³⁵ Српски сион 5 1895, 76.

„...Онде му Турци не хтедну гарантовати пролазак правце у Пећ, те се он окрене Приштини, у намери да отуд продре у Пећ, јер собом води професора архитектуре, који има налог да прегледа патријаршијску цркву у Пећи, за коју нам одгуд народ (...)»³⁶ јавља да хоће да падне. У Приштини пође у Грачаницу, он – Љ. Ковачевић – да још једанпут препише Грачаничку повељу, а његов друг да премери и прецрта цркву. Али Турци – јок, не даду. Те конзулат телеграфише Београду, те (...)»³⁷ одавде, и јуче чујем да је Велики Везир наредио да им се ни у чем сметње не праве. ...“³⁸

Новаковић овом приликом исказује и бригу да Ковачевић „...не испрозебе на овој хладноћи, горе у Косову – а ја сам га највише гурао да одржи реч и да иде те да тај посао сврши, премда ја нисам мислио да се то ради овако по зими“.

Од овог путовања по старој Србији стручна и научна јавност тога времена имала је велика очекивања. Непосредно сведочанство о успеху путовања пронашли смо у писму Љубомира Стојановића који је Ковачевића срео непосредно после његовог повратка у Београд и о томе написао Илариону Руварцу 31. децембра 1894. године следеће:

„...Дошао је Љ. Ковачевић! Ја сам га само мало видео на улици, а изгледа да је његово тромесечно путовање по истоку уродило богатим плодом. Чуо сам да је из Хиландара донео око 70 преписа неизданих хрисовуља, а осим тога и много записа из Грачанице, Пећи и Дечана, којима се нарочито расветљује више питања о патријарсима и митрополитима. Сада га само ваља натерати да то што пре објави, јер овако ће он то гњавити 3 ½ године.“³⁹

Иларион Руварац у свом писму од 19. новембара 1896. године своме брату Мити пише о свом очекивању да Ковачевић објави сакупљени материјал:

„...Био сам се обрадовао гласу, да ће Љуба Ковачевић одступити – те ће моћи издати оне ствари скупљене и побележене на путу по старој Србији и св. Гори; но на жалост тај се глас још никако да обистини...“⁴⁰

³⁶ Нејасна рач (једнако?)

³⁷ Нечитка реч.

³⁸ АСАНУ 5919.

³⁹ АСАНУ 6005.

⁴⁰ АСАНУ 5131.

Из Руварчеве и Стојановићеве преписке током 1900. године сазнајемо како се односи између пријатеља и сарадника унеколико мењају. Писма нам, штавише, откривају чак и појаву негодовања и суревњивости, због тога што Ковачевић прикупљени, али и откупљени материјал, задржава код себе ради проучавања. Руварац из Гргегега у писму Љубомиру Стојановићу од 20. новембра 1900. године Ковачевићу замера извешан самовласни однос према једном рукопису, и са нескривеном љутњом вели:

„... Прво је Ковачевић, и кад помислим само на тога Љубу, онда преврнем очи и уздахнем и рекнем Ах Боже благи, за што је тај Љуба таки и што није као ви што сте и као што сам ја, најменши во иноц!x! Но уздах уопште а најмање такав фарисејски уздах не помаже. Питати и озбиљно запитати треба тог Љубу, Јел' ваљевчанину јесил ти самовласник тога рукописа за који је Академија дала толике паре! Та ти си гори од најгорег (...)“⁴¹ кријући и недајући ником да завири и да испише неколико влади-чанских имена из тога рукописа...“⁴²

Можемо претпоставити да се ради о неком од рукописа које је за Академију откупио Ковачевић приликом свог путовања по старој Србији.⁴³

Стојановић, са друге стране, замера Ковачевићу извесну задршку када је у питању сарадња на уступању прикупљених записа и натписа, на којима ради у то време. Он у писму од 16. јуна 1900. године, упућеном Илариону Руварцу, истиче:

„...За овај мој кодекс записа до сад сам сакупио преко 490 нових, необјављених. Љуба Ковачевић има и обећао ми је дати своје необјављене око 250, али ја у то не верујем, и мислим да ће он то објавити сам коју годину доцније пошто изађе овај зборник. Ако он одржи реч, и ако по осталим манастирима буде толико колико сам нашао до сад, онда ће их бити нових преко 1000, а то је добра ¼ целокупног броја...“⁴⁴

Из датог писма видимо да су Стојановић и Ковачевић имали договор да сарађују на издавању записа и натписа, односно да је

⁴¹ Нејасна реч

⁴² АСАНУ 6475.

⁴³ Могуће је да се ради о Ковачевићевом прикупљању и проучавању записа „којима се нарочито расветљава више питања о патријарсима и митрополитима“. Видети напомену 36.

⁴⁴ АСАНУ 6013.

Ковачевић „обећао“ да ће део који је сакупио, већином вероватно 1894. на свом великом путовању, а није публикувао, уступити Стојановићу ради објављивања у књизи коју је он тада припремао. Разлог због којег се ово није десило остао је непознат, нарочито када се има на уму њихова сарадња приликом издавања дела *Сѣтари срѣски хрисовуљи, акѣи, биоѣрафије, леѣойиси, ѣиѣиѣиѣи, ѣомениѣи, зайиси и др.*⁴⁵ у којем Љубомир Стојановић у кратком уводном тексту истиче: „Проф. Љуб. Ковачевић помогао ми је држати коректуру хрисовуља и датирао је недатиране“. Стојановић исте, 1900. године, 16. августа, опет Руварцу, у једном писму указује на следеће:

„...Његови⁴⁶ записи досадашњи и одсадашњи остаће за многе тајна за прилично дуго времена и моја ће збирка изићи без њих...“⁴⁷

У трећој књизи *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиѣиѣи* Љубомир Стојановић у уводу набраја све који су му неки запис или натпис уступили, и наводи да је од Ковачевића добио седам записа.⁴⁸ Шта се десило са 250 записа поменутих у писму нема података, будући да их Ковачевић никада није објавио. Томе у прилог говори и податак да запис из *Минеја* старе Народне библиотеке,⁴⁹ који је био у власништву Љубомира Ковачевића, није ушао у обимно дело Љубомира Стојановића. Могуће је да је један број ових историјских сведочанстава, које је Ковачевић прикупио, али није објавио нити другом уступио, на други начин ушао у корпус објављеног дела Љубомира Стојановића.

Поред тога што је рукописне књиге, записе и натписе сам сабирао путујући по српским крајевима, Ковачевића су и други, које је на тим путовањима упознао и обавестио о својим интересовањима, извештавали о проналаску неког вредног материјалног трага прошлости, било да се ради о рукописној књизи, натпису на цркви или новчићу. Пронашли смо једно занимљиво писмо које Атанасије Петровић, свештеник из Скопља, шаље Ковачевићу 28. октобра 1906. године:

⁴⁵ Стојановић 1890.

⁴⁶ Мисли се на Ковачевића претходно поменутог у писму.

⁴⁷ АСАНУ 6016.

⁴⁸ Стојановић 1905, VIII

⁴⁹ Видети напомену 31.

„Родољубиви Господине, Кад сам био код Вас у Београду, причали сте ми за неку стару књигу рукописну коју сте видели у манастиру Св. Пантелеја у селу Нерези близу Скопља, у околини скопској на западној страни.

Управитељ тога манастира сада је један пијандура, који се познаје сам-ном и долази код мене. А звао ме је у госте да му идем, те би том приликом могао би и ту стару књигу украсти или за паре купити.

Молим Вас јавите ми, каква је та књига и је ли укоричена или није. Какве су јој корице, те према знацима Вашег описа те књиге да је могу набавити преко овог пијандуре јер за сада су тако затегнути односи између нас и Бугараша, да та пијандура калуђер кад год код мене, као код скопског попа, долази, долази кријући, да га Бугараш не виде, јер ће га смлатити; а ја да сада идем њему у госте не би смео ни по којој цени. ... Шаљући Вам три примерка од старог новца поздрављам Вас искреним поздравом.“⁵⁰

Проучавајући архивску грађу наишли смо на више писама епископа нишког Димитија Павловића, која шаље, 1896. године, Љубомиру Ковачевићу са Хиландара. Из њих се види да је у свим битним питањима везаним за наше рукописно наслеђе консултовано мишљење Љубомира Ковачевића. Будући да је епископ Димитрије боравио у Хиландару приликом посете краља Александра манастиру, он извештава Ковачевића о овом догађају, наводећи да је краљ том приликом добио *Мирослављево јеванђеље* и *Немањину џовељу*. Владика Димитрије обавештава Ковачевића да је узео на реверс *Јеванђеље Николе Ситаневића* „...да се из њега извади и прецрта шта треба па да се за тим врати...” – и наставља – „...Нарочито ме треба известити, ако буде требало да још штогод узмем на реверс, ради проучавања...“. У писмима која шаље у априлу, епископ критикује Саву Чеха који је саставио каталог хиландарских рукописа, да би их потом послао у Праг да се штампају, уместо у Београд, и даље препричава њихову дискусију по том питању. Хиландарске књиге владика Димитрије помиње поново у писму од 21. фебруара 1904. где каже:

„...Оне књиге из Хиландара ја нисам донео за своју потребу, него за потребу неких академика, а на поруку ондашњег министра просвете. Њима се бавио пок. Ђока Ђорђевић, и држим да је и Љуба Стојановић желео да их има. Чим сам дошао из Св. Горе, ја сам их одмах предао г. Милошевићу, и то у Народној Библиотеци, а он је уколико се опомињем био тада и Библиотекар и Председник Академије. Он ми је на то издао

⁵⁰ АС ФЉК 734

реверс, али сам ја авај, да би ми био (...) ⁵¹ на сигурнијем месту, оставио негде, где га сада не могу да нађем. Књиге су остављене у једном орману у самој канцеларији Библиотекаревој. ... Кад је пок. Ђока умро, није био довршио свој посао и ја сам хтео тада да књиге узмем и да их вратим у манастир, али ми они рекоше, да ће други академик да доврши његов посао... ⁵²

Епископ Димитрије даље у писму извештава Ковачевића да га је Љубомир Стојановић, док је још „министровао“, известио да су књиге на истом месту и да би желео да тамо остану, јер ће му требати за неке радове. На крају писма сугерише Ковачевићу:

„... Ти дакле можеш отићи у Народ. библиотеку и тамо ћеш наћи књиге. Ако их нађеш узми их и предај Хиландарцима пошто даду обратан реверс. Да сам ја тамо, или би ствар ишла брже и лакше, овако, ако се не сврши твојим заузимањем, остаће до мојега доласка у Београд у априлу...“ ⁵³

Будући да је у ово време било уобичајено да појединци прикупљају откупом, поклоном или разменом рукописне књиге, правећи тако своје приватне збирке, извесно је да је и Ковачевић имао своју збирку. Томе у прилог иду посредне информације где он у објављеним радовима наводи себе као сопственика рукописних књига. У чланку *Неколико њрилоја за црквену и њолийичку истѡрију јужних словена*, почетак другог одељка почиње речима: „У мене има једна рукописна књига, у којој су описани животи четворице светаца...“ ⁵⁴ док исту формулацију користи и у раду *Белешке и нађййиси*: „У мене има једна рукописна књига различног садржаја...“ ⁵⁵ Сведочанство се налази и у раније наведеном писму Стојану Новаковићу, где он помиње да има „неке књиге код себе“ ⁵⁶ Важан је и податак да је Драга Ковачевић, удовица Љубомира Ковачевића, продала Народној библиотеци Србије, 1929. године, осамнаест рукописних и четири штампане књиге из његове заоставштине. ⁵⁷ Ти вредни сведоци прошлости су, са још око

⁵¹ Нејасна реч

⁵² АС ФЛБК 721

⁵³ АС ФЛБК 721

⁵⁴ Ковачевић 1885,4.

⁵⁵ Ковачевић 1884а, 355.

⁵⁶ Ради се о писму Љубомира Ковачевића Стојану Новаковићу од 11. новембра 1875. године: АС, ФСН 1627, видети фус ноту 21.

⁵⁷ Ковијанић 1992, бр. 622(2), 280.

1.300 других рукописа, изгорели 1941. године, приликом немачког бомбардовања српске престонице запаљивим бомбама.⁵⁸

Постоји могућност да је Ковачевић и за живота уступао поједине рукописне књиге збирци Народне библиотеке, или некој другој институцији. У Каталогу Народне библиотеке у Београду из 1903. године Љубомир Стојановић испод кратког описа рукописне књиге наводи податак одакле је доспела у збирку (нпр. Поклон из Призрена, Солуна, Дечана, Пећке патријаршије; Набављено из Босне, Пећи, околине Призренске, Скопља, Старе Србије, Сомбора; Набављено из ослобођених крајева). Дајући тиме само ширу географску одредницу, Стојановић нам не преноси податак чијим посредством су ове књиге набављане, нити податке о историјату рукописа.

Битно је истаћи и улогу Љубомира Ковачевића као посредника у куповини рукописних књига за Народну библиотеку. О томе нам сведочи једно писмо које смо пронашли у Архиву Србије. Написао га је Петар Костић, професор Призренске богословије из Солуна, 16. децембра 1889. године, Љубомиру Ковачевићу:

„...Овде су рукописи, о којима смо говорили, и које ћете ви тамо примити. Има их писаних на кожи и артији, а једна је штампана на Цетињу. Свега их је 15. Радите како знате, али ме чувајте, молим вас, да ми се што не пребаци. Ја сам њих идући од цркве до цркве брао и чувао, па је право да ми се плати, исто сам их од савршене пропасти сачувао. Осим тога ја бих их могао дати г. Јастребову да их пошаље у Одесу тамошњем филолошком друштву, које је и њега за свога члана изабрало, али то не могу учинити, иако сам уверен да би ми се добро платило. (...) Пошто ће се рукописи оценити молим да ми се јавите...”⁵⁹

Из овог писма посредно можемо закључити да је план био да се четрнаест рукописних и једна стара штампана књига, које је Петар Костић сакупио и, како тврди, тиме сачувао од пропасти, пошаљу из Солуна за Београд. Можемо претпоставити да је Ковачевић био посредник који књиге треба да прими. Костић у писму тражи да му се плати и од Ковачевића очекује да ће му тај новац испословати.

⁵⁸ Погледати Прилог 1, где је дат списак рукописних књига из заоставштине Љубе Ковачевића које су се налазиле у Народном библиотеци када је изгорела 1941. године. Подаци у овом прилогу преузети су из: Матић 1952.

⁵⁹ АС ФЉБ 625

Да је Ковачевић посредовао у куповини књига сведочи нам и догађај који он описује у писму Српској краљевској академији од 20. децембра 1900. године, одговарајући на писаније свештеника Павла Поповића који је тражио уговорени новац за једну књигу. Ковачевић у писму Академији одговара да је књигу примио од Костића „чија је заслуга што речена књига није пропала за српство...“, а не од Поповића. Даље наводећи разлоге због чега рукопис није предат Народној библиотеци, истиче да је новац послао преко Министарства Спољних Послова конзулу у Скопљу, да „...преко г. Петра Костића, исплати г. Павлу ако је он сопственик поменутог рукописа...“.⁶⁰

У извештају библиотекара Љубомира Јовановића о раду Народне библиотеке у Београду за 1902. годину, наводи се да је Љубомир Ковачевић за Народну библиотеку купио од Панте Срећковића, за 4.200 динара, вредну књигу *Зборник ѿоја Драгоља*, док је Срећковић, том приликом, поклонио библиотеци још шест значајних рукописних књига.⁶¹ О преговорима око продаје овог вредног кодекса постоје у Архиву Србије писма која је Панта Срећковић током 1902. године послао Љубомиру Ковачевићу.⁶² Зборник попа Драгоља је, стицајем бурних историјских околности, сачуван, и данас се налази у Народној библиотеци Србије под сигнатуруом Рс 651.⁶³ Будући да се, по закону о Српској Краљевској Академији од 1. новембра 1886. године, Народна библиотека и Музеј „придају“ Српској Краљевској Академији, Љубомир Ковачевић је, у својству академика, имао ингеренције да посредује у куповини рукописних књига за Народну библиотеку.⁶⁴ Током последње две деценије 19. и на почетку 20. века, рукописни фонд ове институције се значајно увећавао, претежно поклонима, али и куповином. Народна библиотека је 1881. године имала 293 рукописне

⁶⁰ Писмо чији се оригинал налази у Архиву САНУ бр. 96 објављено у: Ковијанић 1991, бр. 423(6), 273.

⁶¹ Ковијанић 1991, бр. 460, 380.

⁶² АС ФЛБК 790.

⁶³ Детаљан опис рукописа са историјатом уп: Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 355–361.

⁶⁴ Члан 7. закона о Српској Краљевској Академији гласи: „Народна библиотека и Музеј придају се Српској Краљевској Академији. Према томе, право и дужност досадашњег Надзорног одбора за Библиотеку и Музеј престају, и прелазе на Председништво Академије.“ О овоме говори Милан Ђ. Милетић, тада управник Народне библиотеке, у приступној беседи, 2. фебруара 1888. Године, на свечаној седници СКА. Уп: Ковијанић 1991, бр. 366, 94.

књиге и 53 старе штампане, тај број се крајем века, тачније 1899. године, попео на 625 рукописних и 141 штампану књигу, да би 1903. године достигао бројку од 834 рукописне, односно 214 штампаних књига.⁶⁵ Заслуга за овакво обogaћивање фонда несумњиво припада и Љубомиру Ковачевићу.

Ненадокнадив је губитак који је претрпела Народна библиотека када је пожар изазван немачким бомбардовањем, 6. априла 1941. године, „прогутао без наканаде преко 10% укупног српског рукописног наслеђа“.⁶⁶ Том приликом страдале су и књиге које је Љубомир Ковачевић проучавао и чувао. Међутим, један део његове заоставштине ипак је сачуван и од наследника понуђен на откуп Народној библиотеци Србије 1987. године.⁶⁷ Ради се о 42 рукописа, од којих су већина фрагменти, али, упркос томе, „...значе највећу обнову српског средњовековног наслеђа у поратним деценијама“⁶⁸. За већину ових рукописа не зна се провенијенција. Методом атрибуције је утврђено да три фрагмента потичу из рукописних књига манастира Пећке патријаршије.⁶⁹

Захваљујући научном приступу који је као историчар неговао, Љубомир Ковачевић није само користио историјске изворе, већ их је и сам проналазио. Несумњива је његова ерудиција и познавање рукописних књига и српскословенског језика, јер је, долазећи у контакт са непроученим књигама, тачно знао на шта да обрати пажњу и како да правилно пренесе оно што је преписивао. Налазећи оштећене књиге, држане у лошим условима, прикупљао их је и, неке од њих, тиме сачувао од потпуног уништења. Оне које није могао понети са собом, прегледао је и преписивао записе, а када му је време дозвољавало доносио је садржај или је преписивао читаве делове. Једино можемо жалити што прикупљене матријале често није стизао да објави. То је посебно случај са документима и записима прикупљеним 1894. на путовању по Старој Србији и Светој Гори. Приликом боравка у Хиландару преписао је велики број повеља (око 80), које су, такође, остале необјављене.

⁶⁵ Подаци о броју рукописних књига које су набањане у периоду пре првог светског рата, налазе се у годишњим извештајима рада Народне библиотеке. Уп: Ковијанић 1991.

⁶⁶ Богдановић 1997, 83.

⁶⁷ Стипчевић 1988–1989, 71–81.

⁶⁸ Иста, 71.

⁶⁹ Станојловић 2014, 49–70.

Наиме, један део издат у Споменику Српске краљевске академије XLIV пропао је током рата.⁷⁰ Срећом, један део тог материјала, око 58 докумената, Ковачевић је уступио Стојану Новаковићу, те их је он публиковао у својим *Законским сјоменицима*.⁷¹

На основу свега што је изнето може се закључити да је Љубомир Ковачевић, у време када су рукописне књиге, документи, натписи на црквама и надгробним споменицима, после вишевековног пропадања и изложености забору постали предмет интересовања научне јавности, заузео истакнуто место у проналажењу, прикупљању и проучавању ових драгоцених сведочанстава наше прошлости.

⁷⁰ Живојиновић 2010, 26–27.

⁷¹ Новаковић 1912.

ПРИЛОГ I

Рукописне књиге старе збирке Народне библиотеке из заоставштине Љубомира Ковачевића, изгореле приликом немачког бомбардовања Народне библиотеке у Београду, 6. априла 1941. године:

1. 75 (1.233) *Минеј за јануар*, срп., 1390. Пергамент, 233 листова, 275 × 195 мм. Запис писара Михаила. 20⁷².
2. 88 (1.232) *Минеј за јули* (са Прологом), срп., око 1388. године. Папир, 209 листова, 285 × 200 мм. Записи. 24.
3. 124 (1.231) *Триод њосни*, срп., 14. век. Папир, 277 листова, 275 × 205 мм. 31.
4. 149 (1.226) *Требник*, срп., 18. век, папир, 367 листова, 195 × 140 мм. 35.
5. 176 (1.234) *Служба Сѣефану Дечанском*?, Папир, 30+5 листова, 190 × 135 мм. 40.
6. 198 (1.221) *Зборник сѣуденичкої ѣака Веселина*, рус., 1787. Папир, 84 листа, 180 × 135 мм. 140.
7. 199 (1.225) *Зборник*, срп., 18. век. Папир, 136 листова, 210 × 150 мм. 143.
8. 200 (1.229) *Зборник* (фрагменти из три рукописа) срп, 15–16. век. Папир, 197 листова, 210 × 140 мм. 145.
9. 201 (1.235) *Зборник*, рус., 18. век. Папир, 29 листова, 200 × 145 мм. 154.
10. 217 (1.228) *Лейавински хроноѣраф и друѣо*, 17. век и 1702. Папир, 159 листова, 200 × 165 мм. 176.
11. 218 (1.220) *Хроноѣраф манасѣира Пиве*, срп., 18. век. Папир, 433 листа, 200 × 140 мм. 177.
12. 220 (1.223) *Дечански ѣоменик*, 1572. Папир, 235 листова. 178.
13. 221 (1.224) *Поменик „Храма ѣрију свейѣиѣља“*, 16. век. Папир, 72 листа. 178.
14. 222 (1.227) *Поменик месѣа званої Белаја*, 16–17. век. Папир, 114 листова. 179.
15. 223 (1.222) *Пеѣски ѣоменик*, 16. век. Папир, 91 лист. 179.

⁷² Основни подаци преузети из: Светозар Матић, *Оѣис рукойиса народне библиотеке*, Београд 1952. На крају је дата страна на којој се налази потпунији опис.

WORK OF LJUBOMIR KOVAČEVIĆ ON COLLECTING AND RESEARCHING
SERBIAN MANUSCRIPT HERITAGE

JOVANA STANOJLOVIĆ

Ljubomir Kovačević (1848–1918), historian – founder of critical historiography, professor, academic and minister, is presented here as a researcher of manuscripts and vigorous collector of scripts, epigraphs and material historical sources. Special focus is put on his travels, during which he acquired information on manuscript heritage and also collected books, records and epigraphs on churches and tombstones. The archive material is used, mainly letters written by Kovacevic and his contemporaries. In this way, through indirect and direct information and through literature, lesser-known segment of Ljubomir Kovacevic's work is enlightened, but also relations in scientific circles in the late 19th and early 20th-century, among those who were concerned about Serbian manuscripts.

Keywords: Ljubomir Kovačević, Serbian manuscript, historical sources, collecting, studying, archive material, letters, scripts, epigraphs, Stojan Novaković, Ljubomir Stojanović, Ilarion Ruvarac

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

- АС, ФЛБК 33: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, исечак из новина
- АС, ФЛБК 314: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, Изводи из два рукописа у Скопској нахији
- АС, ФЛБК 317: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, Препис молитве без податка одакле је
- АС, ФЛБК 327: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, Препис из Молитвослова који се налазио код сарајевског трговца Ђорђа Дамјановића
- АС, ФЛБК 342: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, Извод из неидентификованог минеја
- АС, ФЛБК 625: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, П. Костић – Љубомиру Ковачевићу, Солун, 16. децембар 1889. године
- АС, ФЛБК 721: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, Д. Павловић – Љ. Ковачевићу, Хиландар: 29. марта 1896, 9. априла 1896, 12. априла 1896; Шабац, 21. фебруар 1904. године
- АС, ФЛБК 734: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, А. Петровић – Љ. Ковачевићу, Скопље, 28. октобар 1906. године
- АС, ФЛБК 790: Архив Србије, *Фонд Љубомира Ковачевића*, Писмо Панте Срећковића, свештеника, Љубомиру Ковачевићу, 2. јануар 1902. године
- АС, ФСН 1626: Архив Србије, *Фонд Симојана Новаковића*, 1626 (Љ. Ковачевић – С. Новаковићу, Крагујевац 1. октобар 1875. године)
- АС, ФСН 1627: Архив Србије, *Фонд Симојана Новаковића* Писмо Љубомира Ковачевића Стојану Новаковићу, Крагујевац, 11. новембар 1875. године
- АСАНУ 5131: Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка*, Писмо Илариона Руварца брату Мити, Гргетег, 19. новембар 1896. године
- АСАНУ 5919: Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка*, Писмо Стојана Новаковића Илариону Руварцу, Београд, 5. октобар 1894. године
- АСАНУ 6005: Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка*, Писмо Љубомира Стојановића Илариону Руварцу, Београд, 31. децембар 1894. године
- АСАНУ 6013: Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка*, Писмо Љубомира Стојановића Илариону Руварцу, Београд, 16. јун 1900. године
- АСАНУ 6016: Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка*, Писмо Љубомира Стојановића Илариону Руварцу, Београд, 16. август 1900. године
- АСАНУ 6475: Архив Српске академије наука и уметности, *Историјска збирка*, Писмо Илариона Руварца Љубомиру Стојановићу, Гргетег, 20. новембар 1900. године

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Ковијанић 1991: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ.2:1881–1918, Београд 1991.

Ковијанић 1992: Г. Ковијанић, *Архивска грађа о Народној библиотеци у Београду 1821–1944*, књ.3:1919–1941, Београд 1992.

ЛИТЕРАТУРА

Благојевић 2010: М. Благојевић, *Историјска топографија у делима Љубомира Ковачевића*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 29–41;

Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982.

Богдановић 1997: Д. Богдановић, *Студије из српске средњовековне књижевности*, Стара српска рукописна књига и проблем реконституције њених фондова, Београд 1997.

Гиљфердинг 1972: А. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Сјарој Србији*, Сарајево 1972.

Годишњак СКА 1889: *Љубомир Ковачевић* – Годишњак Српске краљевске академије, Београд 1889, 141–145;

Гранстрем 1953: Е. Э. Гранстрем, *Описание русских и славянских пергаменных рукописей*, Ленинград 1953, 108.

Григорович 1877: В. И. Григорович, *Очерк путешествия по Европейской Турции*, II изд., Москва 1877.

Даничић 1864: Ђ. Даничић, *Никољско јеванђеље*, Биоград 1864.

Даничић 1865: Ђ. Даничић, *Живот светјога Симеуна и светјога Саве најисао Доментијан*, Београд 1865.

Даничић 1866: Ђ. Даничић, *Живот краља и архиепископа српских најисао архиепископа Данило друи*, Загреб 1866.

Живојиновић 2010: М. Живојиновић, *Рад Љубомира Ковачевића на издавању докумената*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 23–28.

Иванишевић, Радић 2010: В. Иванишевић, В. Радић, *Дојринос Љубомира Ковачевића српској нумизматици*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“ Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 95–102.

Калић 2010: Ј. Калић, *Љубомир Ковачевић – Исцрпљивач Немањиној доба*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 1–7.

- Караџић 1826:** В. Стефановић Караџић, *Почетак описанија српски намастира Даница, Забавник за годину 1826*, Беч 1826, 1–40.
- Ковачевић 1878:** Љ. Ковачевић, *Nekoliko srpskih natpisa i bilježaka*, Starine JAZU 10 (1878) 257–273.
- Ковачевић 1884а:** Љ. Ковачевић, *Белешке и напisi*, Гласник Српског ученог друштва 56 (1884) 327–360.
- Ковачевић 1884б:** Љ. Ковачевић, *Зайон хумској кнеза Петра*, Старице I – 3 (1884) 110–118.
- Ковачевић 1885:** Љубомир Ковачевић, *Неколико прилога за црквену и политичку историју јужних словена*, Гласник Српског ученог друштва 63 (1885) 4.
- Ковачевић 1887:** Љ. Ковачевић, *Напisi*, Старице IV–3 (1887) 88–89.
- Ковачевић 1889:** Љ. Ковачевић: *Љубомир Ковачевић*, Годишњак Српске краљевске академије I (1889) 141–145.
- Ковачевић, Јовановић 2002:** Љ. Ковачевић, Љ. Јовановић, *Историја српског народа – најстарија историја*, Београд 2002.
- Лазаревић:** Л. Лазаревић, *Мали џоменик*, Београд [б. г.], 150–152.
- Левшина 2012:** Жанна Леонидовна Левшина, *Пушешествие А.Ф. Гильфердинга 1868 года и славянские рукописи его „македонской“ коллекции (история и историко-лингвистическое изучение)*, АП 34 (2012) 77–107.
- Лолић 1977:** А. Лолић, *Библиографија радова Љубомира Ковачевића*, Историјски гласник 1–2 (1977) 272–282.
- Матић 1952:** С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд 1952, 20.
- Милојевић 1880:** Милош С. Милојевић, *Дечанске хрисовуле*, Београд 1880.
- Мирковић 1960:** Л. Мирковић, *Рукописни издаци српскословенске рецензије, Богословље, IV (XIX), свеска 1. и 2. (1960) 3–15. (= Типик архиепископа Никодима. Књига друга. Словенски текстови разрешио Лазар Мирковић. Београд 2007, LIX–LXXIV)*
- Мишић 2010:** С. Мишић, *Списак прилога Љубомира Ковачевића*, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 63–67.
- Недић 1895:** Љ. Недић, *Научно истраживање у Савару Србију*, Српски преглед 1 (1895) 32–33.
- Немировски 1996:** Е. Љ. Немировски, *Почети шимљарства у Црној Гори*, Цетиње 1996, 35–39.
- Новаковић 1870:** С. Новаковић, *Законик цара Стефана Душана цара српског 1349. и 1354*, Београд 1870.
- Новаковић 1912:** Стојан Новаковић, *Законски џоменици српских држава средњег века*, Београд, 1912.
- Пејчић 2013:** Ј. Пејчић, *Завети и чин: Милан Ракић на Косову 1905–1912*, Београд 2013.

Поповић 2010: Љ. Поповић, *Архив Србије (државна архива) и Љубомир Ковачевић*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 87–93.

Пузовић 2014: Љ. Пузовић, *Библиотека манастира Светиој Павла на Светиој Гори*, Читалиште 25 (2014) 45–53.

Савић 2010: В. Берко Савић, *Љубомир Ковачевић (1848–1918)*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 69–86.

Српски Сион 1895: Српски Сион 5 (1895) 76.

Станојевић 1937: С. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку*, I Извори и историографија, Београд 1937, 204–257;

Станојловић 2014: Ј. Станојловић, *О аутентичности рукописних фрагмената из збирке Љубомира Ковачевића Приновљене збирке НБС*, Археографски прилози 36 (2014) 49–70.

Стипчевић 1988–1989: Б. Стипчевић, *Средњовековно писано наслеђе у заоставштини Љубомира Ковачевића*, Археографски прилози 10/11 (1988–1989) 71–81.

Стојановић 1890: Љ. Стојановић, *Служари српски хрисовули, акти, биографије, летописи, списци, поменници, записи и др.*, Споменик Српске краљевске академије, Београд 1890.

Стојановић 1902–1926: Љ. Стојановић *Стари српски записи и натписи I–VI*, Београд – Сремски Карловци 1902–1926.

Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Служари српски записи и летописи I*, Београд 1902. (= фототипско издање, Београд 1982).

Стојановић 1905: Љ. Стојановић, *Служари српски записи и летописи III*, Београд 1905. (= фототипско издање, Београд 1984)

Ђирковић 2010: С. Ђирковић, *Доноси Љубомира Ковачевића хронологији српских војева*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 17–21.

Ђоровић 1921: В. Ђоровић, *Љубомир Ковачевић*, Годишњица Николе Чупића, XXXIV (1921) 289–306.

Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић, 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1986.

Шуица 2010: Марко Шуица, *Вук Бранковић у делу Љубомира Ковачевића*, Округли сто „Љубомир Ковачевић – живот и дело“, Глас Српске академије наука и уметности, CDXIV, Одељење историјских наука, књ. 15, Београд 2010, 9–15.

АЛЕКСЕЈ ОЛЕЊИН И РАЂАЊЕ СЛОВЕНСКЕ ПАЛЕОГРАФИЈЕ

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ*

Айсѿпраќѿ: Алексеј Олењин, официр, високи државни чиновник, културни радник, академик, био је и први директор Императорске јавне библиотеке у Санкт Петербургу. Посебну пажњу привлачи његово истраживање једног епиграфског споменика – натписа пронађеног 1792. године на острву Таман (Тмутаракан) у мореузу између Црног и Азовског мора. Објављивањем овога рада Олењин је поставио темеље руске (и словенске) палеографије.

Кључне речи: Алексеј Олењин, гроф Мусин-Пушкин, Тмутаракан, натпис, палеографија

Алексеј Николајевич Олењин (1763–1843) родио се у аристократској породици у Москви. Основно образовање стекао је у родитељској кући радећи са приватним учитељима. Када је дечак напунио једанаест година, родитељи су га послали у Санкт Петербург код рођаке, кнегиње Катарине Дашкове. Царица Катарина II је Олењина, на молбу кнегиње Дашкове, примила у Корпус пажева – привилеговану школу коју су похађала деца припадника аристократског сталежа која их је припремала за високу државну службу. Млади Олењин маштао је о војничкој служби, те је 1780. године отпутовао у Дрезден, где је похађао чувену артиљеријску школу. Упоредо са изучавањем војних наука, Олењин се посветио и изучавању историје, уметности, архитектуре. У Краљевској библиотеци у Дрездену са великим је интересовањем читао дела Јохана Винкелмана (1717–1768), чувеног немачког историчара и археолога.¹ Током боравка у Дрездену, Олењин је започео рад на састављању речника са тумачењима старих руских војних термина. На основу овог рада је

* Татјана Суботин-Голубовић, Филозофски факултет, Београд, tsubotin@f.bg.ac.rs.

¹ Јохан Јоаким Винкелман (1717–1768) сматра се једним од утемељивача археологије као науке, а такође и оцем историје уметности (у нашем савременом схватању). Његова проучавања уметности старе Грчке и Рима пресудно су утицала на појаву неокласицизма у уметности и архитектури.

артиљеријски поручник Алексеј Олењин маја 1786. године, на предлог кнегиње Дашкове која је у то време председавала и Академијом наука и Руском академијом, био примљен у редове Руске академије. По повратку из Дрездена, Олењин је ступио у активну војну службу; 1789/90. учествовао је у Руско-шведском рату; 1795. унапређен је у чин пуковника и те се године коначно повукао из активне војне службе.

Животини пут Алексеја Олењина био је необичан. Од активног војног лица, он је прешао дуг пут до истакнутог културног радника свога времена. Његов дуг живот био је испуњен бројним и разноврсним активностима. Пратила га је слава образованог и ефикасног државног чиновника највишег ранга, те се током петнаест година (1812–1827) налазио на месту државног секретара. Поред високих функција у државној служби, Олењин је био активан и на многим другим пољима. Поменућемо да је 1804. године Олењин изабран за почасног члана Академије уметности, а за њеног председника постављен је царским указом 1817. године. На овој функцији Олењин је остао до смрти. Царским указом из 1811. године Алексеј Олењин био је постављен за (првог) директора Императорске јавне библиотеке (данас – Руска национална библиотека) и на њеном челу се налазио пуне тридесет и две године, све до своје смрти 1843. године.² Мада се о потреби оснивања овакве једне јавне библиотеке разговарало и много раније, њено оснивање је озваничено тек одлуком Катарине II из 1795. године. На челу ове институције смењивали су се у прво време странци који су слабо знали руски језик, те све до Олењиновог доласка на њено чело није било озбиљнијих напора да се она уреди. Његовим библиотечким радом нећемо се овом приликом бавити, али ћемо поменути да је издејствовао да се уведе институција *обавезној примерка*, те су на тај начин фондови библиотеке почели да се попуњавају.

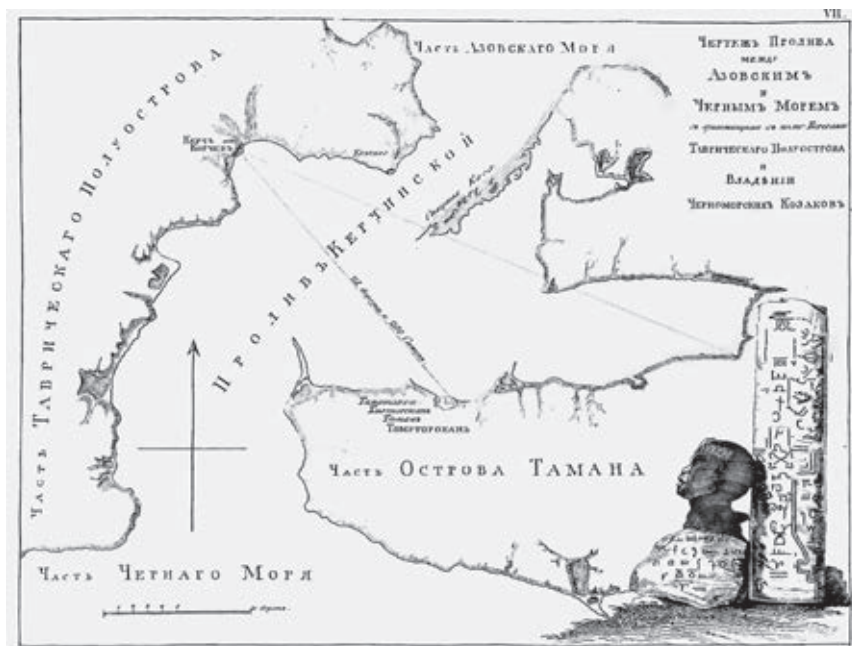
Свестрано образован у најбољим традицијама европског просветитељства тога доба, Олењин је желео да стечена знања и идеје подели са својим савременицима, као и да их практично примени на изучавање руске историје.³ Одлично је знао више страних језика

² Stuart 1986; Голубева 1997.

³ У кругу учених пријатеља Алексеја Олењина налазили су се водећи руски интелектуалци тог доба: баснописац Иван Крилов (библиотекар у Императорској јавној библиотеци), Гаврило Державин – песник и државник, Николај Гнедич (члан Руске академије и библиотекар у Императорској јавној библиотеци) – песник и преводилац Хомерове Илијаде, песник Константин Батјушков, песник и драматург Василиј Капнист, Николај Карамзин – историчар, песник и преводилац.

Сл. 1. А. Г. Варнек, Алексеј Николајевич Олењин, 1824.

Сл. 2. Карта Таманског острва, 1806.

(немачки, француски), као и класичне језике (грчки, латински, помало хебрејски). Олењин је сматрао да се прошлост не може добро упознати нити разумети без истраживања релевантних историјских извора, те је стога веома марљиво проучавао средњовековне руске рукописе историјског садржаја. У другој половини XVIII века приређена су издања једног броја рукописа старијег периода, који су садржали различите преписе руских летописа. На тај начин било је подстакнуто интересовање за проучавање националне историје.

Први објављени научни рад Олењина посвећен је истраживању једног епиграфског споменика. Реч је о запису уклесаном на каменој плочи пронађеној на Тмутараканском острву (у Керченском мореузу између Црног и Азовског мора). Овај запис је, заправо, кратка белешка о мерењу растојања између градова Керч и Тмутаракан, а руски историчари тог времена тумачили су раздаљину поменућу у њему на

Сл. 4. Калк натписа и цртеж начињен према њему, 1806.

– грофу Алексеју Ивановичу Мусину – Пушкину.⁵ Писмо је објављено 1806. године и у руској се науци ова година сматра тренутком рађања руске палеографије.⁶ Слободно се може рећи да је то био и тренутак рађања словенски палеографије уопште, јер од тог тренутка почиње повећано интересовање за проучавање писаних извора и утврђивање њихове поузданости и достоверности уз помоћ свеобухватне анализе садржаја проучаваног текста, при чему и палеографска обележја писаног споменика почињу озбиљније да се истражују.

⁵ Гроф Алексеј Иванович Мусин-Пушкин (1744–1817) био је познати сакупљач руских старина, археограф, историчар, археолог. Од 1775. године Мусин-Пушкин је почео систематски и пасионирано да сакупља рукописе; 1793. г. његова збирка рукописа бројала је 1725 јединица. Он је у једном конволуту, зборнику чији су делови преписани у XVI и XVII веку, па затим повезани у једну књигу, пронашао до сада једини познати препис *Слова о Игоровом њоходу*, делу анонимног руског аутора из XII века. Мусин-Пушкин је приредио прво издање овог текста: *Ироическая песнь о походе на половцов удельнаго князя Новгорода-Северскаго Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с переложением на употребляемое ныне наречие*. Москва 1800. Овај је рукопис, нажалост, изгорео 1812. године у Москви у време великог пожара који је захватио град, те се сва проучавања овог текста, као и његова каснија издања, заснивају на издању које је приредио Мусин-Пушкин. Уп.: Шепкина 1955, 39–47; Лихачев 1957, 66–89; Творогов 1987, 435–437; Козлов 1993; Вяткин 2013, 20–32.

Лаврентијеовски лейџоис (1337) пронађен је почетком XVIII века у манастиру Рођења пресвете Богородице у Владимиру, а Мусин-Пушкин га је набавио 1792. године. Затим је овај рукопис поклонио цару Александру I, који га је предао на чување Императорској јавној библиотеци, где се и данас налази (сигнатура: РНБ, Ф. п. IV. 2). Оба ова извора користио је у своме раду о Тмутараканском натпису Олењин.

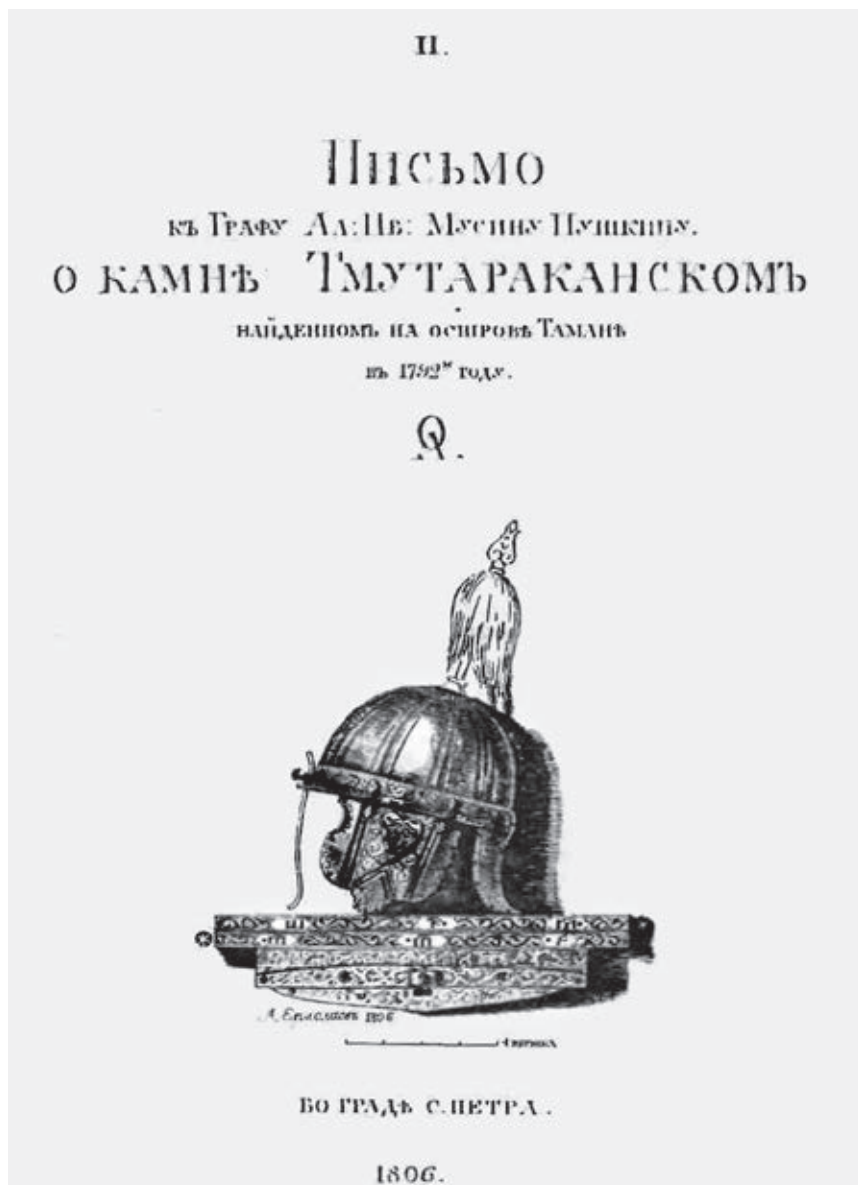
⁶ Оленин 1806.

Писмо грофу Мусину Пушкину Олењин започиње у помало шаљивом тону и нећкању – да ли да саопшти резултате својих промишљања и истраживања која се односе на недавно откривени епиграфски споменик и низ питања која је он отворио. Са шаљивог тона, међутим, врло брзо прелази на веома озбиљно претресање материје. Олењин објашњава да анализира не сам оригинал, него гипсани одливак пронађеног записа и прво тачно описује његов физички изглед; он запажа да слова овог натписа својим обликом подсећају на слова најстаријих руских рукописа, као и да се на одливку види да је површина оригиналне плоче патинирала од времена, а не неким вештачким путем. Олењин је прикупио сву тадашњу релевантну литературу о Тмутараканском натпису и критички је претресао. Импресиван је начин на који је приступио анализи самог почетка натписа, посматрајући свако појединачно слово и износећи своје аргументе да би оповргао оно што је сматрао погрешним. У тим настојањима он се ослонио и на рукописе, те је показао да начин бележења великих бројева какав се среће у овом натпису постоји и у рукописима, те је навео неколико примера.

Својим приступом задатој теми, Олењин је установио један модел који ће у каснијим палеографским истраживањима словенског материјала бити даље разрађиван и дограђиван.

Мада тек у повоју, у овом раду већ постоје сви битни елементи који ће усмерити развојни пут којим ће се словенска ћирилица палеографија даље кретати. Посебно треба обратити пажњу на терминологију коју Олењин користи приликом описивања типова писма којим су поједини рукописи исписани. То је нарочито важно ако се узме у обзир да се терминологија која се користи у српској науци темељи на руској. Тако, Олењин говорећи о Летопису Типографске библиотеке бр. 48 – писмо којим је овај рукопис писан одређује као *старинско дрзойисно писмо*; Новгородски летопис попа Ивана је, по његовим речима, писан *йолуустѡвом*. Он, међутим, није дао никакво ближе тумачење термина које користи, те би се могло закључити да је таква терминологија била сасвим разумљива и прихваћена међу проучаваоцима руских рукописа тог времена.

У додатку доносимо превод на српски језик Олењиновог писма грофу Алексеју Ивановичу Мусину-Пушкину, са делом илустрација и факсимилима библиографије који су чинили саставни део књижице објављене 1806. године.

Сл. 5. Насловна страна издања Писма грофу Мусину-Пушкину, 1806.

ПРИЛОГ I

ПИСМО ГРОФУ АЛЕКСЕЈУ ИВАНОВИЋУ МУСИНУ ПУШКИНУ
О ТМУТАРАКАНСКОМ КАМЕНУ
ПРОНАЂЕНОМ НА ОСТРВУ ТАМАН 1792. ГОДИНЕ

Ваша светлост од мене захтева да свакако обнародујем своја запажања о тмутараканском камену. Због бројних разлога, а понајпре због Ваше и моје љубави према руским старинама – ја не могу да Вас одбијем. И мада ја то не желим, ипак се на крају морам повиновати, те тако постајем писац. А сада Вас најпокорније молим да се у моје име обрачунавате са критиком, уколико ми се она испречи на моме новом путу. Тешко ју је издећи, макар само зато што ће бити досадно прочитати неколико страница испуњених разматрањима да ли две косе ногице припадају слову Л, или је једна од њих усправна? А ја без тога не могу ни да почнем. Шта да се ради? Примивши, за сваки случај, благослов да започнем и, придржавајући се старинских правила, по реду ћу објаснити циљ мога дела, а затим ћу га и доказима поткрепити, те ћу на крају из тога извести своје закључке.

Циљ мога писма Вама састоји се у следећем: 1) да на основу изливеног отиска који се налази код мене, начињеног са тмутараканског камена, као и да помоћу тачних карата Тамана, Кимеријског мореуза и јужног дела Русије, а такође и уз помоћ исписа из наших летописа и других руских и страних аутора, поткрепим све оно што сте Ви тако темељно доказали у свом историјском истраживању, објављеном 1794. године, о месту где се налазила стара руска Тмутараканска кнежевина; 2) да региструјем неке грешке путника који су боравили у тим крајевима; 3) и најзад, ако је то могуће – да убедим уважене, неуморне и опрезне проучаваоце⁷ наших летописа у старину тмутараканског камена, као и о месту где се тачно налазила Тмутараканска кнежевина на острву Таман.

Пошто сам изнео своје намере, треба да приступим изношењу доказа:

⁷ Међу овим уваженим људима, прво место, по моме мишљењу, заузима познати Г. Шлецер.

1). Одливак, према коме је исклесана плоча са тачним изгледом натписа који је уклесан на тмутараканском камену, изливен је овде код мене од гипса, а по мојој молби га је на терену са оригинала начинио питомац Императорске академије уметности г(осподин) Ушаков. Овај калуп ми је послао Мертви, цивилни губернатор Тавриде. Неке разлике у словима примећене на овом одливку насупрот представама овог камена које се јављају у Вашем раду и у путописима господe Паласа и Вексеља, подстакли су ме да начиним нека запажања, која Ви сада тражите да саопштим љубитељима руске историје.

2). Док сам разгледао овај гипсани одливак, трудио сам се да себе убедим у старину овог интересантног споменика, те сам се уверио у следеће: 1) изглед слова којима је написан овај натпис у свим елементима наликује словима наших најстаријих рукописа; 2) изглед површине самог камена који се види на одливку несумњиво сведочи да је површина камена патинирала на природан, а не вештачки начин; – и 3) не постоје било какви политички разлози за фалсификовање овог камена да би се тиме утврдила права Русије над тим крајевима. Зашто би било потребно то радити, кад је тај крај већ 10 година пре проналаска овог камена припадао Русији?

3). И тако, пошто сам се уверио у несумњиву старину овог историјског споменика, почео сам да проучавам разлике у облицима слова која су на њему уклесана у односу на оне представе које су штампане у раду Ваше светлости и господe Паласа и Вексеља. Господин Јермолајев који живи код мене и који је копирао и гравирао овде приложене цртеже, у својој особитој љубави према руским старинама приметио је, разгледајући прилежно достављени одливак, да Ви слово које стоји на почетку и има бројну вредност (у натпису означава растојање у сежњима⁸ од Тмутаракана до Керчи), због грешака у цртежима који су Вашој светлости послати, сматрате за остатак слова И, а господин Палас за Л, својим изгледом ни најмање не личе на остала слова Л, која се свега четири пута појављују у речима *лѣто, глѣбъ, мѣриль, по лѣдѣ*. У том слову ништа није могло да се оштети пошто је натпис уклесан у камен, а није испупчен у односу на површину, те је он стога и сачуван у свој целости, осим оног места где се на почетку записа налазио крст,

⁸ Сежањ (рус. *сажень*) – стара мера за дужину; у руском систему мера, он чини три-стоти део *врсѣе*. Вид. следећу напомену. (Прим. прев.) Сежањ, као мера за дужину, има различите вредности у руској и српској средини.

и неких делова слова И (данашњег И) које се налази између оних слова која означавају бројну вредност те је њима исказан број врста⁹, и слово М у речи *морѣ*. На ова три места натпис је оштећен због старости, те се крст скоро сасвим окрунио, код слова И се на половини левог стабла налази оштећење; код слова М је одваљена десна страна. Код осталих слова није примећено било какво оштећење, те је стога и било потребно одредити тачно значење претпостављеног слова Л.

Пошто смо га пажљиво погледали, испоставило се: 1) да над њим постоји титла, а испод титле – две тачкице; 2) да је десна ногица дебља од леве и да је усправна, док је лева косо на горе постављена. Овакав положај (ногице) чини да се слово разликује од других Л која постоје у том натпису, чије су ногице равномерно постављене косо и састају се на врху. То се и види из овде приложеног великог цртежа који је са највећом пажњом начињен према гипсаном одливку.

Пошто смо се тако уверили да ово слово не може бити слово Л, установили смо сличност његове десне ногице са првим словом речи *индиктъ* која је је у том натпису забележена под титлом, где слово има исти положај и исте две тачкице, те смо закључили да ово слово треба да представља „десетерично и“ (ї). Пошто смо ово утврдили, требало је још установити зашто је са леве стране слова била уклесана косо постављена цртица, која је побудила господина Паласа да га сматра словом Л.

Приликом овог прегледа испоставило се: 1) да се сва слова која означавају бројеве од других слова у овом натпису разликују по томе што се над сваким од њих налази титла; 2) да сва таква слова која имају вредност хиљаде, да би се разликовала од јединица, десетица и стотина, обично имају цртицу која им је придодата при црквеном начину означавања бројева; 3) да се ове цртице на разним местима налазе уз слова нпр. приликом означавања године од стварања света уз слово *ѡ*, или 6000, знак почиње од средине (висине) слова и спушта се испод доње линије реда; приликом обележавања растојања места уз помоћ слова *ѡ* десетеричног или 10 000, ознака полази одгоре те заједно чине претпостављено слово Л; код следећег слова које означава број – *ѡ* или 4000, тај исти зна постављен је уз подницу и спушта се испод доње линије реда. После ове подробне анализе, требало је

⁹ *Врста* – стара руска мера за дужину, приближно износи 1, 067 км. Уп.: *Речник сръскохрватској књижевној и народној језика*, књ. I (вразнути – гушчирина), Београд 1965, 77. (Прим. прев.)

одредити шта представља слово које се налази између поменутих слова І и Ѣ. После пажљивог прегледа, установљено је да оно изнад себе нема титлу и да је од суседних слова са обе стране одвојено тачкама, те да стога нема бројну вредност. По своме изгледу, ако се упореди са осталим словима, то би требало да буде слово нже а не нашъ, јер се у оно време слово нашъ писало као латинично Н (N), а нже као данашње нашъ (H), што потврђују бројни стари рукописи који су слични том истом натпису на камену, у којима се слово нашъ налази у речима индиктъ, князь, тѣѣтороканъ, а слово нже у речи мѣрилъ. На основу овога закључили смо да ово слово треба сматрати за једну реч то јест везник. На основу оваквог размишљања ја читам тмутаракански натпис овако: бѣ лѣто 6576 (1068) индикта 6 глѣбѣ князь мѣрилъ морє по ледѣ отъ тѣѣтороканя до кѣрѣва 10 000 и 4000 (14 000) сяженъ.

За случај да неко посумња у овакав необичан начин сједињавања десетине хиљада са хиљадама уз помоћ везника, сматрао сам да овде у напомени у корист томе треба навести неке убедљиве примере прикупљене из разних летописа које ми је проследила Ваша светлост. Најважнији међу овим примерима је онај који је исписао и Вама послао наш руски историограф г(осподин) Карамзин, а ја сам га овде ставио као први:

- I. Летопис Типографске библиотеке бр. 48 који је написан старинским брзописним писмом на хартији, а штампан је у Москви 1784. године, где на страни 20 пише: „Тада је страшна куга харала у Смоленцу, те начинише четири гробља, на којима сахранише 30 хиљада, и 2000.“ У оригиналу стоји: и сотворише дѣскудельници въ нѣхъ же положиша лѣтысящъ и ѣ.
- II. У Новгородском летопису попа Ивана, написаном полууставом на пергаменту, под годином 5 7 лѣ стоји: и такъ безъ престани по вся дни влачаше и наполи до върха иже (бысть) въ нем числомъ 7 и 1. (Ове последње речи у издању овог преписа налазе се под годином 6738, на страни 117.)
- III. У истом том летопису под годином 5 7 лѣ тог: лѣт: погорѣ юрьевъ нѣмецкы (всьн)и божици ихъ и полаты каменын скроушнвшеся падоша і горѣ нѣмецъ в полатахъ 8 и 9, а роушн дѣ тѣбкы.
- IV. У том истом рукопис под годином 5 7 лѣ въ тож: лѣт: побѣдиша олговиция лнтвоу избиша нхъ з сотъ и дѣ.

4). Пошто сам тако одредио тачне бројне вредности слова које показују растојање од Тмутаракана до Керчи, морао сам и да се уверим да ли је тмутаракански камен нађен код самог града Тамана.

У Вашем истраживању о томе где се налазила ова кнежевина, на страни 55 у напомени стоји, према речима војног писара Јегорова, да је овај камен на острву Таман пронашао капетан флоте Пустошкин, о чему је била обавештена покојна и вечне успомене достојна господарица царица Катарина II, којој је речено да је овај камен био узет из рушевина древног града близу тврђаве Таман, а налазио се у војничкој касарни где је био положен уместо прага.¹⁰ Господин Палас то исто потврђује у свом последњем путопису, али проналазак камена приписује мајору Розенбергу, те каже да је капетан Пустошкин онај камен само превезао у Николајев,¹¹ из чега следи да је онај споменик био пронађен на оном месту где се налазила тмутараканска престоница, то јест код града Таман, или Фанагорије.

5). После овога ми је још преостало да сазнам да ли растојање забележено у натпису одговара данашњем растојању између градова Таман и Керч (поред кога се такође налазе старе рушевине), и да ли је то исти онај град који се у натпису зове Керчев. Да бих се у то уверио, одлучио сам да ово растојање измерим према најтачнијој карти Кимеријског мореуза који спаја Црно и Азовско море. Пошто сам је набавио, установио сам да је данашњи Таман од Керчи, идући морем од обале до обале, удаљен: 21 врсту 200 сежања. Растојање које је исказано на натпису који сам ја растумачио, уколико узмемо да се сежњи састоје од три аршина или косог (сежња) – то чини 28 врста. То исто растојање, уколико сваки сежањ рачунаш као 2 аршина, то јест рачунаш их као коњски корак – излази око 23 врсте 167 сежњева. То растојање, уколико рачунаш коњски корак као три лакта малоруска, чине око 22 врсте 375 сежњева.

Сада треба одредити како треба рачунати оне сежње који су означени у натпису – да ли као косе или као коњски корак. Ако се узму у обзир народни обичаји, који се веома дуго чувају међу нижим слојевима (становништва), као и неке историјске чињенице, видећемо да: 1) сељаци већином мере дужином коњског корака, а не косим сежњем; 2) да сама реч *сежањ* која у натпису означава меру, према тумачењу Ваше светлости заиста потиче од речи са основним значењем „досежем“ и припада једино покрету руке, а не као коси сежањ који иде од леве ноге те допире до средњег прста испружене десне руке; 3) и до дан

¹⁰ Историјско истраживање Г. М. П. стр: 57, у напомени.

¹¹ Pallas Reise, 1794) 2. Band: pag: 297.

данас у Малорусији и у већем делу суседне Пољске мери се лактом (мером која такође потиче од руке), а три лакта чине дужину коњског корака код њих, а сваки лакат једнак је броју од 13 руских *вршака*.¹² Ако се ова мера прерачуна у званично утврђене сежње,¹³ тада ће растојање од Тмутаракана до Керчева износити управо исто онолико колико је и данас између Тамана и Керчи, јер по овом прорачуну заиста испада да оно износи 22 врсте и 375, што за само 675 сежања премашује растојање које сам ја израчунао према карти; 4) коњски корак који се изједначава са званичним (сежњем), вероватно је ушао у употребу после татарске најезде, јер се он састоји од три аршина, а тај назив и мера припадају татарским племенима; 5) тмутаракански натпис је, судећи по години коју садржи, постојао 180 или више година пре најезде Татара. Због свега овога, ја сматрам да су сежњи који се помињу у натпису – прави коњски кораци, а пронађена мала разлика која се састоји од 675 сежњева могла је да настане: 1) зато што траса којом су ишли од једне до друге обале није била тако права као што би требало, можда због незамрзнутих делова водене масе или тадашњих оскудних знања о математичкој прецизности; 2) због одређене удаљености ових градова од мора у то време, као што доказује положај њихових рушевина које се налазе поред Керча и Тамана.

Из свега што је овде речено следи да је на оном месту где је овај камен пронађен у Таману, постојао град Тмутаракан који је 21 врсту био удаљен од Крчева, који због овог растојања без сумње мора бити данашњи град Керч.

Закључујући ово морам да приметим да господин Палас чита тмутаракански натпис на следећи начин:¹⁴ въ лѣто 6576 (1065) индикта 6, глѣбъ князь, мѣрилъ море по ледѹ, отъ тмѹтороканя до Керчи 30 054 сежња. У овом се преводу, по моме мишљењу, налазе две грешке: прва – година од рођења Христовог према години од стварања света, јер у складу са израчунавањем индикта то треба да буде 1068, а не 1065 (година). Друга је у тумачењу бројних вредности слова која, по мишљењу господина

¹² *Вршак* који се овде помиње има вредност шеснаестог дела аршина, или четвртине педља. (Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской академии наук. Книга I (А–Н), 114. (Репринтное издание. Издательство Санкт-Петербургского университета 2001.)

¹³ Реч је о сежњима чију је вредност утврдила и печатом оверила држава.

¹⁴ Im Jahre 6576 (1065) Indict 6, mass Gleb, der Fürst, die See auf dem Eise, von Tmutarakan bis Kertsch 30 054 (safchen) faden. pallas Reise. 2. Band: pag: 293.

Паласа, означава 30 054 сежња или 60 врста и 54 сежња. Што се тиче разлике у словима Тмутараканског натписа између оригинала и цртежа који су до данас објављени – ово се може згодније видети уколико се упореде цртеж начињен према одливку и овде приложене верне копије штампаних (верзија) натписа тмутараканског камена.

И овде бих ја могао завршити своје писмо, но пошто Ваша светлост жели да га види публиковано, због веће уверљивости читалац би морао непристрасно да прегледа Вашу историјску студију о месту где се налазила стара руска Тмутараканска кнежевина. Пошто је Ваш рад сада већ веома редак, одлучио сам да овде укратко поменем Вашу размишљања на којима се заснива Ваш закључак о месту на коме се налазио Тмутаракан, а као допуну ономе што сте рекли, намеран сам да придодам неколико исписа из наших летописа, као и других руских и иностраних историјских извора.

Сада започињем са кратким изводима ваших саопштења.

1). Победе Мстислава Владимировича I кнеза тмутараканског над Касозима и Јасима, суседима његове кнежевине.¹⁵

2). Најезда Татара на Русију који су, пошто су попленили Јасе, Обезе и Касоге, најзад стигли до Половаца или Кумана и, гонећи њих, стигли до реке Дњепар, те низ Дон и до залива на мору (без сумње Азовског), те су најзад на реци Калки победили Русе.¹⁶

На ова два саопштења следе моје примедбе:

„Свјатослав је кренуо на реку Оку и на Волгу те је наишао на Вјатиче, и рече Вјатичима: Ко ме плаћате данак? А они рекоше: Хазарима новчић¹⁷ од рала дајемо.“¹⁸ Свјатослав је, идући са војском из Кијева, дошао у земљу Вјатича који су, изгледа живели око Волге и Оке и плаћали данак Хазарима, те су, следствено, Хазари живели близу река Волге и Оке, иза земље Вјатича.

„Године 6473 пође Свјатослав на Хазаре ... и победи Свјатослав Хазаре и град њихов Беловежу узе, и победи Јасе и Касоге.“¹⁹ Ако су Хазари живели иза Вјатича, према реци Волги на којој је, по речима

¹⁵ Ист. изслѣд. Г. М. П. : стр:9.

¹⁶ Ист. изслѣд. Г. М. П. : стр: 12.

¹⁷ У руском тексту стоји *иелѣг* што смо ми, ослонивши се на тумачење ове речи код Срезневског превели као *новчић*. (И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка*, т. III, Санктпетербург 1903, 1587.

¹⁸ Нест. Кен. Спи. лѣто 6472 (964): стр: 36.

¹⁹ Нест. Кен. Спи. лѣто 6473 (965): стр: 36.

источних писаца, био подигнута и њихова престоница,²⁰ онда су Јаси и Касоги морали живети много ниже од Хазара, јер је Свјатослав прво морао њих да победи, да би победио Јасе и Касоге. Као потврда овоме могу да послуже следећи исписи из Нестора:

„Те исте (6624) године Јарополк је ишао на половецку земљу према Дону, и ту је узео много плена и три града половецка ... и довео је са собом Јасе, те је и за себе заробио Јасинку.“²¹

„Године 6628. пошао је Јарополк на Половце на другу обалу Дона, и пошто их није нашао – вратио се.“²²

Према томе, Хазари су живели око Волге, а Јаси и Касоги на другој обали Дона; последња два народа се налазе много ближе Азовском и Каспијском мору. А сада ћемо потражити станише Обеза. Ово ће се јасно доказати доласком у Кијев жене Изјаслава I Јарославовича, којом се он оженио узевши је из земље Обеза.

„Године 6662 (1154) послао је затим Изјаслав сина свога по маћеху, јер је довео себи жену од Обеза. Мстислав ју је срео на брзацима Дњепра, те је довео у Кијев, а сам је отишао према Перејаслављу.“²³ Мени се чини да ово место из Несторовог летописа показује којим се путем ишло у земљу Обеза. Ако се обезка кнегињица на брзацима Дњепра срела са Мстиславом који је био послан из Кијева, треба претпоставити да је она долазила из западних крајева који се налазе око Црног или Азовског мора, а по сличности назива рекло би се – управо из садашње Велике Абхазије. И пошто се из различитих места у нашим летописима види²⁴ да су Обези били суседи Јасима и Касозима те да су сви они живели преко Дона, а између Азовског, Црног и Каспијског мора, како ће то касније бити доказано помоћу повести о татарској најезди на Русију, требало би закључити да је Мстислав кретао у поход против Касога са острва Таман (некадашње острво Тмутаракан) према Кавкаском горју код кога и данас према Црном мору на обе обале реке Кубан живе Мали и Велики Абхази (Обези), Касаји или Касаги (Касоги); Осети или Оси (Јаси) живе

²⁰ Bibl. orient d'Herbelot: pag: 514 *Khosar*.

²¹ Нест. Кен. Спи. лѣто 6624 (1116): стр: 178.

²² Нест. Кен. Спи. лѣто 6628 (1120): стр: 179.

²³ Нест. Кен. Спи. лѣто 6662 (1154): стр: 226.

²⁴ Нест. Кен. Спи. лѣто 6473 (965): стр: 36; лѣтопись Типограф. : стр: 8; Лѣтопись по Соф. спи: часть I стр: 194–195.

у брдима близу река које се сливају у Терек.²⁵ Ово потврђује и Птоломеј²⁶ који, описујући народе који насељавају тада познати свет, каже да су Јазиги (*Iazyges*) Јаси живели око Азовског мора (*palus meotides*). Овај народ не треба мешати са оним, који Птоломеј назива Јазиги Метанасте (*Iazyges Metanastae*) који је живео око Дунава. – Ето, то је све што сам успео да скупим као доказ о месту боравка народа који су у нашим летописима познати као Хазари, Половци, Касоги, Јаси и Обези. А што се тиче татарске најезде, источни писци о њима говоре следеће:²⁷ Октај хан, син Чингисканов послао је свог рођеног сестрића Бату Сагин кана са непребројном војском да покоре Уресе или Русе, Черкезе и Бугаре. Његов поход кренуо је из степе Кипчак²⁸ која се данас зове степа Киргис – Кајсака, а лежи источно од Каспијског мора, између река Урал (Јаик) и Иртиш.²⁹ Пратећи на карти Батуа према приповедању источних писаца, видимо да је он, идући из Кипчакске степе, морао (уколико је ишао најкраћим путем) проћи дуж северне обале Каспијског мора те се, пошто је прешао Волгу, морао запутити поред Кавкаског горја где је, како кажу наши летописци³⁰ покорио Јасе, Касоге и Обезе, а затим наставио према реци Дону. Пошто је ту наишао на део Половаца који су живели на својим некадашњим огњиштима,³¹ потерао их је ка овој реци и настављајући да их гони, принудио их је да се повуку до залива (према положају река – вероватно до Азовског мора) и чак до Дњепра. Ако се претпостави да је Бату кан покренуо ратни поход на Руску земљу пошто је покорио Персију и оставио у њој Мангу кана,³² унука Чинги-

²⁵ Voyag. entre la mer Noire & pag: 9 et fuiv. Carte Geog. ; Pallas reise I Band: pag: 364 bis 424.

²⁶ Dict. Geog. de la Martiniere tom. IV: Part 2: pag: 53 et 54 au mot *Jaziges*.

²⁷ Hist. univers. par une Soc. & Hist. Moderne tome 8. de la Collection le 48 – Bibl. orient. d'Herbelot: pag: 179, 355, 679.

²⁸ Encycl. Meth. Geog. tom: 2 pag: 126. *Kipschack*. – Dict. Geog. de la Martiniere tom. 4. part: 2, pag: 46, 47. *Kipschack*.

²⁹ Георг: Слов: Росс. час: 2 стр: 208. *Кирѣисъ – Кайсаки*.

³⁰ Лѣт: Типогр. Лѣто 6731 на стр: 7.

Лѣт: по спис: Софій: s ѣ лв стра: 194: час: I.

Лѣт: Никонов: час: II стр: 349. под. лѣт: 5 ѣ лг (1225).

³¹ Други део Половаца је вероватно (према обичајима тог доба) прошао уз борбе од реке Дон све до северних обала Дунава, те се најзад и населио уз ту реку, око Црног мора и у околини Херсона, у западном делу Кримског полуострва. – У тим крајевима су *Кумани* или *Половци*, како су их Грци називали, шивели у време цара Алексија Комнина I. извѣст: Визан: истор: Штиттера. час: 4 – стра. 133 и даље.

³² Bibl. orient. d'Herbelot: pag: 179,

скановог, да влада, онда му је било још згодније да ратује против Јаса, Обеза и Касога (који су народи черкеског племена) крећући се на север из Персије, вероватно поред Каспијског мора преко Кавкаских планина.

Ако се боровиште Половаца овде смести у близини реке Дон, то омогућава кнезу Олегу Тмутаракановичу да их има као савезнике, и да заједно с њима ратује против Чернигова.

„Те године дође Олег са Половцима из Тмутаракана под Чернигов“.³³ Ето, то је све што је о овом походу речено у летопису, а из овога се не види да су Половци ишли Олегу, већ управо супротно – по смислу тих речи може се закључити да је Олег, идући према Чернигову са собом довео Половце који су му дошли у помоћ са Дона, те су се вероватно с њим састали на путу из Тмутаракана или Тамана у Чернигов.

3). Страх Грка да ће се власт Ростислава Волинског³⁴ који је освојио Тмутаракан, и бегство Котупана из тог града у Херсон, а тај Котупан је отровао Ростислава и прорекао му да ће умрети до осмога дана – дошао је у Херсон и рекао да је тога дана Ростислав умро.³⁵ То значи да је он из Тмутаракана у Херсон стигао за мање од осам дана. Ја под називом Херсон³⁶ подразумевам онај град који је постојао на полуострву Тавриди (Крим), а не онај који је много касније био саграђен на реци Руси³⁷ и о коме у нашим летописима нема никаквих саопштених података. Опис остатака првог од ових градова налази се у последњем путопису господина Паласа.³⁸

4). Заточење Олега Свјатославовича, кнеза тмутараканског, од стране Хазара у Цариграду.³⁹ А тога Олега (како каже Нестор) ухватише Хазари па га послаше преко мора у Цариград; а Всеволод постави намесника Тмутаракану – Ратибора. То се догодило 1079. године.⁴⁰

Према Несторовом летопису, 1083. године, а 1082. према Татишчеву – дошао је Олег из Грка у Тмутаракан, те пошто је ухватио Давида Игоревића и Володара Ростиславовича – и сео на престо у Тмутаракан.⁴¹

³³ Нест. Кен. Спи. лѣто 6602 (1094): стр. 138.

³⁴ Истор. изслѣд: Г: М: П: стр. 18.

³⁵ Нест. Кен. Спи. лѣто 6573 (1065): стр. 116.

³⁶ Нест. Кен. Спи. стр. 7, лѣто 6452 (943), стр. 36 и 37.

³⁷ Лѣто: Воскрес: час: I. стр. 20. Примѣ: г. Болтина на Ист. К. Щербатова часть 2. стр: 14.

³⁸ Pallas Reise 2. Band : pag: 73.

³⁹ Истор: Изслѣд: Г: М: П: стр. 29.

⁴⁰ Нест. Кен. Спс. лѣто 6587 (1079) стр: 127.

⁴¹ На истом месту год. 6591 (1083) стр: 127.

Хозар или Хазар, како кажу источни писци, био је седми син Јафетов и брат Турка, такође Јафетовог сина. Хозар се одвојио од своје браће те је отишао ка обали Етеља (то је турски назив за Волгу) и тамо се населио и подигао град.⁴²

Према мишљењу ових аутора земља Хазара налази се северно од Каспијског мора и простире се од Волге према истоку, те се према имену народа и ово море стало називати бар хозар (Хазарско море). Ибн Алварди у својој Арабљанској географији помиње да су близу Етеља или Волге живели Хазари и Бажнаци или Баженаци, који су данас познати под називом Калмици и Ногајци. Руски називи Печенези и грчки – Патзинаци или Печинаци (Πατζίνακαι, Πετζίνακαι) звуче веома слично као Баженаци. Поменути писац о овим последњим каже да су они насељавали земље које се налазе између Хазара и Грка, и да су се на северу граничили а Русима.

Према византијским изворима, станиште Хазара се исто тако простире у Азији, североисточно од полуострва Крим. А што се тиче Хазара који тобоже живе око Дњепра – о томе нисам наишао ни у руским летописима нити код страних историчара.

Из свега што је речено, ја закључујем да су Хазари који су живели близу Тмутаракана или близу острва Таман, ухватили Олега и одвели га Грцима, одакле се он вратио право у Тмутаракан, као што се види из следећег записа: *Дође Олеі из Грка у Тмутаракан и ухватиши Давида Иіоревича и Володара Російиславича іше седе на кнежевски сїю у Тмутаракану.*⁴³

Чини ми се да би боље било рећи да су после немира до којих је дошло у самом Тмутаракану, Хазари који су тамо можда живели као један од покорених народа, или који су се налазили у Олеговој војсци, ухватили Олега и послали га у Цариград. Јер, не види се да је Олег, који се по свом ослобађању из заточеништва вратио у Тмутаракан, кренуо у поход против народа који га је издао Грцима, већ је *„іосекао Хазаре који су іодсїякли убисїиво њеіа и њеіової браїіа“*.

⁴² Bibl: orient: d'Herbelot: pag. 156, 305, 514. *Bagnakiah, Etel et Khozar.*

⁴³ Извѣс: Визант: Штиттер: час: 4. стра: 112, 129.

5). Путовање преподобног Никона на Тмутараканско острво⁴⁴ према речима Печерског патерика који је написао летописац Нестор.⁴⁵ Ово путовање несумњиво означава место где се ова кнежевина налазила, а то се може доказати, уколико неко буде желео да на карти, овде приложеној под бројем VIII, прати (кретање) светог Никона.

Уверен сам да, ако би господи Татишчев и Болшин пажљиво прочитала житије преподобног Никона – први не би смештао Тмутаракан у рязанске пределе,⁴⁶ а други, који се испрва слагао са мишљењем Татишчева⁴⁷ а затим га се свечано одрекао,⁴⁸ не би почео да тражи град Тмутаракан на реци Ворксли 10 врста од Опошње, на некаквој запустелој градини.⁴⁹

У Печерском патерику стоји:⁵⁰

1. „Пошто се повећавао број братије у пештери, пожелe блажени Никон да се осами, и да сам тихује. И зато се, по савету преподобног Антонија, договорио са другим црноризцем који је био Бугарин са Свете Горе, из манастира Светога Мине, па отиде с њим,⁵¹ и пошто су стигли до мора, ту се растадоше. Бугарин, дакле, путујући у Цариград наиђе на острво усред мора, и насели се на њему.“

Из овога се види да је блажени Никон, одлучивши да се осами, по савету преподобног Антонија нашао себи сапутника монаха Бугарина, с којим је кренуо на пут, те је низ Дњепар (путујући) стигао до мора (несумњиво Црног), јер је Бугарин по растанку с Никоном кренуо право у Цариград.

⁴⁴ На истом месту год. 6591 (1083) стр: 127.

⁴⁵ Истор: Изслѣд: Г: М: П: стра: 24.

У Печерском патерику који је штампан у Кијеву 1803. године, на насловној страни првог дела стоји: Први део, у коме се налазе житија светих ... печерских, која је преподобни Нестор Летописац руски написао, а међу њима је и повест о светом чуду Печерске цркве, које је написао блажени Симон, епископ владимирски и суздаљски, а и друга његова дела се овде објављују.

Г. Шлецер сматра да је Патерик прво дело преподобног Нестора: *Rufsiche Annalen*, I Teil pag: 9.

⁴⁶ Ист.: Росс: Татищева книг. 2. стр. 421 прим. 227 и 228.

⁴⁷ Примедба на Ист. Леклерка, део I, стр. 305.

⁴⁸ Одговор на писмо К. Шчербатова, стр. 74.

⁴⁹ Примедба Г. Болтина на Ист. К. Шчербатова, део 2, стр. 7.

⁵⁰ Печерски патерик, Кијев 1803, л. 93.

⁵¹ Пошто је блажени Никон отишао од преподобног Антонија с неким иноком Бугарином из манастира Светога Мине, преподобни отац наш Теодосије је, вољом Божијом по жељи преподобног Антонија, постављен био за јереја. Патерик, л. 35б.

2. „Овај велики Никон отиде на острво тмутараканско и, пошто је близу града нашао пусто место, ту се насели.“

Блажени Никон, пошто се растао са Бугарином, отиде на острво тмутараканско. – Сада се поставља питање: Зашто би блажени Никон (који је вероватно још раније одлучио да се осами на тмутараканском острву) ишао са Бугарином према Црноме мору, ако се та кнежевина налазила у рјазанским пределима, као каже г. Татишчев? Јер, пошто би дошао до поменутог мора, Рјазань би му остала иза леђа у правој линији 900 врста, а уобичајеним путем – више од 1500 врста.

Уколико бисмо се, с друге стране, сагласили са г. Болтином да је Тмутаракан управо она градина коју он смешта на реку Ворксле, блаженом би Никону који је ишао да се осами у Тмутаракан, још мање одговарало да прође поред ње само са том намером да испрати црно-ризца Бугарина до Црног мора. Поврх тога, у складу са са овим предлогом и да би се он усагласио са Патериком, блажени Никон би у оба случаја морао да се врати натраг, пошто би непотребно прешао до 2000 врста у првом случају, а у другом – више од 1000 врста, а место своје осамљености морао би да утврди на неком острву реке Оке или Ворксле, јер у Патерику стоји да је Никон отишао на Тмутараканско острво.

3. Пошто је умро Растислав Владимирович, кнез тог острва, умолити су људи те земље преподобног оца Никона да оде Свјатославу Јарославовичу, кнезу черниговском, да га умоли да им пошаље свога сина Глеба на престо тмутаракански. И када је стигао до града Чернигова и добро и успешно завршио поверени му посао, запути се ка граду Кијеву те дође у Печерски манастир к блаженоме игуману Теодосију.

Уколико би преподобни Никон по молби Тмутараканаца ишао из Рјазана у Чернигов, не би требало да из Чернигова скрене ка Кијеву, јер први град лежи ближе Рјазани него други. Но, ако би он ишао са данашњег острва Тамана, који се у старини звао Тмутаракан, не би му било тешко да прво сврати у Кијев, а затим да иде у Чернигов из кога се, пошто је већ извршио дати задатак, преподобни Никон запутио у први град. Ако би ишао из Рјазана, опет би морао да, без икакве потребе, иде напред – назад.

4. „После овога, молио је преподобни Теодосије да га блажени Никон не напушта док су још обојица живи. Овај му се обрати говорећи:

„Чим одем да уредим свој манастир, ако Бог дозволи, вратићу се назад. Тако и учини. Пошто је са кнезом Глебом Свјатославовичем стигао до тмутараканског острва и пошто је овај сео на престо, уредио је, као што је и обећао, свој манастир, те се вратио назад.“⁵²

Сасвим је сигурно да је преподобни Никон пошао у Кијев са кнезом Глебом, или га је тамо чекао да стигне из Чернигова, и већ са њим, како је већ речено у Патерику, опет стигао до Тмутараканског острва, те се, пошто је основао манастир, вратио назад то јест у Кијев.⁵³

Овим доказима могу се још придодати нека места из песме о Игоровом походу.

У њој је на деветој страници речено:⁵⁴

Сова кличе са врха лађе, вели да се послуша непозната земља Волга и по мору, и по Сулии и Сурож и Херсон, и ти, тмутаракански идолу.

На стр. 24 истог тог дела, певач који опева Игорове подвиге, каже:

Ето два сокола где слетеше са очевог златног престола да потраже град Тмутаракан, или да шлемом (заватајући) Дон испију.

Прво место из спева о Игору односи се, по мом мишљењу, на опасности које су претиле Игоровој војсци, о којима се се вести про-неле по целој земљи која се налазила између Волге, Псла (Посуље),⁵⁵ Поморија, до Сурожа или Азовског мора,⁵⁶ у Херсон и Тмутаракан.

Према редоследу по коме су овде набројана имена река, мора и градова, чини се да треба закључити да су Сурож, Херсон и Тмута-

⁵² Пошто је поменути свети Никон (који је у свему помагао своје пострижнику преподобноме Теодосију) видео такво расуло међу руским кнежевима, опет оде из Печерског манастира са двојицом инока на Тмутараканско острво, где је основао манастир. – Патери печерски, л. 55 б и 56.

⁵³ После ове повести блаженог епископа Симона о освећењу печерске цркве, почињу житија светих која је написао блажени Нестор, а од којих житије светог Стефана, Никона, Варлаама, Јефрема, Исаије и Дамјана помиње блажени Нестор на разним местима у Житију преподобног Теодосија. – Почев опет од светог Дамјана, он у свом Летопису помиње и житија светог Јеремије, Матеја и Исакија. Патерик, л. 88.

⁵⁴ Спев о Игоровом походу, стр. 9 и 24.

⁵⁵ Река Псилл са севера се улива у реку Дњепар према истоку, и скоро паралелно тече са реком Сулом, која се такође улива у Дњепар, због чега се Псиол у старини и назвали Посуља.

⁵⁶ А сам (кнез Михаил Тверски) дође шестог дана месеца септембра у Орду на ушће реке Дон, где утиче у Сурожко море. – Летопис типограф., стр. 66.

ракан места која су се налазила близу једно другоме, а од којих је ово последње било најудаљеније.

Уколико се баци поглед на карту бр. VIII, ова мисао се може лакше прихватити, а такође се и убедити да ово место из спева о Игору служи као потврда Ваших ставова.

То исто доказује и други пример наведен из овог спева, у коме следбеник Бајана под двојцом соколова подразумева кнежеве Игорa и Всеволода,⁵⁷ који су оставили своје земље, први у Новгороду Северском, а други у Трубческу, да би потражили град Тмутаракан, или да шлемом испију Дон.

Дакале, ако је било потребно да они из својих области иду ка Дону да би стигли до Тмутаракана, онда се (та) кнежевина морала налазити у јужном делу Русије близу Азовског мора, што је сада потврђено проналаском камена поред града Тамана, а овај град је Константин Порфирогенит, описујући границе грчке Империје према Црном и Азовском мору, назвао – тврђава Таматарха.⁵⁸ Ето још нових доказа историјске истине коју је открила Ваша светлост. – Пријатно ми је што могу да омогућим читаоцима да виде, да је најснажнији од доказа које сам овде изложио, узет из старе руске поеме, којом сте Ви задужили домаћу науку.

Прилажући овде опис цртежа који припадају овом писму, завршићу своју посланицу држећи се примера старих наших писаца, следећим речима: *Оци и браћо, ако сам негде њојрешно найисао или њрейисао, или нисам исѣисао до краја – чииѣјѣ исѣрављајући Боѣ ради, а не кунѣѣ, амин.*

Имам част да будем,
А(лексеј) О(лењин).

⁵⁷ Херојски спев о Игоровом походу, у предговору.

Истор. Рус(ије), Штитер I, део III,

Белешка се односи на Рус(ку) истор(ију), део V, стр. 105.

⁵⁸ Грчки назив који је дат тврђави *Таматархе* би требало да долази, како ми је објаснио човек који добро зна грчки језик, од речи *τεμαχος* – комад велике рибе и *ταρχος* – усољавање риба.

ЛИТЕРАТУРА

- Вяткин 2013:** В. В. Вяткин, *Алексей Иванович Мусин Пушкин*, Вопросы истории 9 (2013) 20–32.
- Голубева 1997:** О. Д. Голубева, А. Н. Оленин, Санкт–Петербург 1997.
- Козлов 1993:** В. П. Козлов, *Мусин-Пушкин А. И.*, Энциклопедия «Слова о полку Игореве», т. 3, Санкт Петербург 1993.
- Лихачев 1957:** Д. С. Лихачев, *История подготовки к печати текста «Слова о полку Игореве»*, Труды Отдела древнерусской литературы XIII (1957) 66–89.
- Лурье 1987:** Я. С. Лурье, *Летопись Лаврентьевская*, Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. I (XI – первая половина XIV в.), Ленинград 1987, 241–245.
- Мусин-Пушкин 1794:** А. И. Мусин-Пушкин, *Историческое исследование о местоположении и проч. Тмутароканского княжения*, Санктпетербург 1794.
- Оленин 1806:** А. Н. Оленин, *Письмо к графу Ал. Ив. Мусину Пушкину о камне Тмутараканском*, Во граде С. Петра 1806.
- Творогов 1987:** О. В. Творогов, *Слово о полку Игореве*, Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. I (XI – первая половина XIV в.), Ленинград 1987, 435–437.
- Файбисович 2006:** В. М. Файбисович, *Алексей Николаевич Оленин*, Санкт-Петербург 2006.
- Щепкина 1955:** М. В. Щепкина, *К вопросу о сгоревшей рукописи «Слова о полку Игореве»*, Труды Отдела древнерусской литературы XI (1955) 39–47.
- Stuart 1986:** M. Stuart, *Aristocrat-Librarian in the Service of the Tsar. Aleksei Nikolaevich Olenin and the Imperial Public Library*, New York 1986.

ALEKSEI OLENIN AND THE BIRTH OF SLAVIC PALEOGRAPHY

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ

Aleksei Olenin was a military officer, senior civil servant, cultural worker, academician, and the first director of the Imperial public library in Saint Petersburg. He is specially credited for his study of an epigraphic monument – inscription from 1068 AD discovered in 1792 on the island of Taman (Tmutorokan/Tmutarakan) in Cimmerian Bosphorus, in the straits between the Black Sea and the Sea of Azov. The publication of this study made Olenin the founder of Russian (Slavic) paleography.

Keywords: Aleksei Olenin, count Musin-Pushkin, Tmutorokan/Tmutarakan, inscription, paleography

О Г Л А В Л Е Н И Е

Книгѣ, на коихѣ основаны разсужденія помѣщенныя въ лисьмѣ и въ описаніи картинѣ.

Истор. изслѣд. Г. М. П.	1. Историческое изслѣдованіе о мѣстоположеніи и проч. Тмутороканскаго Княженія Г. А. И. М. Пушкина, въ 4°. Санктпетербургѣ 1794 года.
Нес. Кен. Спис.	2. Библіотека Россійская Историческая часть 1. лѣтопись Несшорова по Кенигсбергскому списку, въ 4°. С. Петербургѣ 1767.
Лѣш. Типограф.	3. Лѣтописецѣ Типографскія Библіотеки, подѣ №. 48. до царствованія Царя Іоанна Васильевича. въ Москвѣ въ 4°. 1784.
Лѣш. Новгород.	4. Лѣтописецѣ Новгородскій (Ивана Попа въ 4°. (*) печатанный въ Москвѣ 1781
Лѣш. по Софійс. спис.	5. Россійская лѣтопись по списку Софійскому и проч. печатанная въ Санктпетербургѣ 1795 въ 4°.
Лѣш. Никон.	6. Руская лѣтопись по Никонову списку въ 4°. Санктпетербургѣ 1768.

(*) Въ семѣ лѣтописцѣ не сказано точно, чтобѣ онѣ былѣ писанѣ Иваномѣ Попомѣ, но въ двухѣ мѣстахѣ упомянуто слѣдующее: подѣ лѣтомѣ 6652. *въ тож. лѣт. постави мѣ Поломѣ Архіепископѣ Святый Нифонтѣ.* — Подѣ лѣтомѣ 6738. *а дай Богѣ молитва Его святая еси. нѣ крестьяна. нѣ, и лѣт. грѣшному Тимофею покаяна. рю.* — Лѣш. Типограф. предувѣд. стр. 4. лѣто: стр. 25. 118.

Лѣтп. по Воскр. спис.	7. Руская лѣтопись съ Воскресенскаго списка и проч. въ 4°. Санктпетербургъ. 1793.
Царст. книга	8. Царственная книга и проч. царствованія Царя Иоанна Васильевича отъ 7042 до 7061. Санктпетербургъ. 1769. въ 4°.
Пѣснь о пох. Игор.	9. Ироническая пѣснь о походѣ на Половцевъ Игоря Святославича, изданная Г. А. И. М. Пушкинымъ. Москва. 1800. въ 4°.
Истор. Рос. Тапищ.	10. Исторія Россійская В. Н. Тапищева, въ Москвѣ. 1774. въ 4°.
Истор. Росс. Шприп.	11. исторія Россійскаго Государства Ив. Шприштера. С. П. бургъ. 1800. въ 4°.
Запис. кас. Рос. Исп.	12. Записки касательно Россійской Исторіи въ Санктпетербургѣ. 1787. въ 8°.
Прим. Болп. на Исп. К. Щерб.	13. Крипическія примѣчанія Г. М. Болпина на Исторію К. Щербатова въ 4°. Санктпетербургъ. 1794 года.
Прим. на Исп. Леклер.	14. Примѣчанія на Исторію и проч. Г. Леклерка, сочиненныя Г. Г. М. Болпинымъ. въ Санктпетербургѣ. 1788. въ 4°.
Отв. Болп. К. Щерб.	15. Отвѣтъ Г. М. Болпина на письмо К. Щербатова и проч. Санктпетербургъ 1789 въ 8°.
Исп. Рос. К. Щерб.	16. Исторія Россійская К. Щербатова, Санктпетербургъ. 1770. въ 4°.
Извѣс. Визац. Истор.	17. Извѣстія Византійскихъ Историковъ и проч. собранныя И. Шприштеромъ. въ 8°. Санктпетербургъ. 1774.

Геогр. Словар.	18. Новий Географической словарь Рос-
сійскаго Государства. Москва. 1788.
въ 4°.
Изображ. Памят. Рос.
Импер.	19. Изображеніе разныхъ памятниковъ
древности и проч. Россійской Им-
періи и проч. изданныя Н. С. А.
Вакселемъ. Санктпетербургъ. 1801.
въ листъ.
Слов. Акад. Росс.	20. Словарь Академіи Россійской. Санкт-
петербургъ. 1789 въ 4°.
Dict. Géogr. de la Mar-
tin.	21. Le grand Dictionnaire Géographique
&c. de la Martinière. in fol. 1732.
Hist. Univ.	22. Histoire Universelle &c. par une
Société de gens de Lettres. Paris.
1782 in 8°.
Encycl. Méth. Géogr.	23. Encyclopédie Méthodique. Géogra-
phie ancienne. in 4°. Paris. 1789.
Monum. de Comos.	24. Dissertation sur le Monument de
la Reine Comossarye. par Koehler.
St. Petersburg. 1805. in 8°.
Dict. Hist.	25. Nouveau Dictionnaire Historique par
une Société de gens de lettres.
Caen. 1786. in 8°.
Voyage en Egypte.	26. Voyage dans la basse et haute
Egypte &c. par Vivant Denon. Pa-
ris. 1802 Grandissime in folio.
Mém. de l'Inst. Nation.	27. Mémoires. de l'Institut National &c. litte-
rature et beaux arts. Paris. an VII.

- Voyages entre la M. Noire et la M. Caspienne. 28. Voyages &c. dans les pays situés entre la mer Noire et la mer Caspienne. Paris. 1798. in 4°.
- Voyage du jeune Anacharsis &c. 29. Voyage du jeune Anacharsis &c. 3 Edition. par l'Abbé Barthelemy. Paris. 1790. in 8°.
- Bibl. Orient. d'Herbelot. 30. Bibliothéque orientale &c. par d'Herbelot. Maestrich. 1776. grand in fol.
- Gori thes. vet. Diptychorum. 31. A. F. Gori thesaurus veterum Diptychorum &c. Florentiae. anno 1759.
- A tour through Taurida. 32. A tour performed in the years 1795. and 1796 through the Taurida &c. by Mrs. Guthrie. London. 1802.
- Account of an Embassy. 33. An authentic account of an Embassy &c. to the Emperor of China &c. taken from the papers of the Earl of Macartney. by G. Staunton. London. 1798.
- Pallas Reise. 34. P. S. Pallas Reise in die S. S. des Russischen Reichs in den Jahren 1793. und 1794. in 4°. mit Kupfer. Leipzig. 1801.
- Истор. Рус. Ann. 35. Истори. Russische Annalen &c. von A. L. Schloezer. Goetingen. 1802. in 8°.

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

Зборник радова Одељења за археографију

Народне библиотеке Србије

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

Review of the ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ИЗДАВАЧ

Народна библиотека Србије

PUBLISHER

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Ана Килибарда

PROOFREADER

ANA KILIBARDA

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Мирослав Лазич

PUBLISHING EDITOR

MIROSLAV LAZIĆ

ШТАМПА

RETRO PRINT, БЕОГРАД

PRINTED BY

RETRO PRINT, BELGRADE

ТИРАЖ

300 примерака

CIRCULATION

300

Публикације за размену и рукописе за штампу
слати на адресу:

Народна библиотека Србије

Одељење за археографију

(за Археографске прилоге)

Скерлићева 1, 11000 Београд

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

Please, send original texts and/or publications
intended for exchange to the following address:

Narodna biblioteka Srbije

Odeljenje za arheografiju

(za Arheografske priloge)

Skerlicева 1, 11000 Beograd

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

09(497.11)

АРХЕОГРАФСКИ прилози : зборник радова
Одељења за археографију Народне библиотеке Србије
= Archeographical papers : Review of the Archeographical
Department National Library of Serbia / главни и одговорни
уредник Светлана Јанчић ; уредник Татјана Суботин-
Голубовић. - [Штампано изд.]. - 1979, бр. 1- . - Београд :
Народна библиотека Србије, 1979- (Београд : Retro print). – 23 cm

Доступно и на: <http://nb.rs/publications/publication.php?id=24516>
. – Друго издање на другом медијуму: Археографски прилози
(Online) = ISSN 1452-2233
ISSN 0351-2819 = Археографски прилози (Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 15982082

YU ISSN 0351-2819
UDK 091